Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşıbdır, xalqımızın fəaliyyətində formalaşıbdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz.

Heydər Əliyev

DÖVLƏT VƏ DİN

İCTİMAİ FİKİR TOPLUSU

№ 04 (67) 2020

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Allahşükür Paşazadə	Tarix elmləri doktoru, professor
Bəxtiyar Əliyev	Psixologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Etibar Nəcəfov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Əli Əhmədov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Fazil Mustafa	Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Gövhər Baxşəliyeva	Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Gülçöhrə Məmmədova	Memarlıq doktoru, professor
İlham Məmmədzadə	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Mübariz Qurbanlı	Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nizami Cəfərov	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Sabir Həsənli	İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Sakit Hüseynov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Səlahəddin Xəlilov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Teymur Kərimli	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Urxan Ələkbərov	Biologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Yaqub Mahmudov	Tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü

Redaktor: Sadiq Mirzəyev
İxtisas redaktoru: Güney Namazova
Məsul katib: Saleh Aslanov
Tərcüməçi-redaktor: Günel Yusifi
Texniki redaktor: Raman Dadaşov

REDAKSİYANIN ÜNVANI:
AZ1001, Bakı şəhəri, Şeyx Şamil küçəsi, 5.
Telefon: (+99412) 505-78-19
Qeydiyyat № 1674 / Tiraj: 800 / www.scwra.gov.az

Toplunun "Rəsmi guşə"sində AzərTAc-ın materiallarından istifadə edilib.

Toplunun materiallarından istifadə edərkən istinad zəruridir.

Jurnal "Universal Poligraf" nəşriyyatında çap olunub.

İSSN 2220-8542

BU SAYIMIZDA

RƏSMİ GUŞƏ

Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva işğaldan azad edilmiş Ağdam şəhərində olublar.....5

Dünya azərbaycanlılarına.....14

Mehriban Əliyeva: “Heydər Əliyev Fondu qədim Qarabağ torpağında dini abidələrimizin, məscidlərimizin bərpası üzrə layihəyə başlayır”.....16

CƏMİYYƏT VƏ MƏNƏVİYYAT

Şölət Zeynalov – Pandemiya: böhran dövründə humanizm və mənəviyyat problemi.....17

Dr. Bahlul Aliyev, Prof. Dr. Zeki Arslantürk - Dinin dünya siyasetinde yeniden doğuşu... ...26

Xəyalə Ağayeva – Vətənpərvərliyi formalaşdıran əsas amillər: milli-mənəvi dəyərlər və folklor.....35

ŞƏXSİYYƏTLƏR

Arzu Haciyeva – Nəriman Nərimanov irsində din fenomen və problem kimi.....42

Əhməd Niyazov – Azərbaycanda XIX əsr maarifçi irfan hərəkatı: Hacı Qurban Əfəndi Meşleşi nümunəsində.....50

Sakit Hüseynov – Əbdülrəhimbəy Haqverdiyevin yaradıcılığında əxlaq məsələləri.....58

ARAŞDIRMA

İbrahim Quliyev – Hədisi-şəriflərə görə ticarət mədəniyyəti.....65

Samid Quliyev – İslam hüququnda ekshumasiyanın yeri.....73

Minarə Paşayeva – Məhəmməd Füzulinin “Su” qəsidəsində İslam Peyğəmbərinə dərin məhəbbətin ifadəsi.....79

Bədircahan Məmmədova – İlisu, Ağçay və Sarıbaş kəndlərində yeni tədqiqatlar.....86

İSLAM VƏ İNCƏSƏNƏT

Səbinə Nemətzadə, Səbirə Nemətzadə – İslam xətt sənəti və məşhur xəttatlar.....95

Rauf Quluzadə – Kitabdan ekrana: ədəbiyyatın İran kino sənətində yeri.....105

TARİXƏ PƏNCƏRƏ

Тофик Иманов - Распространение христианства в Кавказкой Албании.....112

www.scwra.gov.az
e-mail: redaksiya@scwra.gov.az

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEV VƏ BİRİNCİ XANIM MEHRİBAN ƏLİYEVA İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ AĞDAM ŞƏHƏRİNDƏ OLUBLAR

Noyabrın 23-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva işğaldan azad edilmiş Ağdam şəhərində olublar.

Dövlətimizin başçısı Ağdamda Azərbaycanın üçrəngli bayrağını qaldırdı. İyirmi yeddi ildən sonra işğaldan azad olunan Ağdamda indi dövlət bayrağımız qürurla dalğalanır. Bu görüntüləri hər bir azərbaycanlı fəxrlə və böyük sevinclə izləyir.

Bir vaxtlar qaynar həyatın olduğu, əməksevər insanların qurub-yaratdıqları abad şəhərdən əsər-əlamət qalmayıb. Erməni işğalçılar xislətlərinə uyğun olaraq, Ağdamın ağ damlarını xarabalığa çeviriblər, şəhəri darmadağın ediblər.

Sonra dövlətimizin başçısı və birinci xanım Ağdam məscidini ziyarət etdilər. Xocalı soyqırımında sağ qalan xocalıların ümid, pənah yerinə çevrilən qoşa minarəli məscid də yırtıcı düşmən tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılıb.

Prezident İlham Əliyev Məkkədən gətirdiyi "Qurani-Kərim"i Ağdam məscidinə bağışladı.

Dövlətimizin başçısı Ağdam məscidinin qarşısında çıxış etdi.

Prezident İlham Əliyevin çıxışı

- Əziz həmvətənlər.

Bildiyiniz kimi, noyabrın 20-də Ağdam şəhəri və Ağdam rayonunun işğal altında olan hissəsi işğaldan azad edilib. Bu münasibətlə mən Azərbaycan xalqını təbrik etmişdim, ağdamlıları təbrik etmişdim. Bu gün mən buradayam, Ağdam şəhərindəyəm. Ağdam məscidini ziyarət etmişəm, Azərbaycan Dövlət Bayrağını qaldırmışam. Biz Ağdama qayıtmışıq. Bütün ağdamlıları bu tarixi hadisə münasibətilə bir daha təbrik etmək istəyirəm. Bilirəm ki, ağdamlılar bu günü uzun illər ərzində səbirsizliklə gözləyiblər. Həm işğal dövründə - 30 ilə yaxın müddət ərzində, eyni zamanda, İkinci Qarabağ müharibəsi, Vətən müharibəsi dövründə gözləyirdilər ki, Ağdam işğaldan nə vaxt azad ediləcək. Biz öz tarixi missiyamızı şərəflə yerinə yetirdik, işğal olunmuş torpaqları düşməndən azad etdik. Döyüş meydanında əldə edilən qələbə imkan verdi ki, Ağdam rayonu, eyni zamanda, Kəlbəcər və Laçın rayonları bir güllə atmadan, bir şəhid vermədən işğaldan azad edilsin.

Biz bu torpaqlara Azərbaycan xalqının, şəhidlərimizin canı, qanı bahasına, qəhrəmanlarımızın şücaəti hesabına qayıtmışıq. Biz güc toplamalı idik və toplayırdıq. Mən son 17 il ərzində xalqa müraciət edərkən dəfələrlə deyirdim ki, biz daha güclü olmalıyıq, daha qüdrətli ordu qurmalıyıq. Bu gün dünyada güc amili həlledici rol oynayır. Haqq-ədalət bizim tərəfimizdədir, beynəlxalq hüquq bizim tərəfimizdədir, güc də bizim tərəfimizdə olmalıdır. Məhz gücümüzün yetərli dərəcədə olmaması nəticəsində Azərbaycan 1990-cı illərin əvvəllərində işğala məruz qalmışdır. Biz güc toplayırdıq, güclənirdik. Mən deyirdim ki, hər gün hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu müqəddəs günü, bu zəfər gününü öz əməyi, zəhməti, Vətənə olan sədaqəti ilə yaxınlaşdırmalıdır.

Biz beynəlxalq müstəvidə böyük işlər apardıq və mən öz çıxışlarımda xalqa bu barədə kifayət qədər məlumat vermişdim. Bu gün, müharibə başa çatandan sonra və hətta müharibə dövründə bütün dünya, bütün Azərbaycan xalqı gördü ki, bunun nə qədər böyük əhəmiyyəti var idi. Əgər biz münaqişənin həlli üçün lazımi hüquqi baza yaratmasaydıq, bu gün problemlərlə üzləşə bilərdik. Biz bütün beynəlxalq təşkilatlarda ədaləti, beynəlxalq hüququ tanıyan, əks etdirən qərar və qətnamələr qəbul etdirdik. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsi 1993-cü ildə qəbul edilmişdir. Amma ondan sonra biz BMT Baş Assambleyasının qətnamələrini, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının qətnamələrini, Qoşulmama Hərəkatının, Avropa Parlamentinin, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının qərar, qətnamələrini qəbul etdirərək münaqişənin həlli üçün çox möhkəm hüquqi baza yaratdıq. 2003-cü ildən bu günə qədər bütün bu lazımi addımlar atıldı və biz siyasi müstəvidə qələbə qazandıq. Eyni zamanda, iki il bundan əvvəl Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında paraflanmış “Tərəfdaşlıq prioritetləri” sənədində də Azərbaycanın suverenliyi, ərazi bütövlüyü və sərhədlərimizin toxunulmazlığı haqqında açıq ifadələr var. Bu, bizim böyük uğurumuzdur. Çünki uzun illər ərzində biz buna nail ola bilməmişdik. Bəzi beynəlxalq təşkilatlar işğalçını öz adı ilə çağırmaq istəmirdilər. Bəzi beynəlxalq təşkilatlar işğalla bağlı qəbul edilmiş sənədlərdə işğalçının kim olduğunu göstərmək istəmirdilər. Hətta BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsində Ermənistan işğalçı dövlət kimi göstərilmədi. Orada “erməni qüvvələri” yazılmışdı.

Biz son 17 il ərzində münaqişənin həlli üçün hüquqi baza yaratdıq. Mən bütün beynəlxalq təmaslarımda Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini, tarixi həqiqətləri və mövcud vəziyyəti bütün həmkarlarıma çatdırmışdım. Mənim

deməkolar ki, bütün ikitərəfli beynəlxalq təmaslarımda Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi xüsusi yer alır. Mənim bütün çıxışlarıma baxmaq kifayətdir. Son 17 il ərzində demək olar ki, bütün çıxışlarımda bu məsələ ilə bağlı öz fikrimi bildirmişdim, dünya ictimaiyyətini məlumatlandırmışdım. Çünki əfsuslar olsun ki, 1990-cı illərin əvvəllərində münaqişə ilə bağlı dünyada dolğun təsəvvür yox idi, təhrif edilmiş məlumat var idi. Erməni lobbisi tərəfindən ortalığa atılmış məlumat var idi. Əks təqdirdə, bizim torpaqlarımız işğal altına düşə-düşə Amerika Konqresi məşhur 907-ci düzəlişi qəbul etməzdi. Azərbaycan torpaqları işğal altına düşürdü, ancaq Amerika Konqresi Azərbaycanı təcavüzkar kimi tanımışdır və bizi humanitar yardımdan məhrum etmişdir. O vaxt erməni lobbisi buna nail oldu. Azərbaycan diplomatiyası, sadəcə olaraq, onların qarşısında adekvat addım ata bilməmişdir.

Biz informasiya müharibəsində qələbə qazandıq. Biz Xocalı soyqırımı haqqında dünyaya dolğun məlumat verdik. Xocalı soyqırımı haqqında dünyada məlumat yox idi. “Xocalıya ədalət!” kampaniyası, 10-dan çox ölkə tərəfindən Xocalı soyqırımının soyqırımı kimi tanınması demək olar ki, münaqişə ilə bağlı həqiqəti əks etdirən mənzərəni yaratdı və dünya ictimaiyyətinə çatdırdı.

Biz - Qoşulmama Hərəkatına sədrlik edən ölkə BMT-dən sonra ikinci böyük təsisat olan Qoşulmama Hərəkatına sədrlik etdiyimiz dövrdə də bu məsələni diqqət mərkəzində saxlamışıq. Bu gün 120 ölkəni birləşdirən təşkilata Azərbaycan sədrlik edir. Keçən il Zirvə görüşü keçirilmişdir. Bu gün Azərbaycan xalqı bir daha görür ki, bunun nə qədər böyük önəmi var idi. Çünki İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə BMT-də, BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən yeni qətnamənin qəbul edilməsi cəhdləri də baş vermişdir. O qətnamə qəbul edilsəydi, əlbəttə ki, bizi dayandıra bilməzdi, ancaq lazım olmayan bir mənzərə yarada bilərdi. Məhz Qoşulmama Hərəkatına üzv ölkələr o qətnamənin qəbul olunmasına imkan vermədilər, bizi dəstəklədilər. Mən də onlara təşəkkürümü bildirdim və demişdim ki, onlar bizim arxamızda kişi kimi durdular. Baxmayaraq ki, böyük dövlətlər onlara böyük təzyiqlər göstərirdi. Qoşulmama Hərəkatının bir çox üzvləri Azərbaycanı həm müstəqil, həm güclü, həm də onları müdafiə etməyə hazır olan ölkə kimi tanıyır. Biz pandemiya dövründə 30-dan çox ölkəyə humanitar maliyyə yardımı göstərmişik, o cümlədən Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının xətti ilə Qoşulmama Hərəkatına xüsusi bir yardım göstərmişik. Görülmüş bütün bu işlər səmərəsini verdi. Biz bizim üçün əsas məsələ olan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ məsələsində lazımi beynəlxalq dəstəyi ala bildik.

Biz bu gün təkcə Qoşulmama Hərəkatına yox, eyni zamanda, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasına da sədrlik edirik. Bizim beynəlxalq nüfuzumuz kifayət qədər yüksəkdir və bu, münaqişənin həlli üçün xüsusi rol oynamışdır.

Mən bu 17 il ərzində daim deyirdim ki, biz iqtisadi sahəyə güclü təkan verməliyik, iqtisadi müstəqilliyimizi təmin etməliyik və təmin etdik. Bu gün biz iqtisadi cəhətdən heç kimdən asılı deyilik. Asılı olsaydıq, bizə təzyiqlər edilə bilərdi. Onsuz da edilmişdi, ancaq onların heç bir səmərəsi olmadı. Çünki bizə qarşı iqtisadi amildən istifadə etmək mənasızdır. Biz heç kimdən asılı deyilik, hansısa ölkədən, hansısa beynəlxalq maliyyə qurumundan asılı deyilik. Əksinə, biz özümüz indi donor ölkəyik, biz özümüz indi kreditlər veririk. Bizim kifayət qədər güclü iqtisadi potensialımız və maliyyə resurslarımız imkan verdi ki, iqtisadi müstəqilliyi tam təmin edək. Bu da qələbənin əldə edilməsində xüsusi rol oynayırdı. Çünki əgər biz iqtisadi cəhətdən müstəqil olmasaydıq, biz siyasi

müstəqillik əldə edə bilməzdik. Siyasi müstəqillik olmadan torpaqlarımızı düşməndən azad edə bilməzdik. O düşməndən ki, onların arxasında böyük dövlətlər, o dövlətlərin çox nüfuzlu dairələri, erməni lobbi təşkilatları dayanır.

Bu amillər gücümüzü artırdı, qələbəmizi şərtləndirdi. O amillərin arasında birinci nömrəli məsələ hərbi gücümüzdür. Mən dəfələrlə demişdim ki, bizim üçün hərbi gücümüzün möhkəmləndirilməsi birinci məsələdir. Təsadüfi deyil ki, mənim prezidentlik dövrümdə bizim hərbi xərclərimiz hər il büdcə xərcləri arasında birinci yerdə idi. Mən deyirdim və ya vətəndaşlara izah edirdim ki, bəli, bizim çoxlu başqa məsələlərimiz var, həllini gözləyən problemlər var. Ancaq bizim əsas problemimiz torpaqlarımızın işğal altında olmasıdır. Ona görə bizim xərclərimiz arasında birinci yerdə hərbi xərclər dayanır. Biz lazım olan texnikanı aldıq. Bu texnikanı, müasir silahları Azadlıq meydanında dəfələrlə keçirilmiş paradlarda nümayiş etdirirdik. Biz ordumuzu inkişaf etdirərkən ən qabaqcıl meyilləri nəzərdən keçirmişdik. Biz o silahları alırdıq ki, bu silahlar bizim üstünlüyümüzü təmin etsin və İkinci Qarabağ müharibəsi bunu göstərdi.

Bu gün bir çox ölkələrdə, inkişaf etmiş ölkələrdə bizim təcrübəmiz öyrənilir. Bu gün bu məsələ ilə məşğul olan bir çox ekspertlər qeyd edirlər ki, Azərbaycan XXI əsrin müharibəsini aparıb. XXI əsrdə ilk dəfə olaraq, bu miqyasda və bu səmərə ilə qısa müddət ərzində tarixi nailiyyətlər əldə edilib. İndi buraya gələrkən mən ən azı üç müdafiə xəttini gördüm. Amma mənə hərbçilər tərəfindən verilən məlumata görə, beş müdafiə xətti var. Füzulidə də, həmçinin. Biz bu əsgər və zabitlərimizin qəhrəmanlığı, peşəkarlığı sayəsində müdafiə xəttini yarmışıq. Biz texniki cəhətdən ən müasir silahlarla təchiz edilmişik və İkinci Qarabağ müharibəsi bunu göstərdi, o videogörüntülər var. İndi onlar bir çox ölkələrdə öyrənilir və öyrəniləcək, hərbi kitablara salınacaq.

Eyni zamanda, biz ordumuzun döyüş potensialını gücləndirirdik. Çünki tam aydın idi ki, təkcə silahlarla qələbə qazanmaq mümkün deyil. Bayrağı qaldıran, bayrağı düşmənin mövqeyinə sancan, azad edilmiş torpaqlara sancan əsgərdir, zabitdir. Bizim əsgər və zabitlərimiz aslan kimi vuruşdular. Şəhidlər verdik. Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin! Onların valideynlərinə Allah səbir versin! Yaralı hərbçilərimiz var, onlar da sağalırlar. Onların bir çoxu artıq sağalıb. Allah onlara şəfa versin! Biz qəhrəman əsgər və zabitlərimiz hesabına qələbə qazanmışıq. Təkcə Şuşanın işğaldan azad edilməsi əməliyyatı, əminəm ki, tarixdə əbədi qalacaq. Demək olar ki, yüngül silahlarla dərədən, meşələrdən, dağlardan keçərək əlbəyaxa döyüşdə düşməni məhv etdik, Qarabağın tacı olan Şuşanı azad etdik.

Bax, bütün bu amillər bizim qələbəmizi şərtləndirdi. Mən bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, ağdamlılar bu günü uzun illər ərzində - 30 ilə yaxın idi gözləyirdilər. Eyni zamanda, İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı da gözləyirdilər. Mən bilirəm və hiss edirəm ki, bizim şəhərlərimiz, rayonlarımız, kəndlərimiz işğaldan azad olunduqca ağdamlılar da fikirləşirdilər ki, nə vaxt onların kəndləri, Ağdam şəhəri azad olunacaq. Cəbrayıl azad olundu, Füzuli azad olundu, Hadrut azad olundu, Zəngilan, Qubadlı, Suqovuşan, Şuşa azad olundu və yəqin ki, ağdamlılar fikirləşirdilər ki, nə üçün Ağdam azad olunmur? İndi mən bunu deyə bilərəm. Amma mən istəyirdim, bunu hansısa formada ağdamlılara çatdırım, amma onlar da başa düşürlər ki, müharibə dövründə bunu edə bilməzdim. Burada beş müdafiə xətti var. Düşmən bizi buradan gözləyirdi. Biz imkan verə bilməzdik ki, düşmənin gözlədiyi yerdən hücuma keçək. Biz bu istiqamətdə kifayət qədər böyük hərbi birləşmə saxlamışdıq ki, düşmənin hərbi qüvvələri də burada qalsın, başqa yerə getməsin. Füzulini, Hadrutu, Xocavənd rayonunun böyük hissəsini və Şuşanı azad edəndən sonra təbii ki, biz artıq Ağdam şəhərinə istiqamət götürmüşdük və əmr verilmişdi ki, növbəti istiqamət Ağdamdır. Düşmən də bilir və artıq etiraf edir ki, əgər onlar torpaqlarımızın azad edilməsi ilə bağlı mənim şərtlərimi qəbul etməsəydilər, burada məhv olacaqdılar. Çünki biz Ağdama gəlirdik.

Müharibənin bütün sirlərini açmaq hələ ki, tezdir. Vaxt gələcək çox maraqlı məsələlər üzə çıxacaq. Ancaq bu gün tam rahat deyə bilərəm ki, Ağdam əməliyyatı planlaşdırılırdı. Biz Ağdamı onsuz da alacaqdıq. Amma itkilər olacaqdı, özü də böyük sayda. Ona görə Şuşanı və noyabrın 9-da 70-dən çox kəndimizi azad edəndən sonra düşmənin beli qırıldı, təslim oldu, ağ bayraq qaldırdı, mənim şərtlərimə əməl etdi və öz məğlubiyyətini etiraf etdi.

Mən, demək olar ki, müharibənin ilk günlərindən çoxsaylı müsahibələrimdə və xalqa müraciətlərimdə demişdim ki, - bütün bunları qaldırmaq olar, hər şey sənədləşdirilib, - bizə tarix versin. Dedim, Paşinyan, sən özün, sənin xarici işlər nazirin, yaxud müdafiə nazirin yox, hansılar ki, bu məğlubiyyətə görə işdən qovuldular, sən özün, Paşinyan, bizə tarix verməlisən, özün deməlisən və buna nail oldum.

Əgər mənim sözümə qulaq assaydı, indi belə rəzil durumda olmazdı. Tam qətiyyətlə deyə bilərəm, biz işğal olunmuş torpaqlarımızı onsuz da azad edəcəkdik. Ancaq düşmən hesab edirdi ki, ona kimsə kömək edəcək. Hesab edirdi ki, onun bütün havadarları gəlib onun yerinə bizimlə vuruşacaq. Səhv etdi, böyük səhv etdi. Füzuli, Cəbrayıl, Hadrut, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa, Suqovuşan, Xocavənd rayonunun böyük hissəsi döyüş meydanında işğaldan azad olunandan sonra düşmən diz çökdü və bu gün diz üstədir. Biz düşmənin belini qırdıq, biz şanlı Qələbə qazandıq.

Biz bütün dünyaya sübut etdik ki, onların əfsanələri, onların mifləri hamısı boş şeydir. On mindən çox fərari var Ermənistan ordusunda və daha da çox olacaqdı. Əgər biz Ağdama planlaşdırdığımız əməliyyatı həyata keçirsəydik, bax, burada minlərlə erməni hərbçisi ya fərari olacaqdı, ya da məhv olacaqdı. Biz göstərdik ki, döyüşkən xalq Azərbaycan xalqıdır. Biz göstərdik ki, heç vaxt bu işğalla barışmayacağıq. Açsınlar baxsınlar mənim çıxışlarıma, mən son 17 il ərzində bəlkə də min dəfə demişəm, biz bu işğalla barışmayacağıq. Hesab edirdilər ki, bizim torpaqlarımızı işğal altında əbədi saxlayacaqlar. Çünki bu qədər xərc qoyan, burada, Füzulidə, Cəbrayılda bu qədər istehkam quranlar onu da istəyirdilər. Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndi uğrunda bir neçə gün şiddətli döyüşlər gedirdi. Orada elə istehkamlar qurmuşdular ki, bəlkə də heç dünyada belə istehkamlar olmayıb. Nə üçün? Çıxmaq istəmirdilər. Hesab edirdilər ki, orada əbədi oturacaqlar. Ermənilәşdirmək istəyirdilər. Bax, bütün Ağdam şəhəri dağıdılıb. Oranı onlar 1990-cı illərdə dağıdıblar ki, əgər sülh müqaviləsi imzalansa, Azərbaycan xalqı gəlib burada yaşaya bilməsin. Hər tərəf minalanıb. Ən çox minalar məhz buradadır. Amma səhv etdilər. Biz bütün bu illər ərzində bir amalla, bir arzu ilə yaşamışıq ki, bu torpaqlara qayıdaq və qayıtmışıq. Ermənistan ordusunu məhv etmişik. Ermənistan ordusu demək olar ki, yoxdur. Hərbi cinayətkarları məhv etmişik, onların tör-töküntülərini məhv etmişik. Mən Füzuli şəhərində demişəm, bir daha demək istəyirəm, biz Koçaryan, Sarkisyan ordusunu məhv etmişik. Biz Koçaryana, Sarkisyana qarşı qüdrətimizi göstərmişik. Biz onları məğlub etmişik. Paşinyan kimdir, mən indi onun haqqında danışmaq istəmirəm, nə lazımsa demişəm. Koçaryan, Sarkisyan, siz diz çökdünüz bizim qabağımızda, siz buranı, işğal edilmiş bütün torpaqları bax, bu günə saldınız. Siz bu məscidi dağıtdınız. İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə qaçıb gizləndilər. Döyüş bölgəsinə burunlarını da belə soxa bilmədilər. Bəs, haradadır sizin qəhrəmanlığınız? Dedim ki, çıxarın dəmir-dümürləri, onun qiyməti yoxdur. Qəhrəman ordenləri taxmısınız döşünüzə. Yalançı qəhrəmandırlar bunlar. Bax, mən burada durmuşam, dağıtdığınız məscidin önündə, dağıtdığınız Ağdam şəhərində, öz ordumla buraya gəlmişəm. Qalib kimi gəlmişəm. Siz isə öz miskin həyatınızın sonuna qədər məğlub edilmiş, qorxaq damğası ilə yaşayacaqsınız. Nə gizlənirsiniz orada siçan kimi?! Koçaryan, Sarkisyan, mən sizə deyirəm. Paşinyan heç kimdir. İndi onun dərdi, azarı hakimiyyətdə qalmaqdır. Buna görə də bütün müxalifəti tutdurur. Qərb də susur buna, susur, ağzına su alıb. Görmür ki, nələr baş verir orada?! Hərbi cinayətkarlar, Xocalı qatilləri, sizi məhv etmişik. Azərbaycan əsgəri, Azərbaycan zabiti sizi məhv edib. Əcəb də eləyib!

Bu gün Ağdam şəhərini dağılmış vəziyyətdə görmək çox ağrılıdır. Amma mən bir neçə il bundan əvvəl bu bölgədə olarkən, bizim səngərlərdə olarkən, o binanı binoklla görmüşəm. Bu hissləri sözlə ifadə etmək çətindir, mümkün deyil. Öz torpağımızda öz şəhərimizi, bax, o binanı binoklla uzaqdan görmək, buraya gələ bilməmək nə qədər ağrılı idi. Dəfələrlə təmas xəttində olarkən, səngərlərdə olarkən, fikirləşirdim ki, gün gələcək biz qayıdacağıq, biz öz ərazi bütövlüyümüzü bərpa edəcəyik.

Bu gün mən Ağdam məscidinə Məkkədən gətirdiyim "Qurani-Kərim"i bağışladım. Mən xoşbəxt adamam ki, dörd dəfə Məkkə ziyarətində olmuşam. Bir dəfə rəhmətlik atamla, üç dəfə isə Prezident kimi. Xoşbəxtəm ki, mən ailə üzvlərimlə bərabər müqəddəs Kəbənin içində dualar etmişəm. Hər bir insanın ürəyində nə varsa, mənim ürəyimdə də eyni duyğulardır. Etdiyim duaların arasında birinci duam torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi idi. Allahdan xahiş edirdim, mənə güc

versin ki, biz torpaqları işğalçılardan azad edək, o xoşbəxtliyi bizə nəsib etsin, biz yenə də dədə-baba torpağımıza qayıdaq.

Bu gün burada, vandallar tərəfindən dağılmış məscidin önündə deyirəm ki, xoşbəxt adamam. Bir daha Allaha şükür edirəm ki, mənim dualarımı eşidib, bu gücü mənə verib. Biz gücümüzü səfərbər edərək bax, bu tarixi günləri yaşayırıq. Bu, həqiqətən də tarixi günlərdir. Bəlkə də çoxəsrlik Azərbaycan tarixində buna bənzər şərəfli və qürurlu günlər olmayıb. Biz bunu birliyimiz sayəsində qazanmışıq, gücümüz sayəsində qazanmışıq. Heç kim bizə kömək etməyib. Əksinə, ancaq maneçilik törədib. Gün gələcək bu barədə də ətraflı danışacağam.

Bu 44 gün ərzində bizə mənəvi və siyasi dəstək verən Türkiyə Cümhuriyyəti olub, mənim qardaşım Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan olub və bir neçə digər müsəlman və qeyri-müsəlman ölkələrin rəhbərləri olub. Biz bu Qələbəni birlik, əzm, iradə və güc hesabına əldə etdik. Bu gün, müharibə başa çatandan sonra artıq Qərb dairələrindən bəzi Qərb liderləri məsələ qaldırırlar ki, bəs, Azərbaycanın nəzarətinə keçən azad edilmiş torpaqlarda xristian məbədləri necə olacaq? Həm mənimlə söhbət zamanı, həm rəsmi bəyanatlarda narahatlıq ifadə edirlər. Heç kim narahat olmasın, xüsusilə Qərb dövlətlərinin liderləri, hansılar ki, islamofob hissləri alovlandırırlar. Hansılar ki, İslam müqəddəslərinin təhqirlərinə göz yumurlar və hətta onları təhqir edənlərə bəraət qazandırırlar. Onların haqqı yoxdur bu barədə danışmağa, bu, birincisi. İkincisi, bizim ərazimizdə olan bütün məbədlər tarixi sərvətimizdir. Azərbaycanda hər il Bakı Humanitar Forumu, ya da ki, Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilir. Azərbaycanda dünya dinlərinin liderlərinin Zirvə görüşləri keçirilib. Baxın, görün, nələr deyilib bizim haqqımızda. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Azərbaycanda İslam dininə olan münasibəti örnək kimi göstərir. Rusiya Pravoslav Kilsəsinin patriarxı Kiril Bakıda olarkən Azərbaycanda bu sahədə görülmüş işlərə yüksək qiymət verib, Pravoslav kilsələrində olub. Roma Papası Fransisk Bakıda olarkən rəsmi çıxışında Azərbaycanda tolerantlıq, dini dözümlülük, multikulturalizm haqqında danışıb. Kim bizə irad tuta bilər? Məscidləri bağlayan? Yaxud da ki, müsəlman məscidlərinə öldürülmüş donuzların başlarını atan bizə dərs deyəcək, narahatlıq ifadə edəcək? Bizə heç bir narahatlıq ifadə etmək lazım deyil. Bizim bütün tarixi abidələrimiz dövlət tərəfindən qorunur. Mənim göstərişimlə və dövlət vəsaiti hesabına hazırda iki pravoslav kilsəsi təmir edilir, üçüncü kilsə isə təmir olunub. İnzibati bina tikilir. Müharibə dövründə udi qardaşlarımızın kilsəsi Heydər Əliyev Fondu tərəfindən təmir olunaraq istifadəyə verilib. Bizim Qafqaz Albaniyası kilsələri milli sərvətimizdir. Gürcü kilsələrimiz, erməni kilsəsi. Vəhşi düşmən bax bu məsciddə inək saxlayıb, donuz saxlayıb. Bu şəkillər var internetdə. Azad edilmiş Zəngilan məscidində, Cəbrayıl məscidində donuz saxlayıb.

Biz UNESCO ilə çox sıx əməkdaşlıq edirik. Amma gəlib xristian məbədlərinə baş çəkmək istəsə, buraya gəlsin. Gəlsin və desin vəhşi erməni neyləyib burada. Bir də ki, bir neçə il bundan əvvəl Minsk qrupunun həmsədr ölkələrinin səfirləri bu məsciddə, burada olublar. Onlar iki dəfə faktaraşdırıcı missiyalar keçiriblər və mənə deyiblər ki, Ağdam məscidində olublar. Niyə məsələ qaldırmayıblar? Niyə bu, bəzi Qərb liderlərində narahatlıq yaratmayıb? Deməli, müsəlman məscidlərini təhqir etmək olar, inək, donuz saxlamaq olar, dağıtmaq olar. Belədirsə, belə də desinlər və getsinlər öz ölkələrində problemlərlə məşğul olsunlar, bizim işimizə burunlarını soxmasınlar. Heç kim bizim işimizə qarışmasın. Biz özümüz gəlmişik buraya. Bütün o ölkələrin səylərinə

rəğmən gəlmişik, bütün təxribatlara rəğmən gəlmişik, qan tökə-tökə gəlmişik və durmuşuq bizim torpağımızda. Hərə getsin öz işi ilə məşğul olsun. Bizim işimizə qarışmaq istəyənin cavabını vermişik və verəcəyik.

Bu gün tarixi bir gündür. Biz şanlı Qələbəmizi qeyd edirik. Dağılmış Ağdam şəhəri erməni vəhşiliyinin şahididir. Biz Ağdam şəhərini bərpa edəcəyik, bütün kəndləri bərpa edəcəyik. Heç kimdə bu haqda şübhə olmasın. Bu, böyük iş olacaqdır. Əlbəttə ki, böyük zəhmət tələb edəcək. Amma necə ki, biz 44 gün ərzində birlik göstərmişik, əminəm ki, azad edilmiş torpaqlarımızın bərpası işində də birlik, əzmkarlıq göstərəcəyik. Bütün şəhərlərimizi bərpa edəcəyik, daha da gözəl şəhərlər olacaqdır. Şəhərlərimizdə qalan tarixi abidələri bərpa edəcəyik və bir daha gücümüzü göstərəcəyik.

Biz Qələbəmizi dəmir yumruq hesabına, düşməni qova-qova qazanmışıq və indi durmuşuq öz torpağımızda.

Eşq olsun Azərbaycan xalqına! Eşq olsun Azərbaycan əsgərinə, Azərbaycan zabitinə! Ağdam bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!

Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Jurnalı

DÜNYA AZƏRBAYCANLILARINA

Əziz həmvətənlər!

Hörmətli soydaşlar!

Əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş 31 Dekabr – Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü münasibətilə sizi ürəkdən təbrik edir, hər birinizə səmimi arzu və diləklərimi çatdırıram.

2020-ci ili bütün dünyada koronavirus pandemiyası ilə gərgin mübarizə şəraitində başa vururuq. Yaranmış vəziyyətdən minimum itkilərlə çıxmaq üçün Azərbaycan hökuməti ilk günlərdən ardıcıl tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu addımlar, habelə Azərbaycanın köməyə ehtiyacı olan dövlətlərə humanitar yardımları Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının və 120 dövlətin təmsil olunduğu Qoşulmama Hərəkatının sədri kimi Azərbaycanın təşəbbüsü ilə hər iki təsisatın COVID-19-a qarşı mübarizəyə həsr olunmuş videoformatda Zirvə görüşü baş tutmuşdur.

Cari ilin dekabr ayında Qoşulmama Hərəkatının sədri qismində Azərbaycanın təşəbbüsü əsasında və 150-dən artıq dövlətin dəstəklədiyi BMT Baş Assambleyasının koronavirusa qarşı dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində Xüsusi Sessiyası keçirilmişdir. Bu, Azərbaycanın qlobal proseslərdə fəal iştirakının, ölkəmizə olan hörmətin, beynəlxalq dəstəyin əyani göstəricisidir.

Ermənistanın danışıqlar prosesini sarsıdan təhrikçi açıqlamaları və əməlləri, iyul ayında dövlət sərhədinin Tovuz istiqamətində törətdiyi hərbi təxribat, qoşunlarını təmas xəttinə cəmləşdirməsi, terror əməllərini törətmək üçün diversiya qruplarını göndərməsi onun növbəti çirkin niyyətlərindən xəbər verirdi. Bu ilin sentyabr ayında BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyası zamanı beynəlxalq ictimaiyyət Ermənistanın yeni müharibəyə hazırlaşması barədə xəbərdar edilmişdir.

Sentyabrın 27-də Ermənistanın ölkəmizə qarşı törətdiyi hərbi təcavüzə cavab olaraq Azərbaycan xalqı Vətən müharibəsinə qalxmışdır. Müzəffər Azərbaycan Ordusu hər anı qəhrəmanlıqlarla dolu 44 gün ərzində düşməni ağır məğlubiyyətə uğratmış və ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etmişdir. Milli dövlətçilik tariximizdə və xalqımızın yaddaşında əbədi yaşayacaq şanlı Zəfər xalq-iqtidar birliyi, ordumuzun yüksək peşəkarlığı və gərgin siyasi-diplomatik fəaliyyət sayəsində əldə edilmişdir.

Ordumuzun ərazi-relyef baxımından son dərəcə mürəkkəb şəraitdə və qısa müddətdə həyata keçirdiyi “Dəmir yumruq” əməliyyatı dünya hərb tarixinə düşərək aparıcı hərbi mərkəzlər və mütəxəssislər tərəfindən öyrənilir.

Dekabrın 10-da Bakının Azadlıq meydanında keçirilmiş möhtəşəm Zəfər paradı Azərbaycan dövlətinin siyasi, iqtisadi və hərbi qüdrətini, xalqımızın iradəsini, ordumuzun qələbə əzmini, əsgər və zabitlərimizin sarsılmaz döyüş ruhunu nümayiş etdirmişdir.

Xalqımıza milli qürur və şərəf hissini, qələbə sevincini yaşadan, üçrəngli bayrağımızı işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda, Qarabağın tacı olan müqəddəs Şuşada dalğalandıran müzəffər ordumuzun bütün şəxsi heyətinə bir daha dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Şəhidlərimizin ölməz ruhu qarşısında baş əyərək onlara Allahdan rəhmət diləyir, yaralı hərbçilərimizin tezliklə şəfa tapmasını arzulayıram.

Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan beynəlxalq informasiya məkanında öz sözünü deyərək ölkəmizə qarşı aparılan dezinformasiya kampaniyalarının qarşısını almış, Ermənistanın vandalizmini və mülki insanlara qarşı terror siyasətini beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışdır.

Ermənistanın işğalı və vəhşiliyi nəticəsində başdan-başa dağıdılmış doğma Qarabağımızı əminəm ki, biz ən qısa zamanda əsl cənnətə çevirəcəyik.

Müqəddəs Vətən müharibəsi zamanı xaricdə yaşayan soydaşlarımızın düşmənin və anti-Azərbaycan dairələrin məkrli təxribatlarına qarşı cəsarətli etirazları, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması işində fədakar xidmətləri Qələbəmizə layiqli töhfə olmuşdur.

Əziz həmvətənlər!

Doğma Azərbaycanımızın daha da güclənməsi və çiçəklənməsi naminə fəaliyyətinizdə hər birinizə uğurlar arzulayıram.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 29 dekabr 2020-ci il.

MEHRİBAN ƏLİYEVA: "HEYDƏR ƏLİYEV FONDU QƏDİM QARABAĞ TORPAĞINDA DİNİ ABİDƏLƏRİMİZİN, MƏSCİDLƏRİMİZİN BƏRPASI ÜZRƏ LAYİHƏYƏ BAŞLAYIR"

Heydər Əliyev Fondu qədim Qarabağ torpağında dini abidələrimizin, məscidlərimizin bərpası üzrə layihəyə başlayır.

Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın rəsmi "Instagram" səhifəsindəki paylaşımında bildirilir. Paylaşımda deyilir:

"Əziz həmvətənlər!

Bu günlər biz hamımız Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasının qürurunu və sevincini yaşayırıq. 30 ilə yaxın Ermənistanın işğalı altında olan torpaqlarımız Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qəhrəman əsgər və zabitlərimizin şücaəti sayəsində azad edilmişdir.

Əlbəttə, işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızdakı hazırkı mənzərəni hər birimiz ürək ağrısı ilə seyr edirik. Erməni təcavüzkarları bu illər ərzində şəhər və rayonlarımızı, oradakı yaşayış və inzibati binaları, bütün infrastrukturu dağıtmış, təbii sərvətlərimizi talan etmiş, bu ərazilərdəki dini, tarixi, mədəni abidələrimizi vandalizm aktlarına məruz qoymuşdur. Bir vaxtlar Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Qarabağ bölgəsindəki abadlıqdan əsər-əlamət qalmamışdır.

Amma əminliklə bildirmək istəyirəm ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bütün Qarabağ bölgəsini Azərbaycanın ən gözəl bölgələrindən birinə çevirəcəyik. Burada yenidən həyat canlanacaq, bütün rayonlarımız bərpa olunacaq, vətəndaşlarımız öz doğma yurd-yuvalarında yaşayıb, yaradacaqlar.

Əziz həmvətənlər,

Heydər Əliyev Fondu fəaliyyət göstərdiyi ilk gündən Azərbaycanda müxtəlif sahələri əhatə edən layihə və proqramlar həyata keçirir. Fondun tarixi, mədəniyyət və dini abidələrin qorunub saxlanılması və bərpası istiqamətindəki fəaliyyəti hər kəsə məlumdur. Bu gün isə qürur hissi ilə sizə Heydər Əliyev Fondunun qədim Qarabağ torpağında Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan dini abidələrimizin, məscidlərimizin bərpası üzrə layihəyə başladığını bildirmək istəyirəm. Layihə çərçivəsində yerli və xarici mütəxəssislərin iştirakı ilə bölgədəki ziyarətgahlarımızın bərpası, konservasiyası və yenidən qurulması həyata keçiriləcəkdir. İşğal illəri ərzində Şuşa şəhərində və Ağdam rayonunda dağıntılara məruz qalmış dini ibadət yerlərinin bərpası üzrə müvafiq işlərə artıq başlanılmışdır.

Bir zamanlar ermənilərin vəhşicəsinə dağıtdığı, tövləyə çevirdiyi müqəddəs dini məkanlarımız yenidən dirçələcək və bütün Qarabağ ərazisindəki məscidlərimizdə azan səsləri eşidiləcək, dualar oxunacaqdır!

Dərin hörmət və sevgilərlə,
Sizin MEHRİBAN".

PANDEMİYA: BÖHRAN DÖVRÜNDƏ HUMANİZM VƏ MƏNƏVİYYAT PROBLEMİ

Şölət ZEYNALOV,
AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun Davamlı inkişafın fəlsəfəsi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, f. ü. f. d

AÇAR SÖZLƏR: *pandemiya, ekzistensializm, dialoq, humanizm, insan.*
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *пандемия, экзистенциализм, диалог, гуманизм, человек.*
KEY WORDS: *pandemic, existentialism, dialogue, humanism, human.*

Giriş

Böhran dövründə baş verən prosesdən yazmaq, bəhs etmək artıq zəmanəmizin "dəbinə" çevrilmişdir. Ancaq qəbul etməliyik ki, baş verənlərə – zəmanənin tragizminə biz yalnız lokal hadisə və ya situativ proses kimi deyil, fundamental, mehvər problem toplusu kimi yanaşmalıyıq. Bu, bizi baş verən və verəcək bəlalardan xilas etməsə də, ona qarşı refleksiyalarımızı artırar, təfəkkürümüzdə fəaliyyətimizi yenidən canlandıra bilmək üçün əsaslar yarada bilər.

1. *Problemə ümumi baxış.* Hazırda hərbi qüdrətindən, iqtisadi, mədəni və sivilizasion inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir sivilizasiyanın, dövlətin, cəmiyyətin böyük imtahan qarşısında olması faktdır: Elmi-texniki tərəqqinin, səhiyyənin, tibbin, nəqliyyat-kommunikasiya vasitələrinin, bir sözlə, "sivilizasion tərəqqinin" yüksək inkişafına baxmayaraq, COVID-19 pandemiyası insan nəslini "olum və ya ölüm" dilemması ilə üz-üzə qoymuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, qısa zaman kəsiyində milyonların ölümcül virusa yoluxduğu, yüz minlərin həyatını itirdiyi belə bir şəraitdə hələ də insanlığın bu bəladan necə və hansı üsullarla daha az itkilərlə çıxacağını proqnozlaşdırmaq və nəticələrin aydın şəkildə təhlilini aparmaq ciddi problematikadır. Bir tərəfdən indiyə qədər milyonlarla insanın yoluxduğu bu virusun vaksininin tapılması mübahisələr yaradır, digər tərəfdən, bu "vaksinin icad olunması uğrunda yarış" siyasi alverə çevrilir, bütün bunlar da, az qala, spekulyativ xarakterli yeni-yeni informasiyaların yaranmasına səbəb olur: virus təbii mənşəlidir, yoxsa süni? Əslində, nəzəri fikir üçün bu sualın cavabı aydındır: sivilizasion böhran hər gün dərinləşməkdədir – proses artıq başlamışdır və sonu bəlli deyildir. Gerçəklik müşahidə edilərkən məlum olur ki, nəzəri fikrin tarixən irəli sürdüyü həyəcan və əndişələr öz təsdiqini tapmışdır: son yüz ildə böyük texniki tərəqqinin gətirdiyi imkanlar fonunda insan total olaraq planetar səviyyədə pandemiya və digər fövqəladə proseslərə, özünün yaratdığı antropogen - qlobal fəlakətlərə hazır deyildir. Pandemiya prosesi və gerçək faktlar təsdiq edir ki, öz fövqəladə gücünə, hərbi qüdrətinə arxalanan supergüclər də bu prosesin qarşısını vaxtında ala bilmədilər. Ən qəribəsi isə budur ki, öz hərbi resursları ilə Yer kürəsini orbitindən çıxarmaq qüdrətində olan dövlətlər və sivilizasiyanın bütün texniki imkanları total ölümlərin qarşısında aciz qaldı. Fakt odur ki, hazırda iqtisadi, maliyyə, sosial, milli, etnik, dini, humanitar, coğrafi problemlərin tam həcmini dəyərləndirərkən bu epidemiyanın yaratdığı fəsadları mütəxəssislər zərərlilik əmsalına görə XX əsrin əvvəllərində planetar səviyyəli dünya böhranı ilə

müqayisə edirlər. Həmin böhran, əslində, İkinci Dünya savaşının da başlanmasına gətirib çıxarmışdı: imperializm bölmək üçün “yeni dünya” axtarırdı. Bu zaman sual yaranır: bəs indi günümüzdə baş verənlər sivilizasiyamızı Üçüncü Dünya müharibəsinə aparmırmı? Yaxud, müasir sivilizasiyamız doğru yoldadırmı? Keçən əsrin əvvəllərindən nəzəri fikrin apogeyinə qaldırılmış “sivilizasiyanın qürubu” və s. kimi məsələlər həqiqətənmi gerçəkləşə bilər? Məqalənin yazılma zərurəti də məhz buradan doğmuşdur.

Nəzəri anlamda yanaşdıqda bu kimi ziddiyyətli proses və faktlar tarixən mövcud olan digər fundamental tezisi yenidən aktuallaşdırır: istər individium, istərsə də planetar səviyyədə sivilizasiya olaraq baş verənlərə – qurduğumuz münasibətlər sisteminə, humanitar, iqtisadi, sosial, mənəvi əlaqələrə, bir sözlə, sivilizasion “atılışa” yenidən baxmalıyıq. Lakin fəlsəfi anlamda yanaşdıqda görürük ki, əslində, problem daha dərindən gəlir. Belə ki, əslində, metodoloji və humanitar kontekstdən yanaşdıqda görürük ki, tarixən fəlsəfənin irəli sürdüyü *“İnsan dəyişməlidir”* fikri indi yenidən sivilizasiyamızın qarşısında aktual olsa da, onun – insanın hansı istiqamətdə dəyişməsi kimi məsələlər, hətta nəzəri olaraq, Qərb filosofu M.Haydeggerin təbirincə desək, yüksək şəkildə təfəkkürümüz üçün aydın deyildir [1]. Bu isə istər elmi, istər fəlsəfi, istər dini və s. anlamda problemdir. Odur ki, bütün bunlar bizə “keçmiş” hesab etdiyimiz bəşəri dəyərlərə, mənəvi-ruhi əsaslara yenidən baxmağı, onları yenidən dəyərləndirməyi, onlara daha aydın təfəkkürlə, mənəvi-ruhi, ekzistensial anlamda yanaşmağı indi, müasir hesab etdiyimiz XXI əsrdə daha israrla tələb etməkdədir. Başqa sözlə, antropogen fəaliyyət planeti və ətraf mühiti məhv etdiyi kimi, insan nəslini də Yer üzündən silə bilər. Hər cür sivilizasion “atılışı”, hərbi, iqtisadi və s. revanşı mənəvi-ruhi məsələlərin, etik problemlərin fövqündə dərk etmək bir tərəfdən yanlış yanaşmadırsa, digər tərəfdən, qəbul etməliyik ki, bu, faciəyə gedən ən qısa yoldur. Qısa ifadə etsək, humanizmi, etik dəyərləri, birgəmövcudluq fəlsəfəsini unutmuş insan özü hər cür “revanşı” ilə bir tərəfdən ifrat israfçılıq yaradır, digər tərəfdən isə ətraf mühiti həm maddi, həm də mənəvi baxımdan, bir növ, “zəhərləyir”. Ona görə də qəbul edirik ki, əgər hətta yer üzündə hər bir sivilizasiya, hər bir cəmiyyət və fərd ən yüksək şəkildə maddi cəhətdən rifah və əmin-əmanlıq şəraitində yaşasa belə, onlar – “ruhaniyyət və mənəvi dəyərlər” [1] insan nəsli üçün mənəvi sərvətlər kimi dəyərlərimizin daimi mənbəyi kimi çıxış edəcəkdir. Səbəb isə fəlsəfi, dini, mədəniyyət və elmi kontekstdən yanaşdıqda təfəkkürümüzün hələ ki bundan böyük imkanlara malik olmamasıdır.

2. Pandemiya: nəticə, yoxsa səbəb? Qeyd edək ki, yuxarıda ən ümumi formada toxunduğumuz problemin bir sıra fundamental sivilizasion, antropoloji, ekoloji, humanitar və s. silsilə səbəbləri vardır. Biz məqalədə onlara geniş şəkildə toxunmaq imkanına malik olmasaq da, burada müasir münasibətlər sisteminin əsas sütunundan biri olan humanizm və insanın ekzistensial aləminə, mənəvi-etik sferasına “ekskurs” etməyə cəhd göstərmişik. Ancaq ilkin olaraq bir şeyi qeyd edək ki, bu və bunun kimi onlarla problem həm tarixən, həm də günümüzdə fəlsəfə, din və elmin həyati əhəmiyyətli məsələsi kimi aktual olmuş və cavabı axtarılan suallardandır. Lakin fakt odur ki, elmin hər cür nailiyyətlərinə baxmayaraq, sivilizasion böhran azalmaq əvəzinə, bütün sferalarda artmış və hazırda bu problem qarşısıalınmaz vəziyyətə düşmüşdür. Nəzəri fikrə müraciət etdikdə görürük ki, bu – “insan dəyişməlidir”, “əsrimiz total fəlakətlər əsridir”, bu gedişatla “sivilizasiyanın qürubu” labüddür və s. kimi qorxunc proseslər barədə tarixən fəlsəfə, xüsusilə ekzistensial fəlsəfə həyəcan

təbili çalmışdır. Hər halda, müasir Qərb nəzəri fikrində bu məsələlər həyat fəlsəfəsinin problemi kimi XX əsrdə ciddi anlamda aktual olmuşdur. Həmçinin, demək olar ki, tarixən Yer üzündə bütün dinlər, xüsusilə monoteist dinlər heç zaman bəşəri tragizmə biganə qalmamış, əksinə, insanlararası münasibətlərdə sülh, ədalət, həmrəylik, halallıq və mənəvi paklığı tərənnüm etmişlər. Və indi texnologiyanın "pik" erasında da bu əsaslardan yola çıxaraq dinlər və onların prinsiplərindən çıxış edənlər insan "Mən"inin formalaşması yolunda böyük işlər görməkdədirlər. Bütün inkişaf və resurslara baxmayaraq, elə bil ki, öz bilik və elmi nailiyyətlərinə arxalanan insan dialoqdan qaçır və bu "qaçış" da onu daima başqalarına qarşı qoyur. Bu tezisdən çıxış edərək yuxarıda işlətdiyimiz fikri təkrarlayaq: təəssüf ki, sivilizasiyamızın yüksək inkişafına baxmayaraq, hər gün "tragizm və bəşəri böhranlar" daha da dərinə enir, üstəlik, hazırkı qorxunc pandemiya və digər böhranların qarşısını dövlətlər vaxtında ala bilməsələr, nəticələr barədə fikir bildirməyin özü belə, insan təfəkkürünü şoka sala bilər. Axı bizim yaratdığımız münasibətlər sistemi müharibələrdən böyük "terapevtik" üsul tanımır?!

Acı da olsa, bu həqiqətdir. Ədalət naminə bir şeyi qeyd edək ki, xüsusilə XX əsrdə elmi-texniki tərəqqinin və sivilizasiyanın görünməmiş həddi kontekstində qeyd edilən problemlər Qərb fəlsəfəsi üçün daha aktual olmuşdur – gedişat "sivilizasiyanı total fəlakətə sürükləyir". Sivilizasiyanın böhran həddinə yaxınlaşdığını hiss edən alman filosofu O.Şpenqler sivilizasiyanın "qürubundan", ekzistensialist filosoflar M.Haydegger və K.Yaspers bu gedişatla "fəlakətin yalnız zaman məsələsi" olmasından, A.Kamyu "tarixin unudulmasından", J.P.Sartr insan varlığının heçliklə münasibətlərindən, heçliyin, əslində, ekzistensial anlamda "var" olmasından bəhs edirdilər. Lakin təəssüf ki, müasirlik ən adi baxışla nəzərdən keçirilərkən aydın olur ki, tarixən dinlərin, fəlsəfənin irəli sürdüyü yüksək prinsiplər – humanizmin təntənəsi dünyada bərqərar deyildir. Bu prinsiplər insanın total "mənimsəmə", "genişlənmə", "gedonist" istəkləri qarşısında, bir növ, planetar səviyyədə aktuallıq qazanmadı. Əksinə, humanizm və insani duyğular əksər məqamlarda söz oyununa, daha üstün mövqelər qazanmaq üçün, bir növ, siyasi, ideoloji alətə çevrildi. Sivilizasiyamızda elm, bilik, texniki tərəqqi, rifah və "malikolma" imkanı artdıqca humanitar, ictimai, mənəvi, etik problemlər azalmaq əvəzinə, daha da genişləndi. Bu isə fəlsəfi təfəkkürdə XX əsrdə diqqət mərkəzində olan problemi – "bilik şər törədir" problemini yenidən gündəmə gətirdi, hər halda bu gün fəlsəfə bu problemə yenidən müraciət etməyi məqbul hesab etməkdədir.

Ona görə də indi etiraf edək ki, nəzəri fikri hətta bir kənara qoysaq belə, praktikada baş verən fəlakətlər, məsələn, elə ötən əsrin əvvəllərində milyonların həyatına son qoymuş "İspan qripi" ("ispanka"), daha sonra insanın qorxunc iddialarının nəticəsi olan İkinci Dünya müharibəsi kimi "olum və ya ölüm" savaşından sonra da planetdə baş verənlər sübut edir ki, bəşəriyyət daima humanizm, yüksək etik təfəkkür, birlik və təhlükəsizlik problemlərindən bəhs etsə də, müəyyən ifrat maraqlar səbəbindən hələ ki təhlükəsiz dünya qurmaq iqtidarında deyildir; bu, iqtisadi, sosial, humanitar, səhiyyə və s. sahələrinə də eyni dərəcədə aiddir. Məhz humanitar fəlakətlərdən və humanitar böhrandan bəhs ediriksə, burada, qısa şəkildə olsa belə, Ermənistan kimi təcavüzkar ölkənin Azərbaycana qarşı apardığı terror siyasətini mütləq qeyd etməliyik. Bu problem də yuxarıda toxunulan böhranların sırasında yer tutur. Fakt odur ki, biz illərdir həmin terror siyasətinin ağır nəticələrini yaşayırıq. Beynəlxalq hüquq və normalar isə qüdrət sahibi hesab edilən dövlətlərin maraq kontekstində dərk edildiyindən, yaxud faktlar yalnız bəsit üsullarla konstatasiya edildiyindən,

bu problem də öz həllini tapmamışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, ədalət, humanizm, multikulturalizm və insani dəyərlərin lazımsız statusa zorən çevrildiyi bir epoxada bu kimi fəlakətlərin də baş verməsi, əslində, təəssüf ki, məntiqi sonluqdur: böyük nizam, ədalətli qərarlar, sülh və təhlükəsizlik daima kimlər üçünsə "oyun" meydanında *"oyun materialı"* kimi dərk edilir, dialoq və dialoq mədəniyyətindən gələn birgəyaşayış fəlsəfəsi bu təfəkkür sahibləri tərəfindən fiksiya hesab edilir. Hər halda, günümüzün mənzərəsi belədir. Pandemiya kimi qorxunc fəlakətlərə yanaşmalar da əksər hallarda bunu sübut etdi: bəşəriyyət sülh və təhlükəsizliyə, multikulturalizm və humanitar dəyərlərə böyük anlamda açıq deyildir; mənəvi "aclıq" ekzistensialdır.

3. Dünyanın gələcəyi mənim gələcəyimdə açılır. Konkrekt olaraq indi planetdə baş verən ölüm kabusu – koronovirus pandemiyasına münasibət də yuxarıda qeyd edilən ziddiyyətlərdən biridir. COVID-19-un "hərəkət" trayektoriyası və ilkin şokları sübut etdi ki, heç bir cəmiyyət və dövlət ideal şəkildə bu kimi faciələrdən siğortalanmamışdır. Epidemiyanın yaratdığı qorxu, həyəcan və nəticələr göstərdi ki, iqtisadçılar, siyasətçilər və digər sahənin mütəxəssisləri bəşəriyyətin gələcəyi barədə hətta ən yaxın perspektivdə dünyamızın hansı problemlərlə üzləşə biləcəyini proqnozlaşdıra bilmirlər. Problemin yalnız biri – ancaq ən əhəmiyyətlilərindən biri buradan gəlir – naməlum bir virus proqnozları alt-üst edir: planetar və bəşəri gələcək naməlumluqlardan asılıdır, gələcək elə bil ki, indi öz əhəmiyyətini itirməkdədir. Halbuki vaxtilə fransız ekzistensialist J.P.Sartr izah edirdi ki, *"dünyanın gələcəyi mənim gələcəyimdə açılır"* [1, s.316]. Bu anlamda mənim və deməli, dünyanın gələcəyi hər hansı bir naməlumluqdan asılıdırsa, buradakı "açılım" yaratdığımız texnikanın, elmin, humanizmin mahiyyətinin yenidən dəyərləndirilməsini aktual etmirmi?

Günümüzdə baş verən və ən müxtəlif şəkildə mənalandırılan informasiyaya əsaslansaq, Çinin Uhan şəhərindən başlanan epidemiya tezliklə dünyanı iflic vəziyyətinə gətirdi. Bəziləri bu virusun bakterioloji silah, bəziləri təbii virus olması üzərində baş sındırarkən İtaliya, İspaniya, Fransa, ABŞ, Almaniya, İran, Rusiya, daha sonra isə Asiya və Latın Amerikası ölkələri domino effekti ilə virusun gətirdiyi şokdan özlərini itirdilər – bəşəriyyət yeni eranın ilk total fəlakəti dövrünə qədəm qoydu: iqtisadi tənəzzül, sənaye, bank, maliyyə böhranı, kütləvi işsizlər ordusu və s. meydana çıxdı. Bu böhranın səbəbləri haqqında hələ uzun müddət danışılacaq, KİV, siyasət, elm sahəsində ciddi araşdırmalar gedəcəkdir: sübutu mümkün olmayan iddia kimi səslənsə də, irəli gedərək bir şeyi qeyd edək: böhranın fəlsəfəsi dərk edilməzsə, bu, əslində, gələcək fəlakətlərlə müqaisədə yalnız bir fraqment, yaxud total xaosun başlanğıcı hesab edilə bilər. Problem ondadır ki, bizim qurduğumuz sivilizasiya və münasibətlər sistemi elə konstruksiyaya malikdir ki, biz ancaq nəticələrlə vuruşuruq. Təfəkkürümüz elə bil ki, xalq məsəlində deyildiyi kimi: "biri ölməsə, digəri dirilməz" inamına – refleksiyasına köklənib. Dünyada insan nəinki ekzistensial anlamda böyük "birlikdən", heç təsisatlar və həmrəylik anlamında böyük birliklərdən danışa bilmir.

Konkret faktlara müraciət etdikdə görürük ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hazırda virusa yoluxanların sayı 70 milyona çatmaq üzrədir, həyatını itirənlərin sayı isə 1,5 milyonu ötüb, bunlar sadəcə bir statistikadır, məqalə işıq üzü görəndə bu say daha da çox olacaqdır. Bu kimi yanaşmanın özü də etiraf edək ki, əslində, konstatasiyadır, necə ki, indi dünyada statistik məlumatlar ən müxtəlif səviyyədə konstatasiya olunur. Halbuki ekzistensial və humanizm anlamında yanaşdıqda milyonlarla, yüz minlərlə insanın məşəqqətlərini, həyat və ölüm arasında ekzistensial iztirablarını söz və yazı ilə sadəcə ifadə etmək mümkün deyildir. Humanizm anlamında yanaşdıqda görürük ki,

biz və dünya əksər məqamlarda bu rəqəmlərdən yalnız statistika naminə istifadə edirik. Bu zaman sual yaranır: Bəs milyonlarla virusa yoluxanların, onların yaxınlarının, onlara həyatları bahasına qayğı göstərən tibb işçilərinin, təhlükəsizliyimizi təmin edən insanların və evdə təcrid şəraitində yaşayan dörd milyarddan artıq insanın həyəcan və iztirablarını təsəvvür etmək mümkündürmü? Odur ki, gəlin etiraf edək, dünya indi bir "qırılma", "sınma" anını yaşayır! Əslində, məsələ virusda da deyil, məsələ bəşəriyyətin bütövlükdə qurduğu münasibətlər sistemindədir.

İndi insan nəsli artıq dörd sənaye inqilabından danışır. Belə ki, "əvvəlki sənaye inqilabları bəşəriyyətə nələr verdi və onun mənəvi-ruhi aləmindən nələri aldı" kimi suallar hələ də qarşımızdadır. Elmi-texniki tərəqqinin gətirdiyi rifaha və üstünlüyə aludə olan insan Yer üzündə özünü sənayeyə, hərbi üstünlüklərə, iqtisadiyyata, şou-biznesə, idmana, bir sözlə, yaratdığı, "başı üstə" qurduğu, qoyduğu sistemlərə qurban verməkdədir... J.P.Sartrı yenidən xatırlayaq: gələcək, dünya, yaratdığımız dəyərlər, bütövlükdə sivilizasiya və dünya "mənim gələcəyimdə açılır", mənəvi, ruhi inqilablarda açılır; Bu inqilab isə baş vermir, biz insan olaraq daima başqalarını "özgəsi"dir deyə özümüzə təklükə, təhdid kimi görürük. Fakt odur ki, humanizm, ekzistensial təfəkkür dünyada təntənəyə nail olmazsa, sivilizasiyamızda gələcəkdə nələrin baş verməsini proqnozlaşdırmaq o qədər çətin deyil. Yəni ekzistensial anlamda ifadə etsək, "gələcək gəlməyə bilər".

4. Problemin nəzəri təhlili. Nəzəri fikrə müraciət edək. Biz etiraf etməliyik ki, müasir dövrdə, müxtəlif elm sahəsi ilə məşğul olan mütəxəssislərin – siyasətçilərin, filosofların, mədəniyyət xadimlərinin, sosioloqların, iqtisadçıların, bioloqların, ekoloqların və b.-nın qeyd etdiyi kimi, həqiqətən də, yanlış antropogen təsir bir tərəfdən təbiəti məhv edir, digər tərəfdən də tələbat adlı ifrat mənimsəməyə hərislik, ifrat utilitar təfəkkür insanları, xalqları, millətləri, dövlətləri istər-istəməz üz-üzə qoyur. Halbuki problemə mövcudluq və sivilizasiyanın inkişafı kontekstindən yanaşdıqda görürük ki, müasir nəzəri fikirdə *"sivilizasiyanın müstəqil substansiya kimi nəzərdən keçirilməsi ona ontoloji üstünlük verilməsini nəzərdə tutur"* [2, s.41]. Odur ki, əksər məqamlarda *"ekzistensialistlər iddia edirlər ki, elm və mədəniyyətin inkişafı, müasir texnika insanın bəşəri keyfiyyətlərini məhv edir, onu şəxsiyyətsizləşdirir... Mədəniyyətin inkişafı onların fikrincə, insanın zehnini korlayır, total "özgələşmə" əmələ gətirir"* [3, s.318]. Məhz bu əsaslardan çıxış edərkən K.Yaspers izah edirdi ki, *"təbiəti qaba güc yox, onun qanunlarını bilmək ram edir. Natura parendo vincitur (latın dilindən tərcümədə - təbiətə ona ram olaraq qalib gəlirlər)"* [4, s.147]. Ona görə də filosof K.Yaspers haqlı olaraq Bekon və Dekart fəlsəfəsindən çıxış edərək "yalnız *"öz predmetini yenidən yaratmağa və bununla da* öz doğruluğunu isbat etməyə qabil olan idrak həqiqidir" [4, s.147], başqa bir yol mövcud deyildir", - deyirdi. Müasir insanın "faciəvi" vəziyyətdə olmasından əndişələnən alman filosofu K.Yaspers izah edirdi ki, bir növ, bütün bunların genezisində əsas amil kimi insanın ekzistensial böhranı dayanır, bu böhrandan onu yalnız fəlsəfə – həmrəylik və vəhdəti özündə birləşdirən fəlsəfə – filosofluq etmə çıxara bilər. Odur ki, burada sual belə qoyulur. Pandemiya bəşəriyyətə düşünmək və böyük birlik yaratmaq üçün verilmiş yeni bir şans deyilmi?

Müasir fəlsəfə və elmin problemlərindən bəhs edərkən alman filosofu M.Haydegger bildirirdi ki, fəlsəfənin əvvəki funksiyasını artıq elm öz üzərinə götürməyə başlamışdır. Ona görə də belə bir məqamda o təfəkkürün "səmərəliliyini" qeyd edirdi: *"D*əqiqləşdirmək lazımdır, burada onun səmərə*liliyi* və təsiri nədədir, ona görə də biz burada həqiqətən *də dəqiqləşdirməliyik ki, fəlsəfə artıq başqa elmlərə – psixologiya, məntiq, politologiya kimi elmlərə müncər olunur*" [5, s.244].

Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Jurnalı

Yaxud fəlsəfənin yerini artıq "kibernetika tutmağa başlamışdır". Texnikanın məngənəsinə düşmək artıq fəlsəfi düşüncənin, fəlsəfi təfəkkürün təntənəsi deyildir. Ona görə də filosof *"bununla belə mən təsdiq edirəm ki, ənənəvi metafizik anlamında düşüncələr Nitsşedə öz zirvəsinə çatdı, bütün bunlar isə texnika əsrində imkan vermir ki, biz bütün düşüncələrimizi əvvəlki üsullarla həyata keçirək"* [5, s.244], - deyə vurğulayırdı. Haydeggerə görə, müasir təfəkkürün necə işləməsi barədə fikir yürütmək mümkün deyil, ola bilsin, təfəkkürə, düşüncəyə gedən yol bu gün "susmaqdan" keçir ki, indi yanlış düşünməklə keçmişdəkiləri də biz hansısa zir-zibilə çevirməyək. Ola bilər ki, bizə 300 illərlə vaxt lazımdır ki, o – təfəkkürümüz – yenidən "işə" düşə billsin [5, s.245].

Bütövlükdə elmin, insan zəkasının yaratdığımız münasibətlər sisteminin mənalandırılması və gələcək barədə fəlsəfənin qiymətləndirməsindən bəhs edərkən M.Haydegger izah edirdi ki, "əgər mənə bu suala cavab vermək haqqını tanısalar, ola bilsin ki, bir az kobud da olsa, uzun illərin düşüncəsinə əsaslanaraq deyə bilərəm: fəlsəfə müasir tendensiyanın, hansısa anlamda birbaşa olaraq müasir dünyanın indiki vəziyyətini dəyişmək iqtidarında deyildir. Bu həm də təkcə fəlsəfəyə aid deyildir, bu həm də təmiz insani düşüncə və insani fəaliyyətlə bağlıdır *(Sinnen und Traxten)* [5, s.233]. Fakt odur ki, indi bizim "insani düşüncələrimiz" elə bil ki, yaratdığımız "dəyərlər" anlayışına, bəşəri birliklərin, bir növ, növbəti mərhələləri üçün yeni pillələr yaratmaq iqtidarında deyildir. Belə bir məqamda ekzistensialist K.Yaspersin tarixin məqsədləri barədə fikirlərinin orijinallığına toxunmamaq sadəcə mümkün deyildir. Filosof bəşəri birliklərin "tarixin məqsədi naminə" yaratdığı ümumi "sivilizasiya axınından" danışarkən qeyd edirdi ki*, "birliyin olmasına dəlalət edən və ya onu göstərən cürbəcür faktlar tarixin birliyini təşkil etmək üçün yetərli deyilsə, ola bilsin ki, başqa istinad nöqtəsi tapmaq gərəkdir"* [4, s.368]. Ona görə də ekzistensional anlamda tarixi mahiyyətə yanaşarkən görürük ki, bütövlükdə hətta müasir sivilizasiya və dövlətlərin, beynəlxalq təsisatların yaratdığı *"birlik faktiki gerçəklik yox,* məqsəddir; *ola bilsin ki, tarixin birliyi insanların vahid olanın ideyasında, vahid həqiqətdə hər şeyin dərk olunmuş şəkildə bir-biriylə əlaqədə nə qədər yad olsalar da, bir-birinə aidiyyətləri olduğu ruh aləmində bir-birini başa düşmələrindən yaranır"* [4, s.368]. Bu həqiqətdir və bu humanist həqiqəti indi və bundan sonra post-pandemiya dövründə bütün dünyada həyata keçirmək üçün ciddi səy göstərmək lazımdır. Bu böyük qurtuluş yalnız o halda ola bilər ki, müasir insan bütün mənalarıyla ekzistensional şəkildə dialoq fəlsəfəsi və dialoq mədəniyyətinə adaptasiya etmiş olsun.

5. Azərbaycan modeli humanitar problemlərə qarşı terapiya üsulu kimi. Etiraf etməliyik ki, bəşəriyyətin gələcəyi yuxarıda qeyd edilən bu humanist birlikdən, dialoq fəlsəfəsindən, multikulturalizm və dialoq mədəniyyətinin mahiyyətinin dünyada genişlənməsindən, mənimsənilməsindən asılıdır. Təsadüfi deyil ki, ölkəmiz dünyanın bu ağır və sərt imtahanlı günlərində də bu amal və bəşəri strategiyaya sadiqdir və bu siyasətin nəticəsidir ki, "Azərbaycan modeli" hətta bu günlərdə ÜST tərəfindən dəfələrlə beynəlxalq səviyyədə nümunə kimi göstərildi. Yuxarıda irəli sürülən mülahizələrdən, faktoloji materiallardan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, indi dünyada ölüm kabusu kimi dolaşmaqda olan pandemiya – "ölüm virusu" bəşəri birliyə vasitə də ola bilər. Çünki ən əsası odur ki, hər bir dövlət, hər bir ideologiya öz prioritetlərində, strateji hədəflərində humanizm, dialoq fəlsəfəsi, mulrikulturalizm, idraki birlik, dialoq mədəniyyəti və s. bəşəri amalları dünyada hər kəsin – özünün həyat fəlsəfəsinə çevirsin. Özünün həyat fəlsəfəsi və gündəlik praktikasında dialoq, humanizm, multikulturalizm, sülh və həmrəylik, yüksək insani

amallar və s. kimi bəşəri əsasları prioritet edən ölkəmiz Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında pandemiya şəraitində sübut etdi ki, insan və onun mənəvi resursları, humanizm, etik-əxlaqi dəyərlər hər şeydən üstündür. Azərbaycan rəhbərliyinin istər pandemiya zamanında, istərsə də pandemiyaya qədərki siyasi strategiyası sübut etdi ki, insan və onun yaratdığı dəyərlər, mənəvi, əxlaqi, etik və humanizm prinsipləri iqtisadi maraqlara deyil, iqtisadi, maliyyə, siyasi və s. maraqlar məhz insan naminə, bəşəriyyət naminə qurban verilməlidir. Fakt odur ki, bu kimi prinsiplərin fəlsəfəsi məhz Azərbaycan dövlətinin, şəxsən prezident İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın humanizm, dövlətçilik, sülh və həmrəylik strategiyasının milli və bəşəri fəaliyyətinin mayakı kimi çıxış etdiyindən indi bu amallar "Azərbaycan modeli" kontekstində bəşəri birliyin dünyada yaradılması işinə öz praqmatik töhfələrini verir. Bütün bu strateji hədəflər göstərir ki, hətta böhran dövründə mənəviyyat və humanizm problemi dövlət səviyyəsində ideyanın və ideologiyanın əsas strateji hədəfinə çevrilərsə, humanizm və bəşəri dəyərlər dünyada qalib gələ bilər. Bu isə onu göstərir ki, etik-əxlaqi, mənəvi və ruhaniyyət problemləri heç zaman hamisiz qalmayacaqdır, qalmamalıdır. Məhz rasional-altruizm fəlsəfəsi bunu bizdən tələb edir. Azərbaycan modelinin ideya əsaslarına nəzəri anlamda yanaşarkən bunu aydın şəkildə görürük və bu işin, bu amalın elmi-nəzəri, praktiki əsaslarının dünyaya çatdırılmasında hər bir alimin, ziyalının, dövlət və din xadiminin, KİV nümayəndələrinin qarşısında böyük vəzifələr qoyulur.

5. Tezislər

– Hazırkı münasibətlər sisteminin analizi sübut edir ki, dünyada *dialoq mədəniyyətinin* formalaşdırılması humanitar aspektin həyati əhəmiyyətli platformasıdır.

– Pandemiya müasir sivilizasiyanın, elmi-texniki tərəqqinin, planetar fəaliyyətin nəticəsidir, səbəbləri tapmaq üçün bəşəriyyət elmə, bilik fəlsəfəsinə, mədəniyyətə, dini-mənəvi dəyərlərdə əks olunan müqəddəs prinsiplərə ehtiramla yanaşmalı, onlardan gələn yaradıcı əsaslara apelyasiya (müraciət) etməlidir.

– pandemiya sərhəd tanımır, bu bəşəri bəladan insanı yalnız bilik, elm, həmrəylik, ekzistensial və mənəvi birliklər, mərhəmət, səbr, düzgün həyat tərzi və s. çıxara bilər.

– Müqəddəs kitablarda daima tövsiyə edildiyi kimi, insan nəsli onun üçün halal olanlardan, təmiz olanlardan – icazə verilmişlərdən istifadə etməlidir. Fəlsəfi dillə desək, "təbiətə qaba güclə deyil, ona təslim olmaqla qalib gəlmək olar".

– Elmi analizlər sübut edir ki, humanizm, sülh və həmrəylik, yüksək etik təfəkkür, birgəmövcudluq və birgəyaşayış modelləri, dinlər və mədəniyyətlərarası birlik və həmrəylik Yer üzündə qalib gəlməsə, gələcəkdə stabil və təhlükəsz həyatdan bəhs etmək mümkün deyildir.

– Müasir münasibətlər sistemində multikulturalizm, sosial ədalət, insani həmrəylik, mənəvi-ruhi dəyərlər bəşəri birlikdə parçalanmanı deyil, birliyi ehtiva etməlidir. Bu anlamda "Azərbaycan modelinin" ideya əsasları daima aktual olacaqdır.

– Pandemiya – "ölüm virusu" nəticə olaraq *böyük bəşəri birliyə* vasitə ola bilər, bunun üçün dünyada planetar səviyyədə aydın dərrakə və xoş məram qələbə çalmalıdır – hansı ki, bu da ölkəmizin strateji hədəflərində, humanizm strategiyasında öz təcəssümünü tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. J.P.Sartr. Varlıq və heçlik: Fenomenoloji Ontoloji Təcrübəsi. Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 2012, 856 səh.

2. A.G.Dygin. Geosofiyaya giriş: sivilizasiya və onların loqosları (tərcümə: H.Babayev). Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018.

3. F.Q.İsmayılov. Seçilmiş əsərləri, I cild. 576 s.

4. K.Yaspers. Tarixin mənası və təyinatı. Bakı: "Zəkioğlu" nəşriyyatı, 2007, 764 səh.

5. Философия Мартина Хайдеггера и современность. М.: Издательство "Наука", 1991, 253 с.

6. Ş.Ə.Zeynalov. Dialoq mədəniyyəti və müasirlik. Bakı: "Avropa" nəşriyyatı, 2020, 330 s.

Шолат Зейналов

ПАНДЕМИЯ: ПРОБЛЕМА МОРАЛИ И ГУМАНИЗМА В ПЕРИОД КРИЗИСА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена гуманизму, нравственным ценностям и системе человеческих отношений. Здесь отмечается, что в настоящее время, несмотря на развитие научно-технического прогресса, здравоохранения, медицины, пандемия COVID-19 оставила человечество перед дилеммой быть или не быть- «смерть и жизнь». В статье отмечается, что наблюдение за реальными событиями показывает, что исторические переживания и опасения теоретических идей подтвердились: на фоне великих технологических достижений последних ста лет человечество, на самом деле не готово к глобальной пандемии и другим человеческим катастрофам. Обсуждаемая в статье проблема исследуется теоретически. Автор отмечает, что невозможно говорить о жизни, если в мире и системе отношений не победят гуманизм, мир и солидарность, высокое этическое мышление, модели мирного присутствия и сосуществования, межконфессиональное и межкультурное единство и диалог на Земле. В этом случае будущее будет стабильным и безопасным.

Sholat Zeynalov

PANDEMIC: THE PROBLEM OF MORALITY AND HUMANISM IN THE PERIOD OF CRISIS

SUMMARY

The article is devoted to humanism, moral values and the system of human relations. It is noted here that at present, despite the development of scientific and technological progress, health care, medicine, the COVID-19 pandemic has left humanity with a dilemma to be or not to be - “death and life.” The article notes that observation of real events shows that historical experiences and fears of theoretical ideas have been confirmed: in the background of the great technological achievements of the last hundred years, mankind, in fact is not ready for a global pandemic and other human disasters. The problem discussed in the article is investigated theoretically. The author notes that it is impossible to talk about life until humanism, peace and solidarity, high ethical thinking, models of peaceful presence and coexistence, interfaith and intercultural unity and dialogue on Earth conquers the world and the system of relations. In this case, the future will be stable and secure.

DİNİN DÜNYA SİYASETİNDE YENİDEN DOĞUŞU

Dr. Bahlul ALİYEV,
Türkiye Cumhuriyeti
İstanbul Gelişim Üniversitesi,

Prof. Dr. Zeki ARSLANTÜRK,
Doğuş Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi

ANAHTAR KELİMELER: *din-siyaset etkileşimi, Vestfalya paradigması, dini söylem, ulus ötesi dini faaliyet, ulus ötesi dini aktörler.*
AÇAR SÖZLƏR: *din-siyasət münasibətləri, Vestfaliya paradiqması, dini narrativ, transmilli dini fəaliyyət, transmilli dini aktorlar.*
KEY WORDS: *religion-politics interaction, westphalian paradigm, religious narrative, transnational religious activity, transnational religious actors.*

Giriş

Hem din, hem de siyaset insana bütün dünyayla olan ilişkisini açıklamakla, güvenlik ve duygusal tatmin arayışında bulunduğu toplumu yönetecek yöntemler ve kurumlar sunmakla insanlık tarihinin en erken dönemlerinden beri önemli bir rol oynamıştır. Din ve siyasetin birbiriyle nasıl bağlantılı olduğunu anlamak için ortak kültürel paydalarını bulmak gerekir. Bu ortak ilke insani değerler sistemidir.

Din ve siyaset arasındaki etkileşim süreci her toplumda gerçekleşir, ancak birbirlerinin üzerindeki etkilerinin derecesinde farklılık gösterir. Uluslararası ilişkilerin modern sistemi, genellikle, laik bir karaktere sahiptir. Bununla birlikte, ayrı ayrı toplumların dini görüşleri, hem tek tek ülkelerin iç politik yaşamında hem de devletlerarası ilişkilerin gelişiminde belirli ve bazen çok önemli bir rol oynamaktadır.

Uluslararası ilişkiler kuramcıları genel olarak dinin rolünü dört yaklaşım üzerinden ele alıyorlar. Birincisi, dinin karar verme açısından devlet sistemini etkilediği, yasama birimlerini tanımladığı, çıkar ve bakışını belirlediği klasik paradigmalar üzerinden incelemedir. İkincisi, Samuel Huntington'un "medeniyetler çatışması" teziyle daha çok tanınan ve dinin mevcut paradigmaların yerini alacak ve uluslararası ilişkiler düşüncesinin ana bakış açısını oluşturacak kadar merkezileşmesi tezidir. Üçüncü yaklaşım, dinin uluslararası ilişkilerde rolünün, son yıllarda seküler siyasal ideolojilerin itibarsızlaştırılmasının ardından gelişmekte olan dünyada bir popülist politika biçimi olarak arttığını; bazı bilim adamlarının bunu, anarşik bir ortamda söylemsel çerçevelerin ve ulusötesi ağların rekabetçi etkileşimi hakkında düşünürken hem gerçekçiliği, hem de yapılandırmacılıktan alan "ilişkisel-kurumsal" bir teori olarak nitelendirdikleri bir yaklaşımdır. Dördüncü ve son yaklaşım, dinin nedensel bir değişken olduğuna daha çok odaklanan hipotezlere

bakmak için kesin taahhütlerden kaçınır. Dinin, artık nedensel bir değişken değil, uluslararası ilişkilerin tutarlı bir aktörü olduğu kabul edilir [1, s.11].

Vestfalya Paradigmasının "Fetişleştirilmesi" ve "Laik Dinler"

Uluslararası İlişkiler araştırmacıları, Uluslararası İlişkilerin temelleri içindeki yaygın Yahudi-Hristiyan etkilerini genel olarak dikkate değer istisnalar dışında laik bir disiplini ilan ederek görmezden gelmiş veya küçümsemişler. Uluslararası İlişkilerin laik temelini sorgulayan çağdaş akademisyenlerin önemli çalışmalarına rağmen, bu bulgular henüz ana akım Uluslararası İlişkilere gerçekten nüfuz etmemiştir. Bu, Batılı akademisyenlerin kendi siyasi bağlamlarında dini nüfuz düzeyi ile ilgili olarak kendi kendilerine dönüşümsüzlüğünün yokluğuna yol açmıştır. Dahası, birçok Uluslararası İlişkiler bilim adamı arasında din ve siyasetin nüanslı bir analizini gerçekleştirmek için, din ve siyasetin seküler kabul edilen Batı siyasal bağlamlarında bile karşılıklı olarak kurucu nitelikte olduğu çok sayıda yolu sık sık gözden kaçırmak için bir yetersizliğe katkıda bulunmuştur [2, s.2].

Ortak söylem, Vestfalya barış anlaşmasının, Reformasyon'un ardından Protestanlar, Katolikler ve Kalvinistler arasındaki doktrinsel farklılıklar üzerinden Avrupa'da patlak veren ve on yıllar süren dinî savaşların sona erdiğini iddia ediyor. Vestfalya Barışı, devletin yetkilerini, belirli bir inancı tutma ve koruma görevinden vazgeçtiğini kabul etti [3, s.352; 4, s.33]. Bu söylemde, Vestfalya, sonraki yüzyıllarda evrimleşen ve derinleşen devlet ile din arasındaki kademeli fonksiyonel ayrıştırma sürecinin başlatılması olarak görülmektedir.

Ancak, yeni ortaya çıkan devletlerde bu farklılaşmayı tam olarak ortaya koyabilmek için hem felsefi, hem de siyasal devrimlere ihtiyaç duysa da, Vestfalya Barışı, dini, görünüşte, devletler arasındaki etkileşimlerde ve şiddetli çekişmelerde bir kaynak olarak başarılı bir şekilde dışladı [5, s.333].

Tarihin bu şekilde okunması, egemen devletin ortaya çıkmasının, önce dışsal ve daha sonra içsel olarak dini nedenlerle şiddet sorununu çözmeye yardım ettiğini ileri sürmektedir. Dinsel şiddete tepki olarak laikliğin ortaya çıktığı argümanı, dini savaşların aslında devletin doğum sancıları olduğunu iddia eden William T. Cavanaugh tarafından tartışılmaktadır. Din savaşları, yalnızca toprak egemenliğini değil, "yeni devletlerin özneleri üzerinde mutlak egemenliği güvence altına almak" için de gerekli olan "özel bir inanç kümesi" olarak dinin yaratılmasını da zorunlu kılmıştı [6, s.398]. Cavanaugh, bizi din savaşlarının "papazlar ve köylülerle değil, merkezi ve egemen devlete doğru hareketin sonucu olan krallar ve soylular" tarafından savaşıldığını kabul etmeye yönlendirir [6, s.403]. Sekülerleşme sürecinin kan dökülmesini engellemek için ortaya çıktığı varsayımı sekülerlikle başlayan güç geçişini belirsiz kılıyor ve bununla modern devlet döneminde şiddetin daha da arttığı gerçeğini köreltiyor: "Kilisenin iktidardan ayrılması kan akışının durdurulması yönünde hiçbir şey yapmadı" [6, s.414]. Jose Casanova, Avrupa'daki kilise ve siyaset arasındaki ayrılığa rağmen, 1914 ile 1989 yılları arasındaki dönemlerin yüzyıllar boyunca en şiddetli ve kanlı olduğunu ve "modern laik ideolojilerin ürünü" olduğunu savunuyor [7, s.70]. Sekülerleşme sürecinin savaşı sona erdirmek için bir aygıt olarak okunması, güvenliğin sekülerleşme ile tam olarak ilişkilendirildiği ölçüde dini, iç ve dış güvenlik için bir tehdit olarak projelendirmektedir. Böylece din, "halka açıldığı" anda tehlikeli bir tehdit haline gelir [8, s.177-178].

Casanova, laikliğin felsefesinin, “belirli Batı Hristiyan tarihi sekülerleşme sürecini inançtan inançsızlığa kadar evrensel teleolojik beşeri gelişme süreci haline getirmesi” olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte, tekil evrensel bir şekilde var olan laiklikten ziyade, Avrupa’da bile tekrarlanmış ve yeniden yapılandırılmış birbiriyle rekabet eden çeşitli sekülerizmler Batı-dışı dünyadan daha az değil. Casanova, Batılı olmayan, özellikle sömürge devletlerin, Avrupa sekülerleşme sürecini, Avrupalıların düşündüğü gibi, evrensel beşeri ve toplumsal gelişim süreci olarak değil, daha çok Hıristiyan ve post-Hıristiyan tarihi süreci olarak tanımaya daha çok eğilimli olduklarını, iddia etmektedir [7, s.64].

Uluslararası ilişkiler alanı, devletlerarası ilişkilerden dini resmi olarak ortadan kaldıran ve ulus-ötesi kiliseyi ulusal devlete tabi kılan, iman konularında mutlak devlet egemenliğine imtiyaz veren Vestfalya sistemine bağlı kaldı. Paradoksal olarak, Vestfalya’nın dini kökleri olan Protestan Reformu ve “din savaşları”, kısmen de Luther’in “İki Krallık ve İki Hükümdarlık Doktrini”nden etkilenerek, inançsal hakimiyeti politik hakimiyetten ayrıştıran laik bir çözüme yol açmıştır. Buna göre, inanç ya apolitik olan veya laik içkinliğin hegemonyasına maruz kalan dini aşkınlık alanına ya da her ikisine birden atılmıştır. Bu yaklaşım, dini ve laiklik arasındaki *antagonist ikili muhalefetin* modern icadının anahtarıdır [9, s.998].

Sonuç olarak Aydınlanma döneminin anti-klerikalizmi, Fransız Devrimi ve Napolyon savaşları devlet politikalarına katılım talep eden yeni toplumsal tabakaların siyasi alana çıkmasına katkıda bulundu. Bu tabakaların temsilcileri, biriken teorik mirastan uzaklaşarak, milliyetçi, sosyalist ve liberal nitelikte yeni kavramların duygusal vaizleri haline geldi. Bu kavramlar tarafından sunulan gelecek dünya düzeni vizyonlarının her biri, mevcut devlet inşasına ve dünya siyasetine bir alternatif olarak sunulmaktaydı. Bu fikirler, aynı zamanda, onları bir tür “laik din” olarak görmemize izin veren bir dizi değişmez dogmaya dönüşme eğilimindeydi [10, s.46].

Benedict Anderson’a göre, modern öncesi çağın dini cemaatleri belirli bir bölgeye bağlı değildi: Küresel olan bu cemaatler, kutsal diller ve ortak kutsal metinler ile birleşir, neredeyse sınırsız yayılma sağlayabilirlerdi [11, s.36]. Birleştirici diller Latince, Arapça, Eski Slavca ve kutsal metinlerin diğer dilleriydi. Ancak, Orta Çağların sonlarına doğru, ulusların ve bölgelerin kutsallaştırılmasına geçişi öngörerek “dinlerin bölgeselleşmesi” süreci başladı [11, s.41].

Bu bölgeselleşmenin açık tezahürlerinden biri, Batı Hristiyan dünyasının ortak dili olan Latince’nin Avrupa’nın pek çok ulusal dili ile değiştirilmesiydi. Artık on sekizinci yüzyılda milliyetçilik bir anlamda dinin kapsamlı bir dünya görüşü olarak yerini almış, doğaüstü olana inanç ifade etmeyen, ancak devletleşme ve arma, bayrak, ulusal bağımsızlık mücadelesinin kahramanlarının mezarı, vb. sembollerine kutsal bir önem kazandırdığı özel bir dine dönüşmüştü.

Milliyetçilik çerçevesinde, bilinmeyen askerlerin mezarlarındaki muhafızların değiştirilmesi, göndere bayrak çekme töreni, sadece belirli bir ülkeye mahsus ulusal bayramları kutlama gelenekleri gibi kendi yarı-dini ibadet ritüelleri gelişiyor. Milliyetçilik, bir devletin vatandaşı ile kendi toprakları arasındaki mistik bir bağlantının varlığından bahseder, her bir devletin vatandaşına sınırlarının dışında doğsa bile neden bu devlete bağlı kalması gerektiğini “açıklar” [12, s.110].

Ancak, milliyetçi açıklamalar tüm vatandaşlar için ikna edici değildi. Artık yirminci yüzyılın başlarında, dünya iki bölüme ayrılmıştı, Komünist Enternasyonal ortaya çıkmış ve farklı ülkelerin binlerce vatandaşı “kendi yönetimlerine” bağlılıklarını kaybetmiş ve sadakatini uzak ideolojik

merkezlere transfer etmişti. Böylece, Komünist ideoloji, milliyetçiliğin ilk rakibi oldu. Yalnızca birkaç ülke, gerçek anlamda ideolojik çelişkilerin etkisi altındaki parçalara ayrıldı [Güney ve Kuzey Vietnam, Güney ve Kuzey Kore, Batı ve Doğu Almanya, vb.]. Ancak, monolitik devletlerde bile ülkelerindeki hükümetlerle çatışan [bazen silahlı] güçlü muhalif hareketler vardı. Hem 1960'ların solcu teröristleri, hem de ideolojik nedenlerle SSCB'nin temsilcisi olan insanlar ve SSCB'de faaliyet gösteren çeşitli silahlı direniş grupları [Banderacılar, "orman kardeşleri"] buna örnek olarak verilebilir. Sayıları bile milliyetçi mitolojiyi baltaladığı için güçlü "iç düşmanların" varlığı, devletlerin otoriteleri tarafından örtbas edilmeye çalışılırdı. Ancak, bu güçlerin gerilla savaşından büyük ölçekli silahlı çatışmalara geçmeye yetecek yeterliliği yoktu.

Dinin Uluslararası Politika Araştırmalarında Yeniden Doğuşu

Gerçekte hiçbir zaman uluslararası ilişkilerde yerini kaybetmeyen din olgusu İran devrimi, Soğuk Savaşın bitimi, 11 Eylül olaylarından sonra yeniden tartışılmaya başlamıştır. Bu bağlamda soruların merkezinde dinin barış ve çatışmaya etkisi, dini hukuk ve normların diğer yönetim sistemleriyle uyumu ve birçok konuda dini aktörlerin etkileri yer almaktadır. Dini irrasyonel, sihirli ve hissi kabul eden Aydınlanma ön kabullerine bağlı olarak çoğu kişiyi dinin kamusal alanla uyumlu olmadığı ve çatışmanın anahtar faktörü olduğu düşüncesine itmiştir. Diğer taraftan aynı ön kabuller seküler olanı akıl, yönetimin farklı formları ve barışla özdeşleştirmiştir. Birçok bilim adamı bu *dikotomik çerçeveye* itiraz ederek "seküler"le "dini" olanın anlamca farklı olamayacağı yönünde antitez geliştirmişler. Ya da en azından din kategorisinin kökenleri "dini" olarak kabul edilen eylem ve tecrübeleri araştırmak için incelenmelidir [13, 2016].

Karl Löwith ilerlemedeki kavramların sadece Hıristiyan eskatolojinin sekülerleşmiş versiyonları olduğunu savunarak sekülerleşme anlatısını sorgulamaktaydı. Bununla birlikte, Hans Blumenberg, Löwith ile aynı fikirde değildi; ilerlemenin ve eskatolojinin önemli ölçüde farklı olduğunu ileri sürerek, önceki değişimin iç mekanizmalarına odaklanması ve ikincisinin dışsal bir değişim gücü gerektirdiğini ileri sürdü [14, s.69]. Dahası, Blumenberg Aydınlanma döneminde insanlığın yeni bir "kendini kanıtlama" çağına girdiğini ileri sürdü. Blumenberg'e göre, bu düşüncelerden yola çıkarak gelişim fikirleri, Hıristiyan söylemlere dayanmaktaydı, ancak bunları yansıtmak zorunda değildi.

Benzer bir argüman benimseyen Kubalkova, "uluslararası siyasi teoloji" dediği teorini Uİ teorisine sunmuştur. Hem materyalist motivasyonu hem de rasyonel olan "sözleşme kurallarının" mantığını eleştiren Kubalkova, uyulması gereken acil bir talebi içeren *kesin kurallar* içeren sistematik bir bakış açısının gerektiğini savunuyor. İnanç toplulukları "kapalı sistemler"in en açık örneği olabilir, ancak aslında Kubalkova, birçok toplumun bu özellikleri sergilediğini öne sürüyor. Öncelikle, modern toplumların tamamen rasyonel olmadıklarını, ancak hem sözleşmeli, hem de sözleşme tarzı olmayan kurallara dayandıklarını iddia eden Kubalkova, ikinci olarak, dini özü açısından değil, işlevi açısından anlama alternatifini sunar. Böylece, din, işlevsel olarak, rasyonel olmayan güçlerin kendilerini bireylere ve gruplara kabul ettirdiği ve davranışlarını yönlendirdiği "kesin kural" sosyal eylem sistemine bir örnek olarak tanımlanabilir [15, s.210].

11 Eylül 2001 olayları, yaygın inancın aksine, dünyadaki durumu kökten değiştirmedi. Saldırının temel etkisi, dünyanın değiştiğinin aniden fark edilmesi oldu. Ancak, değişim süreci New York trajedisinden çok daha önce başlamıştı. Bu değişim derin kültürel ve tarihi köklere sahipti.

Gelecekteki dönüşümün potansiyeli Müslüman ülkelerinde birbiri ardına yabancı danışmanlar tarafından geliştirilen ekonomik reformların başarısızlığa uğradığı ve taklit modellerinin boşluğunun belirgin hale geldiği 1970'lerde oluşmaya başladı. Bunun başlangıcı olarak, 1978-1979 İran'daki İslam devrimini göstere biliriz.

Dinin dünya siyasetine "geri dönüşü" bazı Batılı alimleri vatandaşların sadakatinin devlete değil ulus ötesi dini topluluklara ait olduğu bir dönem sayılan "yeni Orta Çağ" [neomedievalism] hakkında konuşmaya zorladı. Bu dönemde, Orta Çağ'da olduğu gibi, fiziksel olarak devlet sınırlarını geçmeden, insanlar birbirleriyle doğrudan temas kurma fırsatına sahip olduklarından bölge önemli sayılmaz. Ayrıca, devletlerin çok rahat kontrol ettiği posta veya telefon gibi eski iletişim araçlarını kullanmaya da gerek yoktur. Bölge ile iletişimin kaybı, fiziksel temasın önemindeki düşüş, devlet dışı aktörlerin daha az kontrol edilebilir olmasını sağlar. Birçok siyaset bilimcisi, uluslararası ilişkiler hakkında değil, devletlerin, bir ya da birkaç devletin topraklarında yaşayan etnik grupların yanı sıra ulus ötesi aktörlerin etkileşime girdiği dünya politikaları hakkında konuşmayı tercih eder.

Çağdaş Uluslararası İlişkiler Paradigmaları Bağlamında Dini Aktörler

Din, dünya siyasetinde esas olarak iki yönden - inanç sistemi [dünya görüşü] ve kurumlar dizisi gibi ortaya çıkar.

"Din" kelimesinin bu iki anlamını temel alarak, dünya siyasetindeki dini faktörle kurumsal din faktörünü birbirinden ayırmak gerekir. "Kurumsal din" terimi, herhangi bir sosyal kurumda [Hristiyan kilisesi, Müslümanlar arasında ulema sistemi, Budistlerde sangha, vb.] yer alan örgütlü din anlamına gelir. Tecrübe, herhangi bir dinin, katı bir hiyerarşik örgütlenme [Katolik ve Ortodoks kiliseleri gibi] ima etmese bile, her zaman belirli bir kurumsal yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Farklı dinlerin kurumsal yapıları, bir seçenek olarak ya da sivil toplum kuruluşları benzeri örgütle dünya siyasi sürecine katılmaktadır. Dini örgütlerin faaliyetlerini dünya siyasetinde "dini etken" ile ilişkilendirmek, tamamen doğru görünmemektedir, çünkü dinin etkisinin dünya görüşü, tarikat veya deneyim olarak değil, örgütlerin etkisi şeklinde ortaya çıktığı problemin asılını teşkil etmektedir. Örneğin, dünya siyasetinde "Katolik faktörü" [genellikle kilisenin dışında gerçekleşen] ve "Katolik Kilisesi faktörü" arasında bir ayrım yapılmalıdır [12, s.109].

Daniel Levine ve David Stoll'a göre ulusötesi etkiler daha karmaşık ve çeşitli şekillerde gerçekleştiriliyor. Ağlar, klasik katolik modeli olan dikey ve hiyerarşik yapılardan, yansımadan ziyade benzemenin geçerli olduğu lideri olmayan modellere kadar değişen farklı biçimlerde olabilir [16, s.73]. Özellikle, kurtuluş teolojisinin kesin bir ortaya çıkış zamanı yoktur. "Bunun yerine, eşzamanlı yaratma ve gayrı resmi benzeme temelinde, rahip ve sıradan insan grupları bölge genelinde aynı anda yeni fikirler ve değişim kalıplarını denemeye başladıklarında ortaya çıkıyor" [16, s.74]. Aynı şekilde İslami siyasal gruplar, "beyaz Aryan direniş" grupları tüm dünyada ortaya çıkıyor ve hareket ediyor. Tabii ki, bu tür organizasyonların sayısı arttıkça birbirleriyle temas kurabilir ve odak noktaları oluşturabilirler.

Dış politika yapımında dini aktörlerin katkısı olan devletlere ek olarak, uluslararası ilişkiler, aynı zamanda dini inançları merkezi olarak bilgilendiren birkaç önemli devlet dışı aktöre de sahiptir; bunlar çoğunlukla neredeyse evrensel sayılabilecek üye devlete sahip, dünyanın en büyük ve en kapsamlı kuruluşu olan Birleşmiş Milletler'e odaklanmaktadır. Birleşmiş Milletler bu tür politikaları izlemenin kilit bir odak noktasıdır. Bunların arasında dini yönelimleri sırasıyla Roma

Katolikliği, İslam ve Katolik olmayan Hristiyanlık olan üç aktör: Kutsal makam - Vatikan [ve daha genel olarak Roma Katolik Kilisesi], İslam İşbirliği Teşkilatı [İİT], ve Dünya Kiliseler Konseyi [DKK] en öne çıkanlarıdır. Ayrıca, Bahailer gibi farklı inançlardan diğer dini ulusötesi aktörler de vardır.

Genel olarak, uluslararası ilişkilerde aktif olan ulus ötesi devlet dışı dindar aktörlerin çeşitli örnekleri dönüştürülmüş bir din politikasının çarpıcı işaretlerinin olduğunu belirtmektedir ki buna göre, kimlik, hayal gücü ve arzunun dini kaynakları, geniş ve büyüyen toplumlar arasında canlandırılıyor ve dini güç biçimleri, dünya ulus devletlerin içinde, yanında ve ötesinde genişlemektedir. Bu dindarlığın yükselişi, modernite ve postmodernite ya da ulus-devletler ve küreselleşme ile ilgili tartışmaların gündemine din ve laikliğin anlamı hakkında yeni sorular yöneltmekle ulus-devletin kimlik oluşumu, meşru otorite veya normatif vizyon için *locus classicus* olduğu hakta geleneksel değimlerin çoğunu çürütmüş oldu [17, s.110].

Medeniyetler veya “dünyalar” hakkında konuşurken, “sadece dinlere” değil, dini ideolojilere [siyasi dinlere] dayanan uluslararası dinsel topluluklardan bahsettiğimizi vurgulamalıyız. İnsanların herhangi bir dine inandıkları gerçeği politik bir mesele değildir. Zamanımızdaki dinler yönetim dahil bir dinin ardıcılları, kendilerini öncelikle devletlerinin sadık vatandaşları olarak hissettiklerinde ulus ötesi topluluklar oluşturmaz [8].

Dini ideolojiler orijinal dinlere yalnızca uzaktan benzemesine rağmen, kitlesel politik eylemlerin temelini teşkil etmektedir. Siyasi dinlerin destekçileri, “kendi” ve “yabancı” arasındaki bir karşılaşma arenası olarak dünyayı dualist olarak algılamaya içkindir. Siyasal veya politikleşmiş din, dinin politikaya uygulanmasına izin veren bir ideolojidir. Siyasi dinler, dinin, politik eylemin doğrudan temeli olamaması sebebiyle ortaya çıkmıştır [12, s.116].

Vatikan, DKK ve İİT Birleşmiş Milletler’de inanca dayalı faaliyetlerin önemli odak noktalarıdır. Bu kuruluşların tümü, bu durumu özü hem inanç seçmenleri, hem de daha geniş bir uluslararası topluluk adına adalet ve insan hakları hedeflerini izlemek olan dış politikaları için kilit bir forum olarak kullanıyor. Ancak, bu ulus ötesi devlet dışı aktörler, Birleşmiş Milletlere yalnız “dini” kaygı olarak adlandırılabilecek konulara odaklanmıyor. Bunun yerine, dar dini hedeflerin peşinden koşmak için sadece dine dayalı argümanların kullanılmasından daha başarılı olması muhtemel olan pragmatik politikalarla fiili siyasi aktörler olarak hareket ederler [18].

Kutsal makam/Vatikan, DKK ve İİT vaka çalışmaları, bu kurumların, en büyük ve en etkili uluslararası yönetim kuruluşu olan Birleşmiş Milletler’in, liderler, diplomatlar ve politika yapıcılar dahil olmak üzere etkili insanlara kurumsallaştırılmış erişim sağlamalarını oluşturacak şekilde konumlandırılmış olması anlayışına dayalı olarak faaliyetlerini Birleşmiş Milletler’de odakladıklarını göstermektedir.

Bu devlet dışı dini aktörler, Birleşmiş Milletlerde, kayıtlı binlerce seküler sivil toplum kuruluşu [STK] dahil diğer organizasyonel yapı türlerine benzer şekilde, stratejik, hedef odaklı aktörler gibi örgütlenmekte ve çalışmaktadır. Bunun nedeni, Birleşmiş Milletler’in seküler STK’ları gibi devlet dışı dini aktörler de tipik olarak iki ana stratejiyi benimser: ittifak oluşumu ve uzmanlaşma. Bu taktikleri, oligopolistik bir STK pazarında rekabet etmeleri gerektiğine göre hedeflerini denemek ve elde etmek için bir dış politika stratejisinin parçası olarak benimsiyorlar [19, s.38].

Birleşmiş Milletler’deki devlet dışı dini aktörlerin bu tutumları, onları birbirine bağlayan

genel bir gerçeği vurgulamaktadır: her biri, farklı dine dayalı bakış açılarıyla rekabet eden kaygılar ve hedefler doğrultusunda faaliyet gösteren, normatif "ilerici" ve "muhafazakar" bakış açılarına sahiptir. Kimlik, inançlar ve hedefler üzerine müzakereler çok önemlidir, çünkü dini gruplar arasında olduğu kadar, gruplar dahilinde de güç ilişkilerini etkileme potansiyeli vardır.

Sonuç

Yukarıda belirtilen hususlar ışığında dünya siyasetinde dini söylemin yükseldiği sonucuna vara biliriz. Küreselleşme yeni kimliklere aracılık yaparak ve dünyada farklı dini diaspora birliklerini birbirine sık bağlayan ve ilişkilendiren kimlikler dahil eski kimlikleri ise pekiştirerek küresel olanla dünyanın farklı ülkelerinde yerel olanı bağlamakta yardımcı olmuştur. Bu küresel-yerel bağlantılar ve diaspora birlikleri iç siyaset tartışmalarını ırklar arası ilişkiler, azınlık hakları, ve çok inançlı ilişkiler üzerinden dönüştürmekteler.

Vestfalya paradigmasını izleyen Aydınlanma, dinlerin yükselişini, din kimliğini belirli bir zaman diliminde sıkıştırmış olsa da, aynı zamanda, dinin direnişini de beraberinde yükseltmiştir. İran Devrimi, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahelesi, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve 11 Eylül saldırılarıyla akademik camiada da dinin dünya siyasetinde yeniden doğuşu yorumunda söylemler artış göstermeye başlamıştır. Ancak bu söylemlerin dogmatik bir dini canlanma şeklinde değil, dini ideoloji zemininde yükseldiğini görüyoruz. Dinin siyaset için meşruiyet sağlaması, sonuçta dini ideolojilerin siyasileştirilmesine ve bu söylemlerin özellikle son dönemlerde yükselişe geçmesine zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Shurıye, A.O. "The Failed Assumptions of Some Social Scientists on the Role Of Religion In International Relations" // International Journal Of Humanities And Social Science, c. 1, sy. 3, s. 11-17, 2011.
2. Wılson, E. After Secularism: Rethinking Religion in Global Politics. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 2012.
3. Skınner, Q. The Foundations of Modern Political Thought. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
4. Held, D. Democracy and Global Order. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1995.
5. May, S., Wılson, E.K., Baumgart-Ochse, C. & Sheıkh, F. "The Religious as Political and the Political as Religious: Globalisation, Post-Secularism and the Shifting Boundaries of the Sacred" // Politics, Religion & Ideology, c. 15, sy. 3, s. 331-346, 2014.
6. Cavanaugh, W. "'A Fire Strong Enough to Consume the House': The Wars of Religion and the Rise of the State" // Modern Theology, c. 11, sy. 4, s. 397-420, 1995.
7. Casanova, J. "The Secular, Secularizations, Secularisms". Rethinking Secularism, Ed. C. Calhoun, M. Juergensmeyer ve J. VanAntwerpen. Oxford: Oxford University Press, 2011.

8. Mavellı, L. “Security and Secularization in International Relations” // European Journal of International Relations, c. 18, sy. 1, s. 177-199, 2012.
9. Pabst, A. “The Secularism of Post-Secularity: Religion, Realism, and The Revival Of Grand Theory in IR” // Review of International Studies, c. 38, sy. 5, s. 995-1017, Aralık 2012.
10. Zonova, T. “Svetskie Religii i Diplomaticheskaya Kontseptsiya Balansa Sil” // Sravnitelnaya Politika (Comparative Politics), c. 2, sy. 4, s. 45-49, 2011.
11. Anderson, B. Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Moskova: Kanon-Press, 2001.
12. Mıtrofanova, A. “Religioznıy Faktor v Mirovoy Politike i Problema ‘Tsivilizatsiy’” // Vek Globalizatsii, sy. 1, s. 109-120, 2008.
13. Schwarz, T.B. and Lynch, C. “Religion in International Relations”. Oxford Research Encyclopedia of Politics, Kasım 2016 / URL: (erişim tarihi 15.03.2018) http://politics.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-122#acrefore-9780190228637-e-122-div1-6
14. Wallace, R.M. “Progress, Secularization And Modernity: The Löwith-Blumenberg Debate”. New German Critique, 22, s. 63-79, 1981.
15. Lındsay, J. “Learning from their Mistakes: Some Implications of International Relations Scholarship for the Study of Religion” // Journal of Contemporary Religion, c. 29, sy. 2, s. 203-218, 2014.
16. Levıne, D.H., Stoll, D. “Bridging the Gap Between Empowerment and Power in Latin America”, Transnational religion and fading states, Der. S. Rudolph, J. Piskatori. Boulder: Westview, 1997.
17. STOLOW, J. “Transnationalism and the new religio-politics. Reflections on a Jewish Orthodox case” // Theory, Culture, & Society, c. 21, sy. 2, s. 109-137, 2004.
18. Haynes, J. “Religion in Foreign Policy”. Oxford Research Encyclopedia of Politics. DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.380 / 2017, Temmuz
19. Hopgood, S. & Vınjamurı, L. “Faith in markets”, Sacred aid: Faith and humanitarianism, Ed. Michael Barnett & Janice Gross Stein. Oxford: Oxford University Press, 2012.

Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Jurnalı

Bəhlul Əliyev, Zeki Arslantürk

DİNİN DÜNYA SİYASƏTİNDƏ YENİDƏN MEYDANA GƏLMƏSİ

XÜLASƏ

Bəşəriyyət tarixində din cəmiyyətin sosio-politik inkişafında hər zaman güclü faktor olmuşdur. Müzəffər qloballaşma yürüşünün dünyada dinin rolunu azaltması və dinin ictimai varlığın kənarına sıxışdırılması düşüncəsi ilə dini kimlik dünyanın sosial inkişafının idealları da daxil olmaqla həqiqi sosial münasibətlər aləmində həyata keçməyən ümidlərin və istəklərin bir ifadəsi halına gəlir. Beləcə, din istiqrarlı şəkildə əleyhinə çıxdığı qloballaşma problemlərinin həllində aktiv rol alır. Ümumiyyətlə, qarışıq üfüqi və institusional əlaqələr sisteminə malik olan din faktoru birləşdirici bir ideya və qlobal tendensiyaları nizama salmaq üçün effektiv bir vasitə kimi görülməkdədir.

Bu məqalədə dünya siyasətində dini aktorların təsirləri *restavrativ dini narrativ* nəzərindən tədqiq olunmuşdur.

Bahlul Aliyev, Zaki Arslanturk

RESURGENCE OF RELIGION TO GLOBAL POLITICS

ABSTRACT

Throughout human history, religion has always been a powerful factor in the socio-political development of society. The triumphant march of globalization has diminished the role of religion in the world and, with the idea of pushing religion to the edge of social existence, religious identity becomes an expression of hope and aspirations that do not occur in the real world of social relations, including the ideals of social development of the world. Thus, religion assumes an active role in solving the problems of globalization, which it consistently opposes. Often, the phenomenon of religion, which has a complex system of horizontal ties and institutional relations, is seen as a unifying principle and can be an effective tool to regulate global trends.

In this study, the effects of religious actors in world politics are examined in the context of *increasing religious restorative discourse* in social sciences.

VƏTƏNPƏRVƏRLİYİ FORMALAŞDIRAN ƏSAS AMİLLƏR: MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ FOLKLOR

Xəyalə AĞAYEVA,
AMEA-nın Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
xeyale.eliyeva.80@list.ru

AÇAR SÖZLƏR: *Vətənpərvərlik, Astiaq, Tomris, Alp Ər Tonqa, Dədə Qorqud, Koroğlu.*
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Патриотизм, Астиаг, Томирис, Альп Эр Тонга, Деде Коркуд, Короглу.*
KEY WORDS: *patriotism, Astyages, Tomyris, Alp Er Tonga, Dada Gorgud, Koroghlu.*

Giriş

Millətin milli mənlik şüurunun formalaşması, mənəvi-siyasi cəhətdən yetişməsi həm də onun vətənpərvərlik səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Milli mənlik şüuru isə məhz tarixi yaddaşa əsaslanır. Xalqın yaxın və uzaq keçmişi, elm, mədəniyyət, dövlətçilik, siyasət sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər, qəhrəmanlıq tarixi, eyni zamanda dövlətin müasir inkişaf göstəriciləri gənclərdə vətənpərvərliyi formalaşdıran əsas amillərdir. Ölkənin iqtisadi-ictimai, mədəni inkişafı, əhalinin sosial rifahı da vətənpərvərlik təbliğatında ruh yüksəkliyi yaradan əsas faktorlardan biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizə yüksək qiymət vermiş, dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi bunu həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva da bu məsələlərə hər zaman önəm vermişlər.

Vətənpərvərlik və milli-mənəvi şüurun təbliği bir tərəfdən ictimai səciyyə daşıyaraq şagirdlərin, tələbələrin vətəndaş kimi formalaşmasında, öz Vətənini, ləyaqətini qorumaqda mənəvi təsir gücünə malikdir, digər tərəfdən vətənpərvərlik gənclərdə vicdan, ləyaqət, ədalət hisslərini tərbiyə edir, onları şəxsi mənafe, eqoizmdən uzaqlaşdıraraq, millət, xalq sevgisini oyadır. Bu isə öz növbəsində dövlətin demokratik prinsiplərlə idarə olunmasına, xalqın mənafeyinə xidmət edilməsinə zəmin yaradır. Bir sözlə, Vətənini, xalqını, millətini, torpağını sevən şəxsin ədalət və mərhəmət hissi də uca olur.

Əsl vətəndaş dedikdə, vətənə, dövlətə xidmət edən, böyük mənəvi keyfiyyətlərə malik olan insan nəzərdə tutulur. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin mənbəyi ailədir. Təcrübə göstərir ki, ailədə vətənpərvərlik tərbiyəsi özbaşına, kor-koranə deyil, planlı, sistemli, məqsədli şəkildə təşkil olunmalıdır. Uşaqlarda vətənpərvərlik tərbiyəsi dedikdə, yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmə və şəxsiyyət kimi yetişmə nəzərdə tutulur. Onlar davranış qaydalarını, nizam-intizamı, vətəninin tarixini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, milli adət-ənənələrini bilməli, savadlı olmalı,

vətəni sevməlidirlər. Onlar hər bir işə şüurlu yanaşmalı, məsuliyyətli, vicdanlı, mübariz olmalı, pis niyyətlə, əliəyriliklə barışmamalıdırlar. Mənəviyyat tərbiyəsini qiymətləndirmək üçün uşaqlarda yaxşını pisdən ayırmaq, həqiqətə, ədalətə, insanlara-böyüklərə, ailə üzvlərinə hörmət etmək kimi insani keyfiyyətlər aşılanmalıdır. Onların davranış xüsusiyyətlərini uyğun qiymətləndirməli, yaxşı davranış və qarşılıqlı əlaqə təmin olunmalıdır. Azərbaycan Respublikasında hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu inkişaf etdikcə, vətənpərvərlik tərbiyəsinə, o cümlədən böyüməkdə olan nəslin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Vətənpərvərlik hissinin formalaşmasında folklor yaddaşının, xüsusən də özündə bu və ya digər tarixi hadisənin izlərini daşıyan folklor nümunələrinin də xüsusi rolu olduğu heç bir şübhə oyatmır.

***

Azərbaycan folkloru qürur mənbəyimiz olan tariximizin şanlı səhifələri ilə həddən artıq zəngindir və heç bir tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, burada ən qədim dövrlərdən başlayaraq günümüzədək baş vermiş bir çox real tarixi hadisənin folklorlaşmış əksini görürük. Ən əski nümunələrdən söz açarkən hələ e.ə. V əsrdə Herodot tərəfindən yazıya köçürülmüş “Astiaq” və “Tomiris” əfsanələrini misal çəkmək olar. Təsadüfi deyil ki, tarixçilər sözügedən əfsanələrin süjetini real tarixi hadisələr [1, s.1], folklorşünaslar isə sırf folklor nümunəsi kimi gözdən keçirmişlər [2, s.280-284; 3, s.31-32].

Eyni fikirləri “Alp Ər Tonqa dastanı”na da şamil etmək mümkündür. Orada haqqında söz açılan, qədim Aşşur mənbələrində adı “Partatua”, yunan mənbələrində “Prototiy”, fars mənbələrində isə “Əfrasiyab” kimi çəkilən [4, s.91-118] Alp Ər Tonqa real tarixi şəxsiyyət kimi Azəbaycan tarixi kursuna daxil edilmişdir [5, s.105]. Tarixi mənbələrdə onun işğuzların (iç oğuzların) başında durduğu [6, s.224; 5, s. 118; 7, s.122-124], e.ə. VII əsrdə yaşadığı, Cənubi Azərbaycandakı Urmiya gölü sahilində qətlə yetirildiyi [8, s.326-329; 9, s.241; 10; 11, s.4363] qeyd edilir.

Xalq arasında ona və qəhrəmanlıqlarına o qədər böyük rəğbət olmuşdur ki, zamanla haqqında dastan qoşulmuş, ölümünə ağılar söylənmişdir.

Məlum olduğu kimi, Mahmud Kaşğarlının “Divan”ında yer alan çoxsaylı şeir nümunələrindən biri də Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr edilmiş ağıdır:

Alp Ər Tonqa öldümü,
İsiz ajun kaldımu,
Ödlək öcin aldımı?
İmdi yürək yırtılır… [12, s.39-40].

Folklorda yaşayan tarixin izlərindən söhbət açan tədqiqatçılar bu münasibətlərin genişliyinə və mürəkkəbliyinə diqqət çəkərək qeyd edirlər ki, folklorun tarixi gerçəkliklə bağlılığı, tarixi hadisələrin folklorda əks olunması, folklorun tarixi hadisələrə münasibətdə yaddaş rolunu oynaması təkcə folklor mətnləri ilə tarixi hadisələrin münasibətlərini əhatə etmir. Tədqiqatçıların fikrincə, bu münasibətlərin çevrəsi çox geniş olub, ümumiyyətlə, insan yaradılışının, onun şüurunun psixogenetik, etnogenetik, linqvogenetik və s. də daxil olmaqla çox geniş məsələlərini əhatə edir. Qədim tarixin folklorda əks olunması hər hansı tarixi hadisənin, yaxud tarixi şəxsiyyətin folklor obrazının yaradılması ilə məhdudlaşmır. Burada düşünüldüyündən çox geniş məsələlər var. Folklor həm də dünyagörüşüdür. Xalqın öz tarixi boyunca qavrayıb mənəvi təcrübəyə çevirdiyi nə varsa,

folklorda əks olunur. Deməli, folklor ilə tarixin münasibətləri, əslində, daha geniş mənada həm də şüur və gerçəklik münasibətləri deməkdir [13, s.10-11].

Folklorda yaşayan tarixin izlərindən söz açarkən hərbi vətənpəvərlik hisslərinin aşılanması baxımından son dərəcə böyük önəm daşıyan "Dəqə Qorqud" və "Koroğlu" kimi qəhrəmanlıq dastanlarından yan keçmək, əlbəttə ki, mümkün deyil.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un hər boyunda bir oğuz igidinin qəhrəmanlığından danışılır. Hadisələr yay-qış qarı-buzu əriməyən Qazlıq dağında, alınmaz Əlincə qalasında, Şərurda, Dərbənddə, Gəncədə, Bərdədə, Dərəşamda, Qaraçuqda, Aladağda, Ağcaqalada, Göyçədə, Bayatda baş verir və bütün bunlar onu sübut edir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" məhz Azərbaycan xalqının sənət abidəsi, söz abidəsidir. Əsərdəki bir çox yer, yurd adları günümüzdə də həmin adlarla tanınmaqdadır.

Oğuzlar üçün yurd, Vətən sevgisi, torpaq hər şeydən yüksək və əzizdir. Onlar hər an doğma el-oba uğrunda canlarından keçməyə hazırdırlar. Oğuzlar öz qonşularına qarşı da mərddirlər. Onlar başqasının torpağına hücum etmir, sərhədlərini pozmurlar. Lakin düşmən xəyanət edib, qəfil hücuma keçdikdə oğuz igidləri hamılıqla Vətənin müdafiəsinə qalxır, düşməni tar-mar edirlər. Dar gündə Vətən sevgisi oğuzlara öz aralarındakı incikliyi də unutdurur, onları birləşdirir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" oğuzların dastana çevrilmiş tarixidir. Dastanda hər sözün, ifadənin, adın dərin mənası var və bunların hamısının arxasında soy-kökümüz olan oğuzların keçmiş tarixi durur. Y.Mahmudov təsadüfən yazmır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" türklüyün, o cümlədən Azərbaycan tarixinin öyrənilməmiş dünyasıdır [14, s.35]. Bəli, həqiqət budur ki, tariximizin araşdırılması zamanı dastanlarımıza hələ də tarixi qaynaq kimi müraciət edilməsinə təsadüfi hallarda rast gəlirik. N.Dəmir bu mövzuya toxunaraq qeyd edir ki, "dastanlar millətlərin ensiklopediyasıdır. Tarixi ünsürlərin yanında millətlərin keçmişdəki gələnək, görənək və yaşayış tərzləri ilə ilgili olaraq bəlkə də heç bir qaynaqda rast gəlinməyən bilgilər dastanlarda yer almaqdadır" [15, s.355]. Onun bu fikri ilə razılaşan İ.Sadıq bildirir ki, "dastanlardan tarixi qaynaq kimi istifadə etmək üçün, birinci növbədə, onlardakı gerçəklikləri duymağı və görməyi bacarmaq lazımdır. Bu tarixi gerçəklikləri duymağı və görməyi bacarmayanda onlardan istifadə etmək xeyli çətinləşir" [16, s.108].

Tarixi mənbələr Dədə Qorquddan real tarixi şəxsiyyət kimi söhbət açır. Məsələn, Rəşidəddinin "Came-ət-təvarix"inin Türkiyə nüsxəsində Dədə Qorqudun VII əsrdə, Həzrət Məhəmmədin (s) dövründə yaşadığı bildirilir. Salnaməçi qeyd edir ki, "o, Məhəmməd (s) peyğəmbərlə şəxsən görüşmüş, ondan dərs almışdır".

Dədə Qorqudun real tarixi şəxsiyyət olduğu, hətta məzarının Dərbənddə yerləşdiyi məlumdur. Məsələn, Övliya Çələbi Qafqazda olarkən Dərbənddə Dədə Qorqudun müqəddəs qəbri və "40-lar qəbiristanı" barədə indi də öz elmi-tarixi əhəmiyyətini itirməyən rəvayətlər qələmə almışdır. Vaxtilə Azərbaycanda olmuş alman səyyahı Adam Oleari də Dədə Qorqud haqda yerli camaatdan çoxlu rəvayətlər eşidib. O yazır ki, Dədə Qorqudun məzarı Dərbənddə, Qazan xanın qəbri Təbrizdə Acıdərə çayının sahilində, Burla xatunun qəbri isə Urmiya qalasındadır.

Eyni hal "Koroğlu" dastanı üçün də xarakterikdir.

Araşdırmaçıların bir çoxu "Koroğlu" dastanını Cəlalilər hərəkatını öyrənmək baxımından əvəzedilməz mənbə hesab edir. Bu da, təbii ki, XVI–XVII əsrlərdə baş vermiş siyasi olayların dastanda təsvir edilən hadisələrlə bu və ya digər dərəcədə səsləşməsindən qaynaqlanır. Belə hesab edilir ki, "Koroğlu" dastanını ümumi kontekstdən – XVI-XVII əsrlərdəki Osmanlı-Səfəvi

qarşıdurması prizmasından öyrənmək özünü doğruldur [17, s.72].

Bu fikir Azərbaycan tarixşünaslığında geniş yayılmışdır. Qəbul olunmuş yekdil rəyə görə, "Osmanlılar əleyhinə üsyanlar hər yerdə elə səs salmışdı ki, əfsanəyə bənzər epik və qəhrəmanlıq dastanları xalqın dilindən düşmürdü. Bunlardan biri də məşhur "Koroğlu" dastanıdır" [5, s.104].

Həmin fikri folklorçu alimlər də paylaşırlar [18, s.10; 19, s.167].

Hərbi vətənpərvərlik motivli qəhrəmanlıq dastanlarına digər türk xalqlarında da rast gəlinməkdədir. Bu baxımdan qırğızlara aid olan "Manas" dastanını misal çəkə bilərik. Belə hesab edilir ki, onun yaranış dövrü IX-X əsrlərə təsadüf edir. Məsələn, A.Sadıkovun fikrincə, eposun mühiti IX-X əsrlərin mühitinə tam uyğunluq təşkil edir. A.Cəmil də onun fikri ilə razılaşaraq qeyd edir ki, "Manas"dan əvvəlki dövrün ictimai-siyasi ab-havasını, mənəvi iqlimini öyrənməklə eposun hansı tarixi zəmində yarandığını, formalaşdığını öyrənmiş oluruq. Bu baxımdan VII-VIII əsrlərdə Yenisey ətrafında mövcud olmuş qırğız xaqanlığının tarixini nəzərdən qaçırmağa haqqımız yoxdur [20, s.5].

Heç şübhəsiz, "Manas" qəhrəmanlıq dastanıdır. O, qırğızların etnogenezi prosesinə aydınlıq gətirəcək etnoqonik motivlərdən də xali deyildir. Eyni sözləri Manasın paradiqmaları olan Alp Manaş (eyniadlı Altay nağıl-poemasının qəhrəmanı) və Alpamışın (eyniadlı qazax dastanının qəhrəmanı) simasında Altay və qazax türkləri haqqında da söyləmək olar.

"Manas" dastanında da eynən "Kitabi-Dədə Qorqud"da olduğu kimi, "qırx qız" motivinə, eləcə də "qırx ərən", "qırx igid" barədə süjetə rast gəlirik. Bunlardan sonuncusu barədə B.Ögəl yazır: "Dədə Qorqud" kitabındakı Oğuz bəylərinin qırx igidi türk mifologiyasının ölməz və dəyişməz motividir… "Manas" dastanında Dədə Qorqud nağıllarında adı çəkilən qırx igidlə əlaqədar bəzi hadisələrə də rast gəlirik" [21, s.498].

Yeri gəlmişkən, qaraqalpaq türkləri içərisində də qırx qızla bağlı süjet və motivlərə rast gəlinməkdədir. Söhbət "Qırx qız" dastanından gedir. Bu dastanın süjeti ilə Quzey Qafqaz xalqlarının ortaq abidəsi olan və e.ə. I minilliyin ortalarında, iskit-sak mühitində formalaşdığı hesab edilən nart eposunun ümumi süjet və motivlərə sahib olması mütəxəssisləri çoxdan heyrətə salmışdır. "Qırx qız" dastanında öz qırx qadın döyüşçüsü ilə, yəni qırx amazonka ilə birlikdə uzaq bir adada yaşayan və xalqını düşmənlərdən qoruyan Gülayım adlı hökmdar qadından bəhs edilir [22; 23].

Türk qəhrəmanlıq folklor motiv və süjetləri içində müəyyən qədər gözdən kənarda qalan, lakin üzərində durulması vacib olan dastanlar da az deyil. Bu baxımdan Türk-Tatar xanı (padşahı) Puqaçaunun rus işğalçılarına qarşı savaşına həsr olunmuş nəğmələri misal çəkə bilərik. Türk-tatar folklor yaddaşı sözügedən şəxsi türk padşahı kimi təqdim etsə də, rus tarixşünaslığı bu faktı uzun müddət inkar etmiş, onu kəndli üsyanının başçısı və quldur kimi qələmə vermişdir. Rus mənbələrində onun adı "Puqaçov" kimi çəkilməkdədir. Son dövrlərdə bəzi rus tarixçiləri bu saxtakarlığı ifşa edən bir neçə məqalə ilə çıxış etmişlər.

Puqaçauya həsr edilmiş nəğmələrdə həm rus çarı I Pyotr, həm də Puqaçau "patşa" (padşah) kimi yad edilirlər. Bunlardan birincisi mənfi, ikincisi isə müsbət obraz kimi çıxış edir. Nəğmələrdə XVIII əsrin 70-ci illərində cərəyan etmiş real tarixi hadisələrdən bəhs olunur. Onlardan biri "Puqaçau patşa" adlanır:

Puqaçau patşanı kürse ideнq,	(Puqaçau padşahı görsəydin,
Allarınnan bil böqen uzsa idenq,	Qarşısından keçib təzim etsəydin,

Arqamak menep, dan totıo,
Caek yaularında yörsə idenq.

Yorğa ata şərəflə minib,
Ural yaylaqlarına yürüsə idin).

Sonuncu Türk-tatar xanına (padşahına) həsr olunmuş başqa bir nəğmə "Puqaçau yavı" (Puqaçaunun ordusu) adlanır:

Olı qına yulnınq tuzanı,
Çanq börketmen qaskər uzqanı,
Puqaçau la patşa üz doşmanın
Kuy-sarıktay iten kırqanı.

(Yol uzunu sıx qara toz dumanı,
Əsgərin yoxdur ucu-bucağı,
Puqaçau padşahın ordusu,
Qırıb keçir düşmanı.) [24, s.16].

Beləliklə, sürətlə dəyişən və qloballaşan dünyada dəyərlərin də bəziləri dəyişikliyə məruz qalır, bəziləri isə unudulur. Bu baxımdan müasir dünyada davam edən qloballaşma prosesi Avropa və dünya birliyinə sürətlə inteqrasiya edən ölkəmizdən də yan keçməyib. Bütün bunlara baxmayaraq, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması dövlət siyasətimizin ən önəmli və vacib istiqamətlərindən birini təşkil edir. Ona görə də qloballaşma adı altında gedən proseslərdə biz də vətəndaş olaraq milli-mənəvi dəyərlərimizi, onun tərkib hissəsi olan folkloromuzu qorumalıyıq.

Xalqımızın keçmişini özündə əks etdirən folklor nümunələrində biz qəhrəmanların milli-mənəvi dəyərlərinə sadiq qaldıqlarının, o cümlədən vətənlərinə, yurdlarına olan sevgisinin şahidi oluruq. Şübhəsiz ki, dədə-babalarımızdan bizə miras qalmış folklor nümunələri gələcək nəslin öz dəyərlərinə sahib çıxmasında və vətənpərvərlik hissinin güclənməsində mühüm rol oynaycaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov P. Herodot və biz // Herodot. Tarix (Doqquz kitabda). Birinci hissə. Bakı: 1998.
2. Vəliyev V. Azərbaycan sovet poemalarında əfsanə mövzusu. Bakı: ADU, 1969, 40 s.
3. Zülfüqarlı (Hüseynova) S. Azərbaycan dili. Ali məktəblərin rus bölmələri üçün dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2009, 610 s.
4. Tantəkin H. Dəli Becan surətinin prototiplərinə dair. Məqalələr. Bakı: “Şirvannəşr”, 2006.
5. Azərbaycan tarixi. Bakı: “Azərnəşr”, 1994.
6. Süleymenov O. Az-Ya. Bakı: 1993.
7. Гасанов З. Царские Скифы. New York: “Liberty Publishing House”, 2000.
8. Гейбуллаев Г.А. К Этногенезу азербайджанцев. Б.: “Элм”, 1991.
9. Əlibəyzadə E. Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı: “Yazıçı”, 1982.
10. Anadol C. Tarihe Hükmeden Millet: Türkler // “Aydınlıq” qəzeti, 1991, 10 avqust.
11. Yeni Türk Ansiklopedisi. 12 c. Ankara: “Ötüken”, 1985.
12. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara: 1997.
13. Haşimi A. Oğuznamə epik ənənəsi və tarixilik problemi // AMEA-nın Folklor İnstitutu və A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Folklor və tariximiz” mövzusunda elmi konfransının materialları. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, s. 9-14.
14. Mahmudov Y. “Dədə Qorqud kitabı” - xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix // DQD. Bakı: 2004, s. 18- 35.
15. Necati Demir. Ortak Türk Geçmişinden Ortak Türk Geleceğine Destanlar // OTKOTGUFKM. VI kitab. Bakı: 2010, s. 355- 365.
16. Sadıq İ. Azərbaycan folklorunda tariximizin aydın izləri // AMEA-nın Folklor İnstitutu və A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Folklor və tariximiz” mövzusunda elmi konfransının materialları. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, s. 107-116.
17. Namazova F. Cəlalilər hərəkatı və “Koroğlu” dastanı // AMEA-nın Folklor İnstitutu və A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Folklor və tariximiz” mövzusunda elmi konfransının materialları. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, s. 71-78.
18. Bayat F. Korkut Ata Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut. Ankara: 2003.
19. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: “Elm”, 1972, 398 s.
20. Cəmil A. Manas: Tarixi varislikdən ədəbi varisliyə // AMEA-nın Folklor İnstitutu və A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Folklor və tariximiz” mövzusunda elmi konfransının materialları. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, s. 5-8.
21. Ögəl B. Türk mifologiyası. l c. Bakı: “MBM”, 2006.
22. Сорок девушек. Каракалпакская народная поема, в переложении Арсения Тарковского. М.: 1951.
23. Kırk kız. Karakalpak xalkının kaxarmanlık dastanı. Kurbanbay japaydan jazıp alğan xom baslağa tayarlağan Asan Beqimov. Nökis: 1956.
24. Хакимов Р.Ф. Исторические песни в татарском фолклоре. Автореферат дисс. На соискание уч. степени канн. фил. наук. Казан: 2012.

Хаяла Агаева

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ, ФОРМИРУЮЩИЕ ПАТРИОТИЗМ: НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ И ФОЛЬКЛОР

РЕЗЮМЕ

Основными факторами формирования у молодежи патриотизма являются близкое и далекое прошлое народа, его достижения в области науки, культуры, государственности, политики, история героизма, а также современные показатели развития государства.

Нет сомнений, что особую роль в формировании патриотического чувства играет фольклорная память, особенно фольклорные образцы, несущие в себе следы того или иного исторического события.

Азербайджанский фольклор чрезвычайно богат славными страницами нашей истории, что является нашим источником гордости, и мы можем без колебаний сказать, что Азербайджанский фольклор чрезвычайно богат славными страницами нашей истории, что является нашим источником гордости, и без колебаний можно сказать, что здесь мы можем увидеть фольклоризованное отражение многих реальных исторических событий, начиная с самых древних времен и до наших дней.

Говоря о древнейших образцах, примерами являются легенды «Астиаг» и «Томирис», которые были записаны Геродотом еще в V веке до н.э. такие героические эпосы как «Альп Эр Тонга», «Книга моего Деда Коркуда» и «Короглу».

Khayala Agayeva

THE MAIN FACTORS OF PATRIOTISM: THE NATIONAL-MORAL VALUES AND FOLKLORE

SUMMARY

The recent and distant past of the people, achievements in the field of science, culture, statehood, politics, heroic history, at the same time modern development indicators of the state are the main factors shaping patriotism in youth.

There is no doubt that the memory of folklore, especially the folklore samples bearing traces of certain historical events, plays a special role in the formation of a sense of patriotism.

Azerbaijani folklore is extremely rich with glorious pages of our history, which is a source of our pride and without hesitation we can say that one can see the folklore reflection of many real historical events that have taken place here since ancient times to the present.

Legends such as “Astyages” and “Tomyris” by Herodotus of the 5th century BC and heroic epics such as Alp Er Tonga, “Kitabi Dada Gorgud” and “Koroghlu” are of the oldest examples.

NƏRİMAN NƏRİMANOV İRSİNDƏ DİN FENOMEN VƏ PROBLEM KİMİ

Arzu HACIYEVA,
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Azərbaycan fəlsəfə tarixi şöbəsinin müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru,
arzuhacıyeva@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *N.Nərimanov, xalqın tərəqqisi, din, İslam, ateizm konsepti, vicdan azadlığı, vəhdəti-vücud.*
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Н. Нариманов, прогресс народа, религия, ислам, концепция атеизма, свобода совести, вахдат ал-вуджуд.*
KEY WORDS: *N.Narimanov, people's progress, religion, Islam, the concept of atheism, freedom of conscience, wahdat al-wujud.*

Görkəmli yazıçı, publisist, maarifçi, filosof, ictimai və dövlət xadimi Nəriman Nərimanov bütün həyatını xalqının azadlığı və tərəqqisi işinə həsr etmişdir. Mütəfəkkirin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamında (14 fevral 2020-ci il) deyildiyi kimi: "Onun ömrünün mühüm hissəsi qəlbən inandığı və həyatının başlıca vəzifəsi sayaraq müqəddəs amala çevirdiyi xalq işi uğrunda ardıcıl mübarizələrdə keçmişdir. Siyasi çarpışmaların daha da gərginləşdirdiyi son dərəcə mürəkkəb şəraitə baxmayaraq, Nəriman Nərimanov milli maraqları daim üstün tutan rəhbər kimi taleyüklü problemlərə münasibətdə xalqımızın mənafeyini imkanlarının ən son həddinədək müdafiə etmişdir" [1]. Təsadüfi deyil ki, xalqının savadlanması, maariflənməsi, elmin nailiyyətlərinə yiyələnməsi, dilinin, dininin inkişafı, özünü başqalarından seçib ayıran, xüsusi məsləki olan millət kimi formalaşması, vətənin azadlığı, müstəqilliyi, sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi tərəqqisi onun əsərlərinin daimi mövzusu olmuşdur. Din də diqqət mərkəzində saxladığı həmin problemlərdən biri idi. Bu diqqət və marağın səbəbi onun tez-tez təkrarladığı "müsəlmanın bütün həyatı dinlə bağlıdır" mülahizəsindən irəli gəlirdi. N.Nərimanov ilk dram əsəri "Nadanlıq"dan başlamış, ömrünün sonunda yazdığı, əlyazması arxivdə saxlanılan "Elmi kommunizmi düşünmək üçün yol" fəlsəfi əsərinə qədər, həmçinin publisistikasında din fenomenini ən müxtəlif aspektlərdən işıqlandırmış, onun cəmiyyət həyatına təsirinə, insan, dövlət, millət və elm ilə əlaqəsinə münasibət bildirmişdir. Mütəfəkkirin dinin müsəlman xalqlarının həyat-məişətində tutduğu yer, dindarlara yanaşma üsulları, vicdan və dini etiqad azadlığı, tolerantlıq haqqında dəyərli fəlsəfi fikirləri bu gün də elmi-nəzəri və əməli əhəmiyyət daşıyır.

Sovet dövrü elmi ədəbiyyatında N.Nərimanov "mübariz ateist" kimi təqdim edilərək, dinə münasibəti təhrif olunmuşdu. Ateizm konseptini rəhbər tutan tədqiqatçılar onun baxışlarını süni surətdə rəsmi ideologiyaya uyğunlaşdırır, mövhumat və fanatizm, mürtəce din xadimləri əleyhinə çıxmasını ümumilikdə dinə mənfi münasibəti kimi qələmə verir, həmin konseptə açıq-

aydın uyğun gəlməyən, məsələn, İslam dinini dəyərləndirən fikirlərinin üzərindən sükutla keçir və yaxud bunları barışdırıcı mövqe, maarifçi baxışlarındakı məhdudluq kimi tənqid edirdilər. Belə "məhdud" məqamları "taktiki mülahizələr"lə əsl əqidəsini gizlətməsinə yozanlar da vardı. Halbuki N.Nərimanov dini ümumbəşəri mənəvi dəyər olmaqla yanaşı, milli özünəməxsusluğun, ictimai mənlik şüurunun mühüm tərkib hissəsi hesab edirdi. Onun insanların etiqad və inamına, dini hisslərinə daima həssaslıqla, hörmətlə yanaşması, sovet hakimiyyətinin ilk illərində bu sahədə yol verilən pozuntulara, inzibatçılığa qarşı qətiyyətlə mübarizə aparması, dindarlara havadarlıq etməsinin arxasında, əslində, adi humanizm deyil, həm də möhkəm əqidə, nəzəri-fəlsəfi fikir təməli dururdu.

Bu nöqteyi-nəzərdən materialist, marksist N.Nərimanov və idealist, neokantçı A.İ. Vvedenskinin baxışları arasında bir yaxınlıq görmək olar. 1922-ci ildə, bolşeviklərin din və Kilsə əleyhinə amansız mübarizə apardığı bir vaxtda A.İ.Vvedenskinin "Ateizmlə mübarizədə Allaha inamın taleyi" başlıqlı məqaləsi dövrün rus sovet mətbuatı tərəfindən "top-tüfənglə" qarşılanmışdı. Belə ki, məqalədə din kimi, ateizm də prinsip etibarilə sübut edilə bilməyən inam olaraq səciyyələndirilirdi. Müəllif göstərirdi ki, ateizm də etiqaddır, yəni Allahın yoxluğuna etiqaddır və elmi cəhətdən əsaslandırıla bilməz. Belə ki, "... təbiətdə hər şeyi Allahın köməyi olmadan, yalnız təbiət qanunları ilə izah etmək olar, hər şeyi, yalnız təbiətin və onun qanunlarının mövcudluğundan başqa" [2, s.195]. Elm öz dəlilləri ilə Allahın varlığını sübut etməkdə acizdir. Lakin Allaha inam psixoloji, əxlaqi və estetik amillərlə şərtləndiyindən, həmişə olub, var və olacaq. Filosof buradan belə qənaətə gəlirdi ki, ateizmin insanların dini inamları ilə kəskin mübarizəsi onu həyata keçirənlərin istəyinə rəğmən dini hissləri daha da gücləndirə bilər. Elə bu məqalədə Vvedenski marksist sosializmin bir çox tərəfdarlarının gələcəkdə "elmi sosializmin mübahisə doğuran şərtindən", yəni "ateist şərtindən" azad olmağa çalışacaqlarını [2, s.192, 210] qabaqcadan söyləmişdi.

Maraqlıdır ki, burada söhbət gedən "ateizm" şərti N.Nərimanovun dünyagörüşündə heç vaxt olmamışdır. O, bədii, elmi əsərlərində, publisistikası və nitqlərində nəinki ateist təbliğatı və tərbiyəsi vəzifəsi irəli sürmüş, hətta əsərlərində "ateizm" kəlməsini də işlətməmişdir [3, s.140]. Fəaliyyətinin ilk dövrlərindən başlayaraq bir çox hallarda ictimaiyyətlə məscidlərdə görüşmüşdür. 1920-ci ilin mayında İnqilab Komitəsinə rəhbərlik etmək üçün Azərbaycana qayıdan N.Nərimanovun zəhmətkeşlər qarşısında ilk böyük çıxışı Təzəpir məscidində olmuşdur. Bunlar onun xalqa yaxınlığından, həqiqi demokratizmindən də xəbər verir.

Mütəfəkkirin fəaliyyətinə dinə münasibət cəhətindən nəzər saldıqda burada xalqın yaradıcı qüvvələrini buxovlayan mövhumat və fanatizmin tənqidi ilə dinin humanist mahiyyətinə istinadı, vicdan azadlığı ideya və prinsiplərinin müdafiəsi ilə ictimai şüurun mürəkkəb formalarından biri kimi dinin fəlsəfi dərkini vəhdət halında görürük.

N.Nərimanova görə, din tarixi və fəlsəfi kateqoriyadır, o, cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində yaranıb, bir çox tanrıya, bütə sitayişdən vahid Allaha inama keçid edib, insanları əqidəcə birləşdirməklə, qəbilə-tayfa dağınıqlığını aradan qaldırmaqla müsbət, tərəqqipərvər rol oynayıb. Din banilərini öz dövrlərinin inqilabçıları adlandırması bu səbəbdəndi. O, diqqəti dinlərdəki insan, cəmiyyət həyatı üçün dəyərli, faydalı olan tövsiyələrə yönəldir, bu zaman İslam dinini başqa dinlərdən üstün tuturdu. Bu məqam onun "Tibb və İslam" əsərinə (1910) də xasdır. O, İslamda "hifz-bədən", yəni gigiyena məsələsinə böyük önəm verildiyini göstərərək yazır: "Bizim

təsəvvürümüzcə, təbiətə müvafiq gələn din ancaq İslam hesab olunur. Peyğəmbərimiz insanın bədəninə xüsusi diqqət edibdir. Və insanın əxlaq-ətvarını düzəldirkən, ruhunu təmizlərkən yəqin edibdir ki, yalnız səhhət və afiyət (təmizlik) olan bir bədəndə ruh səhhət üzrə ola bilər" [4, s.18-19]. Kitabda tibb elmi ilə İslam qanunlarının, o cümlədən namaz, oruc və s. kimi göstərişlərinin uyğunluğuna dair maraqlı fikirlər çoxdur. Məsələn, N.Nərimanov insanları cürbəcür bəlalara düçar edən spirtli içkilərə qadağa qoymasını İslamın "insaniyyətə böyük xidməti" kimi qiymətləndirib [4, s.51].

N.Nərimanovun fikrincə, tarix boyu bəşəriyyətin tərəqqisi iki yolla: din və elm, idrak yolu ilə getmişdir. İnsan ağlı hər şeyi qavramaq qabiliyyətinə malikdir, onun üçün hədd-hüdud yoxdur və fikir azad olduğu təqdirdə din yolunda da, elm yolunda da tərəqqi mümkündür. Lakin vaxtilə bəşəriyyətin tərəqqisinə yol göstərən din sonralar ruhanilərin bayağılaşdırma və yanlış təfsirləri ucbatından öz əzəli dəyərlərindən uzaq düşmüş, bir sıra hallarda cəhalət və geriliyin mühafizəçisi, zülm və istismar alətinə çevrilmişdir. Mütəfəkkir İslamı heç bir elmdən qorxmayan "əqli və təbii bir din" kimi xarakterizə edir, Quranda və şəriətdə təsbit olunmuş bir çox həyati məzmunlu, qiymətli mətləbləri təhrifə uğradan ruhaniləri tənqid edirdi. Həştərxan müsəlman kommunistlərinin və məsul işçilərinin yığıncağındakı nitqində (28 dekabr 1918-ci il) keçmişi xatırlayaraq deyirdi: "Ruhanilərin vicdansızlığı və həyasızlığı o yerə çatırdı ki, İslam dini banisinin "elmi oxuyun beşikdən qəbir evinədək" hədisini onlar öz bildikləri kimi təfsir etmişlər və edirlər: onlar deyirlər ki, elm sözü guya ruhani elmlər, şəriət mənasında işlənmişdir" [5, s.208].

N.Nərimanov, bir tərəfdən dini yanlış təfsirlərdən təmizləməyə çağırır, digər tərəfdən ruhanilərin dünyəvi təhsilə cəlb edilməsini vacib sayırdı. Çünki "ruhanilər millətə lazımdır. Fəqət indi ruhanilərimiz yaman haldadır, divarın o tərəfində olan şeyləri görmürlər, millət nə ilə tərəqqi etməyini bilmirlər, ... ona görə vaxtında zəmanəyə müvafiq, millətə lazım olan qulluğu etməyi bacarmırlar" [6, s.258]. O deyirdi ki, din millətin tənəzzülünə səbəb olmamalıdır, çünki onu yaradan da camaatın, xalqın özüdür. Cəmiyyət inkişaf etdiyi kimi İslam dini də inkişaf etməlidir, başqa sözlə, onda müəyyən islahatların aparılması zəruridir. "Bahadır və Sona"da Almaniyada protestantlığın banisi Martin Lüteri xatırlaması əbəs deyildi: "Xristian dinini intişar edənlər bir Lüterin çıxmağına səbəb olan kimi müsəlman aləmi də öz Lüterini gözləyir. Bu Lüter gəlib də deyəcək: insan daima tərəqqi yolunda yaşayarkən onun məişəti və ağlı müəyyən, həmişəlik bir qanuna kifayət edə bilməz" [6, s.175].

Mütəfəkkir, ümumiyyətlə, dinə deyil, dinin inkişaf və tərəqqini ləngidən donmuş ehkamlarına qarşı çıxır, sürətlə dəyişib yeniləşən dünyada onların müasir gerçəkliyə, ictimai münasibətlərə uyğunlaşdırılmasını istəyirdi. Maraqlıdır ki, bu məqamda N.Nərimanovun baxışları məşhur İslam ideoloqu Cəmaləddin Əfqaninin fikirləri ilə qəribə şəkildə səsləşir. Əfqani də müsəlman ülәmalarının elmləri - müsəlman və Avropa elmləri deyə iki yerə bölüb, "camaatı xeyirli elmlərin (yəni dünyəvi elmlərin – A.H.) mənimsənilməsindən çəkindirmələrini" tənqid edir, İslam dininin "elmə və mədəniyyətə ən yaxın və ən doğma din" olub aralarında ziddiyyətin olmadığını göstərirdi [7, s.34]. O, "Quranın həqiqi ruhunun azadxah"lığını, müasirliyə uyğunluğunu vurğulayır, inanırdı ki, tarixi təkamül və inkişaf prosesində İslam dini nadan və cahil təfsirçilərin ona etdikləri əlavələrdən təmizlənəcək: "...bir müsəlman ziyalısı və alimi Avropa demokratik məfkurələrinə tamam aşina olsa, o, Quranın təlimlərinə əsaslanaraq xalqı müasir mütərəqqi demokratik məfkurələrlə tanış edə

bilər. Bu iş isə Lüterin üzləşdiyi maneələrlə üzləşməz” [7, s.44]. Əslində, Nərimanov da Əfqani kimi xalq arasında müəyyən mənada həmin işi görürdü.

“Ümum müsəlmanlar üçün müqəddəs bir məslək həqiqəti-İslam nə olmağını bilməkdir” deyən N.Nərimanov bu məsləyi “insaniyyətə xidmət” adlandırır [6, s.377]. Bunun üçünsə azadlıq və tərəqqi yollarında eyni dinə etiqad edən millətlərdən hər birinin öz Mənini, orijinallığını qoruyub saxlamasının vacibliyini qabardır: xalq özünü dərk etməli, tanımalıdır ki, özünə uyğun inkişaf yolunu müəyyənləşdirə bilsin. Bu yol isə ümumi ideala zidd deyildir.

N.Nərimanov cəmiyyətdə hər hansı bir əqidənin, istər din, istərsə də hər hansı bir başqa, məsələn, bolşevizm ideyasının hegemonluğunda millətin özünəməxsusluğu üçün təhlükə görürdü. Keçən əsrin 30-cu illərində M.S.Ordubadi N.Nərimanovla söhbətlərini xatırlayaraq üstüörtülü şəkildə onun məhz sonuncuya münasibətdə belə bir mühüm müddəasına diqqəti cəlb edərək yazırdı: “O deyirdi: “Dünyada bir əqidənin hakim olması milliyyətin orijinallığını itirmək deməkdir. Çünki əqidənin milli adət və milli mədəniyyət üzərində böyük bir təsiri ola bilər” [8].

N.Nərimanovun humanizmini əks etdirən bu fikirlər onun vicdan azadlığına münasibətinə də xasdır. Onun vicdan azadlığına dair şərhləri 1918-ci ildə Həştərxanda mollaların və tatar məktəbləri müəllimlərinin, həmçinin müsəlman kommunistlərinin və məsul işçilərinin yığıncaqlarındakı nitqlərində, “beşikdən başlamış qəbir evinə kimi başları şəriətə bağlı olan” müsəlmanlara yanaşma üsulları barədə məqalə və məktublarında öz əksini tapmışdır. Burada o, çar zamanında başqa dindən olan xalqların sıxışdırıldığını, Nikolay keşişlərinin və missionerlərin müsəlmanlar arasında Xristianlığı yaymasını və bu mənfur əməldə müsəlman ruhanilərin pula, rütbəyə və vəzifəyə satılaraq çarizmə xidmət göstərmələrini konkret faktlarla tənqid edərək, dinin dövlət işlərinə və dövlətin din işlərinə müdaxiləsinin acı nəticələrindən bəhs edir. Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin “Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında” dekreti ilə əlaqədar göstərirdi ki, vətəndaşların dinə etiqad etməsi və ya etiqad etməməsi azad olmalıdır. Dini mənsubiyyətə, etiqada görə insanlar və xalqlar arasında hər cür nifrət və ədavət yolverilməzdir.

“Bəs Kilsəni dövlətdən ayırmaq nə deməkdir?” sualına N.Nərimanovun cavabı qətidir: “Bu ancaq o deməkdir ki, Kilsəni, dini dövlətin təsirindən azad etmək lazımdır. Bu o deməkdir ki, ruhanilər: mollalar, keşişlər kənardan heç bir təsir olmadan dini, şəriəti təbliğ etsinlər. Kilsəni dövlətə tabe etmək mollalara, keşişlərə pul, qızıl, vəzifə, rütbə verib, satılmaz və alınmaz əsl dinin tələblərini deyil, dövlətə lazım olan şeyləri təbliğ etməyə məcbur etmək deməkdir. Din, iman azad olmalıdır. İman şəxsi bir işdir: onu satmaq və almaq olmaz, zorla bir adamı bir dinə gətirmək olmaz” [5, s.199]. Mütəfəkkirin dekret haqqında mülahizələrinə hər bir dində ümumbəşəri dəyərləri nəzərə almaqla onlara hörmətli münasibətin təbliği xasdır, başqa sözlə, o, müasir dillə desək, tolerantlıq, yəni dözümlülük prinsiplərini rəhbər tuturdu.

Lakin vicdan azadlığı elan edən dekretin həyata keçirilməsində yol verilən nöqsanlar N.Nərimanovu ciddi narahat edirdi: “Məsul vəzifələrdə olan bəzi yoldaşlar müsəlman camaatının dini nəzəriyyatındakı və məişətindəki xüsusiyyətləri başa düşmürlər və mən deyərdim, hətta bununla hesablaşmaq istəmirlər...” [5, s.204]. İradı ilə əlaqədar o, 20 il əvvəl yazdığı “Nadir şah” faciəsində “yeritmək” istədiyi fikri yada salır: “Dövlət qanun nəşr etməkdən əqdəm, öz rəiyyəti olan millətlərin məişətini, adətlərini və dinini, gərəkdir, öyrənsin” [5, s.204]. Bu isə açıq-aşkar xalqların psixologiyasını, dinin onların həyatında tutduğu mühüm yeri, mövqeyi nəzərə almayan dekretin

tənqididir. N.Nərimanov dinə qarşı çıxanların nəzərinə çatdırırdı ki, ərzağın çatışmaması, qıtlıq zəhmətkeşləri acıqlandırır, yaranmış vəziyyətdən narazı salır və onlar yeganə təsəllini Allaha, dinə inamda tapırlar. "Müsəlmanların həyatında bu məsələ... incə və ciddidir..." deyə kommunistlərə bir daha xəbərdarlıq edirdi ki, dinə saymazyana və qeyri-ciddi münasibət bəsləmək olmaz. Din barədə hətta hər bir sözə, hər bir kəlməyə diqqət vermək lazımdır. O, Kilsənin dövlətdən və məktəbin Kilsədən ayrılması haqqında dekretin icrasında yol verilmiş keçmiş səhvlərdən ciddi nəticələr çıxarılmasının əhəmiyyətinə toxunur, dekretin həyata keçirilməsində ərzaq məsələsinin qaydaya salınmasını, xırda alverə yol verilməsi ilə yerli xalqların rifahının yüksəldilməsini, eyni zamanda quruculuq işlərinə cəlb edərək onların ictimai vəziyyətinin dəyişdirilməsini vacib sayırdı.

N.Nərimanovun bütün cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, sovet Rusiyasında olduğu kimi, Azərbaycanda da vicdan azadlığı prinsipləri kobud şəkildə pozulurdu. Bu pozuntular haqqında onun MK-ya, İ.V.Stalinə "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair" adlı məşhur məruzə-məktubunda (1923) da konkret faktlar əksini tapıb. Xatırladım ki, N.Nərimanovun siyasi xadim, dövlət başçısı kimi böyük cəsarətinin, tarix və xalqı qarşısında məsuliyyət və uzaqgörənliyinin ifadəsi olan bu qiymətli tarixi sənəddə Mərkəzin yarıtmaz siyasəti, xüsusilə, Azərbaycandakı əlaltıları vasitəsilə həyata keçirdiyi "... məlum proqram üzrə ... Azərbaycanı simasızlaşdırmaq, öz miskin məqsədləri üçün onu gücdən salmaq" siyasəti dəlillərlə ifşa edilir.

Məruzənin bir yerində N.Nərimanov hiddət və qəzəbini gizlətməyərək 1922-ci ildə onun Bakıda olmamasından istifadə edib, Kirov və Mirzoyanın göstərişi ilə Balaxanıda dindarların İmam Hüseynin matəm yürüşünün silah gücünə dağıdılması haqqında yazırdı: "Burada mərkəzin nümayəndəsi Kirov başını itirdi. Dinə qarşı materialist kimi çıxış etmək bir şeydir, bu mərasimləri qadağan etmək məqsədilə silahlı qüvvə tətbiq etmək başqa şey". Sonra o, fikrini tamamlayaraq xəbərdarlıq edirdi: "Nə qədər ki, bu dindar kütlənin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək yolu ilə onun bu matəm günlərinə mömin olan, lakin özünə işgəncələrdə iştirak etməyən hər hansı ziyalı müsəlman kimi yanaşmalarına nail olmamısınız, elə də olacaqdır" [9, s.42-43]. Əslində, N.Nərimanov özü belə bir "ziyalı müsəlman" örnəyi idi. Onun sərəncamı ilə, öz sözləri ilə desək, "insanlar çiy su içib cürbəcür xəstəliklərə mübtəla olmasınlar, çay içsinlər" deyə 1920-ci ildə aclıq zamanı matəm yürüşündə iştirak edən zəif düşmüş dindar fəhlələrə qənd paylanılmışdı.

Məruzədə o, insanların dini hissləri ilə oynamağın, heysiyyətinin təhqir edilməsinin həm insani, həm siyasi cəhətdən yolverilməz olduğunu bəyan edirdi. Fars fəhlələrinin iclaslarından birində İmam Hüseyni qorxaq adlandırıb onların məzəmmətinə tuş gələn Azərbaycan Respublikasının başçısı Ağamalı oğlu və onun timsalında bir çox satqın kommunist rəhbərləri ifşa edərək yazır: " ... Qorxaq o deyil ki, yetmiş nəfər pis silahlanmış adamla on dəfə artıq qüvvətli olan düşmənlə döyüşür, odur ki, sol qrupdan qorxub işin əsl vəziyyətini bildirmir və bununla partiya üzvlərini aldadır, onları fəhlə-kəndli respublikasında qırmızı əsgər güllələrindən qanı tökülən fəhlələrə qarşı silahlandırır. Qorxaq odur ki, vəzifəsindən ötrü alçaqcasına yalan danışır, lakin İmam Hüseyn tabe olsun və vicdanını qızıla satsın deyə, Yezid bütöv bir vilayəti idarə etməyi ona təklif edirdi. O bunu etmədi, həlak oldu" [9, s.43].

Yeri gəlmişkən, məruzənin araşdırılmasını N.Nərimanov üzərində divan kampaniyasına çevirən yoxlama komissiyası yuxarıdakı faktları da diqqətsiz buraxmadı. Daşürəkli fəhlə-kəndli rəhbərləri onun qıtlıq vaxtı məhz "Şaxsey-vaxsey iştirakçılarına" qənd verməsini və bu mərasimi

“tarixi-nəzəri təməl üzərinə keçirib İmam Hüseynin timsalında Azərbaycanda kommunistlərin “sol” qrupu əleyhinə haqq işi uğrunda mübarizə aparan bir şəxsiyyət təsvir etməsini” dini təbliğat, fanatizmə himayə kimi qiymətləndirdilər. Onun din əleyhinə əsərlərdən hesab edilən “Pir” povesti də tənqid hədəfinə tuş gəldi. Komissiyanın iclaslarından birində məruzədə antiazərbaycan fəaliyyəti ifşa edilən Ruhulla Axundov bu əsəri özünü müdafiə etmək üçün, “liberal, liberal müsəlman” N.Nərimanovun “nə kommunizmi, nə də Sovet hakimiyyəti prinsipini həyata keçirmək iqtidarında olduğuna” nümunə kimi yada salmışdı. “Rus yoldaşların” anlaması üçün povestdən bəzi (müəllifin azanın musiqisini, sözlərinin mənasını sevməsi, hər şeyin Allah tərəfindən yaradılması haqqında fikirlərini əks etdirən) hissələri tərcümə edərək göstərir ki, burada N.Nərimanov, əslində, dinə qarşı çıxmır, əksinə, nadan xalq kütlələrinin fanatizmini onların həqiqi Allahdan uzaq düşmələri ilə izah edir və bu fikrində də qalır, çünki din əleyhinə kitabçalar buraxılarkən əsərdə düzəliş etmək təklifindən boyun qaçırıb [10, s.210-211]. Qəribə görünsə də, mənfur niyyətinə və kinayəsinə rəğmən, “şərhçi”nin povesti doğru anladığını demək olar.

N.Nərimanovun dini fəlsəfi mənalandırmasının kökündə müstəsna olaraq Allahın dünyaya immanentliyi məqamına istinad edən vəhdəti-vücud konsepti durur. O, əsərlərində (“Pir”, “Bahadır və Sona”da, bir çox məqalə və çıxışlarında) vəhdəti-vücudu sufi mistisizmi ruhunda təfsir edir: Allah dünyadadır, yaratdıqlarında təzahür edir. Allahı dərk etmək üçün Onun lütfünü, mərhəmətini, sevgisini həmin təzahürlərdə görməyi, düşünməyi, hiss etməyi bacarmalısan və deməli, sevməlisən. Allahı sevmək onun yaratdıqlarını sevmək, qayğısına qalmaq, qorumaqdır [11, s.157-159]. Mərhəmətli, rəhmli Allah qarşısında dinindən, irqindən, milliyyətindən, ictimai mənşəyindən asılı olmayaraq, bütün insanlar, xalqlar bərabərdirlər. Hər bir xalqın öz məsləyi ilə yaşamağa, özünəməxsusluğunu qorumağa haqqı var, lakin bu, xalqların ümumi vəhdətinə, dostluq və əməkdaşlığına xələl gətirməməlidir, zira, divanə Sonanın təkrarladığı sözləri xatırlayaq: “Allah bir… Qanun bir… Məqsəd bir… Yol bir…” Allahı tanımaq yaxşılıq etməkdir, xeyirxahlıqdır, insanları, xalqları birləşdirmək, geriliyi, zülmü, istibdadı, istismarı aradan qaldırmaq, elmə, mədəniyyətə, inkişafa yol açmaq deməkdir.

Bu gün mədəni və sosial fenomen, eyni zamanda insanları, xalqları birləşdirə bilən mürəkkəb sistem olaraq dinin dərkində Nəriman Nərimanovun mənəvi təcrübəsi, onun demokratik və humanist ideyaları çox səmərəli və faydalı ola bilər. Bunun üçünsə, zənnimcə, mütəfəkkirin zəngin nəzəri, bədii və fəlsəfi irsinin hermenevtik yanaşmada, tarix və müasirlik baxımından yenidən və obyektiv oxunuşuna, şərhinə ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. İlham Əliyev. Nərimanov Nərimanovun 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (14 fevral 2020-ci il)/ http://anl.az/el/emb/N.Nerimanov/pdf/serencam.pdf
2. Введенский А.И. Статьи по философии. СПб.: Изд. С.-Петербургского ун-та, 1996.
3. Hacıyeva Arzu. Nəriman Nərimanovun din haqqında fəlsəfi düşüncələri. Bakı: Adiloğlu, 1998.
4. Nərimanov N. Tibb və İslam. Həştərxan: 1910.
5. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. I cild. Bakı: Azərnəşr, 1971.
6. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1973.
7. Əfqani C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1998.
8. Ordubadi M.S. Nərimançılıq // "Azərbaycan" qəzeti, 13 aprel 1990.
9. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub). Bakı: Azərnəşr, 1992.
10. Иванов Р.Н. Нариман Нариманов основатель советского Азербайджана и первый руководитель Союза ССР. М.: ППП «Типография «Наука», 2016.
11. Hacıyeva Arzu. "Ən gözəl sözlər"in hikməti // AMEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, № 2, 2017.

Арзу Гаджиева

РЕЛИГИЯ КАК ФЕНОМЕН И ПРОБЛЕМА В НАРИМАНОВСКОМ НАСЛЕДИИ

РЕЗЮМЕ

Религия как феномен и проблема была одной из главных тем в теоретическом и философском наследии Наримана Нариманова, выдающегося писателя-драматурга, просветителя, ученого, публициста-философа, общественного и государственного деятеля Азербайджана. В статье, анализирующей особенности взглядов мыслителя на религию, автор критикует необоснованные мнения о якобы атеизме Н.Нариманова, широко распространенные в советской научной литературе.

Автор считает, что идеи Н.Нариманова, в том числе идеи о необходимости сохранения национальной идентичности, самосознания нации, а также роли религии в жизни мусульманских народов, подхода к верующим, свободы совести, глубоко современны и могут быть полезны при решении существенных проблем в этой области.

Arzu Hajiyeva

RELIGION AS A PHENOMENON AND A PROBLEM IN THE LEGACY OF NARIMAN NARIMANOV

SUMMARY

Religion as a phenomenon and a problem was one of the main themes in a theoretical and philosophical heritage of Nariman Narimanov, outstanding writer-playwright, enlightener, scholar, publicist-philosopher, public and state figure of Azerbaijan. In the article analyzing features of the thinker's views about religion, the author criticicizes unfounded opinions about alleged atheism of N.Narimanov, wide spreaded in the soviet scientific literature.

The author considers that ideas of N.Narimanov, including ideas about necessity of preservation of national identity, self-consciousness of nation, and also role of religion in life of muslim peoples, approach to the believers, and freedom of conscience are deeply modern and can be useful in addressing essential problems in this field.

AZƏRBAYCANDA XIX ƏSR MAARİFÇİ İRFAN HƏRƏKATI: HACI QURBAN ƏFƏNDİ MEŞLEŞİ NÜMUNƏSİNDƏ

Əhməd NİYAZOV,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun
İslamşünaslıq kafedrasının müdiri

AÇAR SÖZLƏR: *Qafqaz, təsəvvüf, nəqşibəndilik, məzhəb, mənəviyyat, şeyx, mürid.*
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Кавказ, суфизм, Накшбандия, секта, духовность, шейх, ученик.*
KEY WORDS: *Caucasus, Sufism, Naqshbandi, sect, spirituality, sheikh, disciple.*

Giriş

Faydalı olmaq insanın alın yazısıdır [1, s.7]. Potensial qüvvəyə malik insan təbiəti istehsal edən, quran, hadisələrin axarını lehinə çevirən xüsusiyyətə malikdir. Digər canlılardan fərqli olaraq, insan yaşamaq, qurmaq və yaratmaq üçün ağlın verdiyi imkanları bilmək məcburiyyətindədir. Bunun üçün də onun öyrənməsi və öyrətməsi zəruri təmələ əsaslanır.

Müsəlman cəmiyyətlərində elmə verilən dəyər tarix boyu öz yüksək keyfiyyətlərini qorumuş, İslam elm əldə etmə yollarını həmişə dəstəkləmişdir. İstər şəxsiyyət kimi Həzrət Peyğəmbər (s), istərsə də ona endirilən müqəddəs Qurani-Kərim elmin inkişafını dəstəkləyən referanslarla gəlmişdir. Kilsənin müəyyən dövrlərdə kitabxanaları yandıraraq[1] [2, s.76] bütpərəstliyə qarşı mübarizəni həm də elmi fəaliyyətə qarşı apardığı dəhşətverici tarixinin əksinə, İslam dini alimin mürəkkəbini şəhidin qanına bərabər tutmuş, hikməti müsəlmanın itmiş malı hesab etmişdir. İlk növbədə vurğulamalıyıq ki, İslamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərimin elmə baxışı birmənalı olaraq müsbətdir. Quranın ilk ayəsi **“Oxu!”** əmri ilə gəlmiş [3, “Ələq”, 1], oxumaq, öyrənmək fəzilət hesab edilmişdir. Müqəddəs Kitabımız **“De: “Heç bilənlərlə bilməyənlər (alimlə cahil) eyni ola bilərmi?!”** [3, “Zumər”, 9], - deyərək elm xadimlərinin üstünlüyünə diqqət çəkmişdir. Qurani-Kərim elmi və elm xadimlərini üstün tutarkən onun məqsədi ictimai təşəkkülü elmi zəmində qurmaq olmuşdur. Həmçinin İslamın elçisi Həzrət Məhəmməd də “*Elm tələb etmək hər müsəlmana vacibdir*” buyurmuşdur [4, 10/195]. Deməк olar ki, Həzrət Məhəmmədin (s) ilk işi elmi qaranlıq zindanlardan gün işığına çıxarmaq və bəşər övladının gələcəyini aydınlatmaq olmuşdur [5, s.104].

İslam dininin bu xüsusiyyəti sufi düşüncədə özünəməxsus tərzdə inkişaf etmişdir. Məlumdur ki, irfan hərəkatında sufilərin elm sahibi olması prinsipi – “Bəqa” mühüm praktik təlimdir [6, s.161]. Həmçinin mürşid olmağın müəyyən şərtləri mövcuddur. Bu şərtlərin hər biri Quran və

1 Tədqiqatlar göstərir ki, Xristianlığın tarixi keçmişində, xüsusilə də Kilisənin elmə və elm adamlarına qarşı apardığı siyasət amansız olmuşdur. Tarixdə bunun nümunələri çoxdur [2, s.76]. Qaynaqlara görə, xalq arasında Xristianlığın nüfuzu artdıqca elmə və elmi fəaliyyətlərə qarşı Kilisənin mövqeyi daha şiddətli olmuşdur. Məsələn, astronomiya elmi ilə məşğul olan Theonun qızı, riyaziyyatçı Hipatia baş rahib Kirilin göstərişi ilə İskəndəriyyədə xalq tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Hətta bu sahədə geniş tədqiqatları olan A.Adıvar onu elmin ilk şəhidlərindən adlandırmışdır [2, s.77]. Bununla yanaşı, Kopernik, Cordano Bruno kimi elm adamlarının Kilsə tərəfindən yandırılaraq cəzalandırılması, həmçinin Qalileo Qaliley kimi elm adamlarına da divan tutulması hələ də tənqid edilən məsələlərdəndir.

sünnəyə müvafiq olmaqla yanaşı, onlardan biri də mürşidin hər şeydən əvvəl elmi və əsərləri ilə tanınan biri olmasıdır [6, s.227]. Qeyd edək ki, Azərbaycanda mövcud olmuş irfan məktəblərindən biri də nəqşibəndilik məktəbidir. Bu irfan ənənəsi İsmail Siracəddin Şirvani Kürdəmiri ilə 1817-ci ildən etibarən bölgədə yayılmışdır.[2] Şirvaninin düşüncə sisteminin ən əsas təsiri dövrün mədəni maarifçilik sahəsində olmuşdur. O, mədrəsələrdə tədrisi ərəb dili əsas olmaqla, fars və türk dillərində qurmuşdur. Qərb mütəfəkkirlərindən qafqazşünas, dilçi alim Pyotr Karloviç Uslar özünəməxsus maarifçilik prinsipləri olan bu ənənənin ictimai təsirləri haqqında yazırdı: "*Əgər xalqın savadlılıq dərəcəsi dini məktəb nisbətində götürülərsə, onda Qafqazın bu hissəsi Avropanın maariflənmiş xalqlarını çoxdan arxada qoymuş olar*" [7, s.24].

Azərbaycanda meydana gəldikdən sonra nəqşibəndiliyin mücəddidi mahmudilik qolu da Qafqazın əksər hissəsinə yayılaraq maarifçilik hərəkatı ilə ictimai təsir dairəsini genişləndirmişdir. Bu irfan hərəkatının elmə və maarifçiliyə verdiyi töhfələr bir çox Avropa tədqiqatçısının diqqətini çəkmişdir[3]. Hərəkatın başında duran İsmayıl Siracəddin Şirvaninin (ö. 1848) nəsihət və tövsiyələrini qeyd edən Şüeyb b. İdris Əfəndi (ö. 1909) onun məktubunu qələmə alarkən bir təriqət şeyxinin ən mühüm xüsusiyyəti haqqında məlumat verir: "Allaha and olsun ki, yol göstərəcək mürşidin həm alim, həm də bildiyi ilə əməl edən olmasını şərt qoşan Allah Rəsulu (s) və onun sadiq dostu övliyalar doğru sözlüdür. Allahdan başqa heç bir güc və qüvvət yoxdur!" [11, s.145].

Məhz bu səbəblə sufi məktəblərində və təsəvvüf əhli düşüncəsində "**Alimlər peyğəmbərlərin varisləridir**" hədisi [12, Elm-1.] böyük məna kəsb edən amilə çevrilmişdir. Din-iman dərdi ilə dərdlənən, qayğıkeş, elm-irfan sahibi alimlər özlərini peyğəmbərlərin varisləri saymış, dinin təbliği işini bilavasitə maarifçilik zəminində yerinə yetirmişlər. Beləliklə, onlar həm də dinin ən mühüm amili sayılan "ya öyrədən ol, ya da öyrənən"[4] prinsipini həyata keçirmişlər. 1930-cu ilin repressiya qurbanlarından Hafiz Qurban Əfəndi də məhz belə simalardan biridir.

I. XIX əsr Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsində elmi mühit

Tariximiz barədə elmi mənbələrin hüdudsuz zənginliyinə baxmayaraq, tədqiqatı zəruri olan çox sayda dövr və bölgə mövcuddur. XIX əsrdə Car-Balakən və ətraf bölgələrdə (bugünkü şimal-qərbi Azərbaycan və qərbi Dağıstan bölgəsi) fiqh (İslam hüququ), dilçilik, bəlağət, məntiq, əqidə və təsəvvüf sahəsində yaşanan çox canlı bir dövrün ədəbi materialları olduqca zəngindir. Həmçinin sistemli mədrəsə ənənəsi ilə köklənmiş elm-irfan hərəkatı bölgəyə xas bəzi ənənələr də miras qoymuşdur. Məqaləmiz yuxarıda toxunduğumuz bu dövrü və bu dövrdə ərəb dilinə verilən əhəmiyyəti ehtiva edir.

---

2 İsmayıl Siracəddin Şirvani Kürdəmiri məşhur sufi Şeyx Xalid Bağdadidən (ö.1827) icazət alaraq Kürdəmirə gəlmiş və Şirvanda ilk nəqşibəndiyyə məktəbini quraraq öz təlimlərinə başlamışdır [8, s.63]. Bir ideya cərəyanı kimi bu sufi düşüncə öz həyat tərzi və əxlaq prinsipləri ilə yayıldığı hər yerdə bütün təbəqələrə dərin təsir göstərmişdir. İstər fərqli məzhəblərə mənsub müsəlmanlar arasında, istərsə də qeyri-müsəlmanlarla müsəlmanlar arasında birlik missiyasını həyata keçirə bilmişdir [9, s.249-254]. Təriqət Qafqazda bir əsrə yaxın ictimai təsir qüvvəsinə malik prinsiplər ortaya qoymuşdur. Nəqşibəndilik tarixindən də məlumdur ki, bu təriqətin sahib olduğu prinsiplər İslamın ümumbəşəri dəyərlərinə əsasalanır [10, 32/355].

3 Azərbaycanın şimal-qərb (Qanıq-Həftəran vadisi boyu) bölgələrində fəaliyyət göstərən nəqşibənd hərəkatı və onun bölgəyə qazandırdıqları dəyərlər haqqında baxın: Габуниа. Генерал Услар и Кавказские языки, с. 24, Эхо Кавказа, № 1, 1992; Dövrün təhsil haqqında tədqiqat nəticələri üçün baxın: В.Бартолд. Дагестан, Сочинения, с. 417-418, t. 3. M.: 1963; И.Ю.Крачковский. Сочинения, с. 571-616, t. 6, M.-Л.: 1960; Həmçinin bax: Əhməd Niyazov. XIX əsr Azərbaycanın Şimal Qərbində (Qanıx –Həftəran Vadisi) dini həyat, elm və mədrəsələr, Bakı: 2019, s. 153-203.

4 Həzrət Peyğəmbərin elm haqqında söylədiyi hədislərdən biri belədir: "Ya öyrədən ol, ya öyrənən ol, ya dinləyən ol, ya da elmi sevən ol. Nəbadə beşincisi olma (bunların xaricində qalma) ki, həlak olarsan" [13, 1/122].

Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Jurnalı

XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın, xüsusilə şimal-qərb hissəsində güclü maarifçilik dövrü yaşanırdı. İstər alimlər, istərsə də üsul idarə təbəqəsi öz ideallarını həyat meyarı kimi qəbul edir, böyük səylə maarifçilik işi aparırdı. Bu dövrdə bölgədə yayılan təriqət ənənəsi kimi nəqşibəndilik mədrəsələrlə iç-içə (həm də elmi) fəaliyyəti inkişaf etdirən irfan yolu kimi yayılmışdı [9, s.65].

Təriqətin geniş yayıldığı Car-Balakəndə təhsil ocaqları, alimlər və onların ərsəyə gətirdikləri əsərlər bölgə üçün ən böyük töhfə idi. Təriqət əhli təkcə özlərini düşünmür, həmçinin hamının təhsilə qovuşmasını, elm-savad sahibi olmalarını arzu edirdilər [14, s.85-103].

Bu baxımdan elmsiz həyat, alimsiz cəmiyyət puç hesab edilirdi [9, s.160]. Çünki sosial və şəxsi həyatda ideal insan olmağın şərti kimi elmə üstünlük verilirdi. Bu meyarla qurulan güclü mədrəsə təhsili zəngin ərəb dili ədəbiyyatına sahib olması və güclü dil biliyi olan alimlərin mövcudluğu ilə öz fəaliyyətini genişləndirirdi.

İctimaiyyət arasında maarifçilik hərəkatına çevrilən mədrəsə təşkilatlanması sayəsində istər mədrəsə əhli, istər xalq arasında ərəb dilinə rəğbət olduqca yüksək idi. Bunun nəticəsi olaraq həm yazı mədəniyyətində, həm də şifahi xalq ədəbiyyatında ərəb dilinin təzahürlərinə həddindən çox rast gəlmək mümkündür. Məsələn, sufi alimlərin mənzumə yazılarının birində şeir dili ilə belə qeyd edilir:

كُلُّ امْرِءٍ يَحْصُدُ مَا يَزْرَعُ ،
فَلْيَزْرَعِ الْإنْسَانُ مَا يَنْفَعُ.
وَ إنَّمَا أعْمَالُنَا مِنْ زرْعِنَا،
وَهذه الدّنْيَا لَنَا مَزْرَعٌ.

“Hər kəs əkdiyini biçər. Elə isə insan faydalı olanı əksin!
Hərçənd, əməllərimiz əkdiklərimizdir. Bu dünya bizə bir əkin yeridir.”[5]

II. Hafiz Qurban Əfəndi Meşləşinin elmi fəaliyyəti

Hacı Qurban Əfəndi dövrün mənəviyyat öndərlərindən məşhur Molla Bəkri Əfəndinin oğludur. Məlumdur ki, Bəkri Əfəndi də mənəviyyatca zəngin bir ömür yolu keçmiş, insanların dünya və axirət qayğıları ilə dərdlənmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında Car-Balakən bölgəsində geniş yayılan sufizm bölgədə bilavasitə maarifçiliyin yüksəlməsinə də xidmət etmişdir. Çünki yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, sufi düşüncədə təhsil və tədris əhəmiyyət kəsb edən mövzulardandır. Ona görə də mədrəsə təlimində qayə həm yüksək elm, həm də dərin irfan sahibi şəxsiyyətlər yetişdirməkdi. Məhz həmin fəlsəfəyə görə, kamil insan arzusunda olan adamı elmsiz təsəvvür etmək olmazdı. Hacı Qurban Əfəndi məhz belə bir mühitdə yetişmiş alimdir.

Bəzi əsərlərindən və müəllimi Alqadarinin[6] verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, o, bir

5 Şeirin əsli ərəbcə yazılmış sadəcə bu dörd misradan ibarətdir. Bu misralar XIX əsrdə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yaşamış sufilərin əlyazma məcmuələrindən əldə edilmişdir. Onun kimə aid olduğu bilinməsə də, dövrün mədəni irsi baxımından mühüm mənalar ifadə edir. Əlyazma parçası şəklində tapılan şeir hazırda bölgə muzeyində saxlanılır [15, ЗКМ КП – 34-63]. Məhz həmin bölgədə mədrəsə dili ərəb dili olmuşdur. Bölgə camaatının maariflənməsində ərəb dili xüsusi rol oynamış, mədrəsə əhli ən yüksək səviyyədə onun təlim və tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, məşhur rus şərqşünas alimi Bartold bölgə haqqında belə deyirdi: “*Heç bir qeyri-ərəb ölkəsində ərəb dili və ədəbiyyatı XX əsrin ortalarınadək bu cür tam canlılığını saxlamamışdır*” [16, s.417-418].

6 Həsən Əfəndi əslən balakənlidir. Onun atası Hacı Abdullah Əfəndi ibn Qurbanəli Aslan xanın dəftərdarı vəzifəsində ikən 1831-ci ildə Balakənə gəlmiş və burada Balakənli Şeyx Nuvar Əfəndinin qızı Hafisət xanımla evlənmişdir. İki il sonra (h. 11 cəmadiyəlaxir 1250-ci ildə) 15 sentyabr 1834-cü ildə Həsən Əfəndi dünyaya gəlmişdir. Həsən Əfəndinin dədəsi zahir elmlərin tədrisi ilə ətraf aləmdə məşhur alim

neçə mədrəsədə təhsil almışdır. Belə ki, Qurban Əfəndinin Car vilayətinə gəlməzdən əvvəl Rutul mədrəsəsində təhsil aldığı və dövrün məşhur alimlərindən Həsən Alqadarinin tələbəsi olduğu məlum olur [17, s.222]. Əsərlərinin fərqli ölkələrdə və hələ kataloqlaşdırılmamış vəziyyətdəki arxivlərdə saxlanması səbəbilə hafizliyini harada tamamladığı kimi bəzi məlumatlar tam tədqiq edilməmişdir. O, tədris fəaliyyətinə Car mədrəsələrində davam etmiş, xüsusilə Mamrux və Tala mədrəsələrində keçirilən dərslərdə yaxından iştirak etmiş, bölgə alimləri arasında məşhur olmuşdur.[7] Alimlərin xüsusi məclislərinə dəvət edilməsi ilə bağlı məktublar onun həm də ictimai xadim olmasından xəbər verir.[8]

Həmçinin tarixin canlı şahidləri olan əlyazmalar göstərir ki, o, Car-Tala, hətta Dağıstan mədrəsələrində, təhsil aldığı yerlərdə də müəllimlik etmiş, ustad olmuşdur. Bu haqda Abəslav Suğuri əl-Əndəli Mövlana Məhəmməd Əminin məntiq elminə aid **“ملا أغلي**/*Molla oğlu* **”** əsərinə yazdığı dərkənarda qeyd edir [15, ЗКМ КП6569].

Qurban Əfəndi elm aşiqi kimi təhsilini başa vurduqdan sonra da bu yola davam etmişdir. O, xalqın maariflənməsinə böyük əmək sərf etmiş, mütaliblərinə sevə-sevə biliklərin sirrini aşılayan, fədakar pedaqoq olmuşdur. Talalı Murtaza Alı Əfəndinin mədrəsəsində ərəb dili təlimi ilə bağlı “أَمْثِلَة /*Əmsilə*” kitabını şam ilə yatsı namazları arasında yazaraq Molla Murtaza Alının oğlu Aslan bəyə hədiyyə etməsi onun ülvi məqsədlərə hədəflənmiş qaya adamı olduğundan xəbər verir.[9]

Hacı Qurban Əfəndi Car-Tala bölgəsində elm xadimi kimi tanınmışdır. Bölgədə elm-irfan sahiblərinin yetişməsində maarifpərvər şəxs kimi böyük səy göstərmişdir. O, hələ mədrəsə müdavimi ikən öz işini sevən fəal elm həvəskarı olmuş, müəllimləri onu nümunəvi tələbə kimi göstərmişlər. Qazi Qumuq mədrəsəsi müəllimlərindən Hasan Əfəndi əl-Kuri onun haqqında belə qeyd edir: “Bizim tələbələrimiz arasında Meşleş kəndindən Hacı Qurban Əfəndi var idi. O, elm öyrənən mütaliblər arasında son dövrün ən məşhur və mahir tələbəsi idi. Allah-Təala həmişə onu müvəffəq etsin!” [17, s.222].

Hafiz Qurban Əfəndinin Quran dilinin tədrisi ilə yanaşı, “Quran xətti” hüsn-xətt sənətində də xidmətləri böyük olmuşdur. Məlumdur ki, “Kəhf” surəsinin cüz şəklində hüsn-xəttlə köçürülməsi İslam coğrafiyasında məhz bu bölgəyə xas Quran ənənəsidir. Hacı Qurban Əfəndi həm də bu ənənənin ən fəal davamçılarındandır. Onun öz dəst-xətti ilə yazdığı (bizə məlum olan) üç ədəd “*kəhfi-cüzü*” kalliqrafik miras baxımından ən gözəl nümunədir. Nəsx xətti ilə ərsəyə gəlmiş bu qiymətli əsərlər, ümumiyyətlə, bölgənin ən gözəl xətt nümunələrindəndir. Qeyd edək ki, onun “**kəhfi-cüzü**” əlyazmaları nəsx yazı növünün bölgəyə xas olan Tala nəsxi nümunəsini təşkil edir.[10]

olmuşdur. Onun tələbələri arasında Xas Məhəmməd Şirvani (q.s) belə olmuşdur ki, o, zahir elmlərini burada tamamladıqdan sonra İsmail Şirvani Kürdəmiri Nəqşibəndinin mənəvi təlimindən keçmişdir. Həsən Əfəndi atasının yanında yeddi yaşından Quranı öyrənməyə başlamış, on beş il ərzində ondan nəhv elmini mənimsəmişdir. Bu müddət ərzində digər alimlərdən məntiq, bəlağat, münəzara, hesab, fiqh, təfsir, hədis, üsul və bəyan elmlərini, eyni zamanda türk və fars dilini mükəmməl öyrənmişdir.
Böyük alim çar çinovniklərinin təqibləri və haqqında olan həbs qərarı ilə əvvəlcə Tabasana getmiş, bir müddət sonra oradan Balakənə gəlmiş və 1838-ci ildə vəfat etmişdir [17, s.4-5]. (Daha ətraflı məlumat üçün bax: Kamran Abdullayev. Divanu’l-Memnûn’a Göre Hasan Alkadârî’nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Kafkasya’daki Faaliyetleri // Karadeniz Texnik Universiteti, İlahiyyat Fakültəsi dərgisi, cild4, sayı 2, s.110-134)

7 Bu barədə məlumat Qurban Əfəndinin “Təsrif” kitabında dərkənar kimi qeyd edilir.

8 Belə bir məktub şəxsi kitabxanamızda mövcuddur.

9 Onun bu əlyazması Yuxarı Tala kənd sakininin şəxsi kitabxanasında qorunur.

10 Azərbaycanın şimal-qərb ərazilərində yazı mədəniyyətinin zirvə dövrü hesab edilən XVIII-XIX əsrlərdə daş kitabələrdə və əlyazmalarda nəsx xəttinə daha çox rast gəlmək olur. Bu bölgədə nəsx xətt növünə üstünlük verilmiş, hətta demək olar ki, burada həmin yazı özünəməxsus bəzi xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. Məlumdur ki, nəsx xəttinin bir neçə növü var: Nəstəliq, Hicaz nəsxi, Nəsx əl-fəzah, Nəsxul-hədis, İrani nəsx (neyrizi nəsxi), Osman nəsxi (yaquti və ya türk nəsxi) və Bağdad nəsxi (ərəb nəsxi). Hesab olunur ki, bunun bir digər nümunəsi məhz Car-Tala bölgəsinə aid, deyim yerindədirsə, “Tala nəsxi”dir. Qonşu bölgələrdə “Talanın incisi”nə mədhiyyələr yazılmışdır. Nəsxin digər növlərinin

Hafiz Qurban Əfəndi Meşləşinin astronomiya və ya nücum elminə dair bir neçə kitab və risaləsi mövcuddur. Onun “علم النجوم / *Elmi-nücum*” əsəri haqqındakı mülahizələr göstərir ki, o, Car bölgəsində təqvimin hesablanması və dini rituallara görə vaxtların təyini sahəsində elminə ən çox etimad edilən və hətta bu sahənin piri olmuşdur. Onun qələmə aldığı “أوقات الصلاة / *Əvqatus-salət*” və “ الميقات في معرفة القبلة و الاوقات/*əl-Miqat fi mərifətil-qibləti vəl-əvqat*” əsəri bu haqda məlumat sahibi olmaq üçün kifayət edən dərin elm mənbələrindəndir. Təəssüf ki, müstəqilliyin bərpasının ilk dövrlərində onun “*Elmi-nücum*” əsəri itmişdir.

Hafiz Qurban Əfəndi seyri-süluku ilə nümunəvi mürid kimi həm də Nəqşi Xalidi irfan yolunun Mahmudiyyə qoluna bağlı sufi alim idi. Mənəviyyatca zəngin ömür yaşayan Qurban Əfəndi Car vilayətinin müxtəlif bölgələrində həmişə dərviş söhbətlərində iştirak etmiş, mənəviyyat iqlimindən aldığı feyzlə insanların könüllərinə sevgi seli kimi axmışdır. Allaha gedən yolda möminlərə yol göstərmiş, hər kəsin dərdi ilə dərdlənməyi sevmişdir.

Məlumdur ki, Qurban Əfəndinin atası da dövrün mənəvi böyüklərindən Bəkri Əfəndidir. Dua edən övlad yetişdirmək Peyğəmbərin (s) buyruğudur. Bəkri Əfəndi də bu yolun sadiqlərindən biri olaraq Qurban Əfəndi kimi elminə, ədəbinə və irfanına qibtə edilən maarifpərvər oğul böyütmüşdür. Elə bir övlad ki dövrün alimləri ona mədhiyyələr qoşmuş, onun şəninə qəsidə qələmə almışlar. Hacı Qurban Əfəndi kimi fəzilət və kamal sahibi bir alimdən ayrılmağına qüssələnən Həsən Əfəndi qəlbindəki hissləri öz “Divan”ında belə tərənnüm edirdi:

عليك تحيتي في كل آن * ايعلول المعارف والمعاني**
سلام الله ما اطلعت قلوب ** * على اسرار آيات المثاني
على حَبر الحرى بكل فضل * وينبوع الكمال عزيز شان**
من افتخرت حجارة القدار * بطلعته على خرز الجمان**
لقد اشحنت داغستان علما * واحييت الرميم من البيان**
فزدت هدى وعلما كل يوم * ودمت تنيل امثالي الاماني**
واني دائما لك في دعاء * بنيلك ما تشاء بلا توان**
[17, s.222] تمّت

“Sənə hər an salam deyirəm, ey mərifət və mənalar (dolu) bulud!
Qəlblər, daim təkrar olunan ayələrin sirlərinə məzhər olduqca, Allahın salamı,
Yaradılanların fəzilətli aliminin və kamal sahibinin, izzətli və qiymətli (zatın) üzərinə olsun!
Ocaq daşının, özünə qiymətli incinin gəlməsiylə iftixar etdiyi zat,
Dağıstanı elminlə doldurdun və çürümüş sümükləri bəyanınla diriltdin.
Hidayət və elm baxımından hər gün daha da artırdın.
Mənim kimilərini arzularına çatdırdın.
İstədiyin şeylərə gecikmədən nail olman üçün mən sənə hər zaman duaçıyam”.

Qurban Əfəndinin əsərləri çap edilməmişdir. Onun yazdığı əlyazmalar pərakəndə halda müxtəlif elm mərkəzlərində, bəziləri muzeylərdə və bir qismi də şəxsi kitabxanalarda saxlanılır. Bu əsərlərin bəzilərinin ərəb dili üzrə sərf və nəhvə dair, nücum elmi adı ilə ifadə edilən astronomiyaya və fiqhə dair [9, s.147] və hətta riyaziyyat və həndəsəyə dair olduğu qeyd edilir [18]. Bunlar Zaqatala Tarix və Diyarşünaslıq Muzeyi, Dağıstan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar Fondu və Peterburq Əlyazmalar İnstitutunda qorunur.

əksinə, bu yazı üslubu qalınlıq kimi özünəməxsus gözəllik atributları ilə digər yazı nümunələrindən seçilir [9, s.282].

Meşləşli Hacı Qurban Əfəndi 1930-cu ilin repressiya qurbanlarından olmuşdur. Müsəlman qabaqcılların, xüsusilə də ziyalıların məhv edilməsi siyasətini həyata keçirən sovet rejimi aralarında Hafiz Qurban Əfəndinin də olduğu onlarla alimin güllələnmə əmrini vermişdir. Əliabad qəsəbəsində bir quyunun kənarına sıra ilə düzülən alimlər ordusu güllələnmişlər.

Nəticə

Sufi məktəblərin düşüncəsində elm əhli "Alimlər peyğəmbərlərin varisləridir" hədisi əsasında məna qazanmışdır. Çünki onlara görə, din-iman dərdi ilə dərdlənən, qayğıkeş, elm-irfan sahibi alimlər həqiqi varislərdir. 1930-cu ilin repressiya qurbanlarından Meşləşli Hafiz Qurban Əfəndi məhz belə simalardan biridir.

Nəqşibəndilik XIX əsrdə Car-Balakən bölgəsində mədrəsə zəminində yayılaraq genişlənən irfan hərəkatına çevrildi. Bu hərəkatın üzvləri mədrəsələrdə fərqli məzhəbləri birləşdirən vəhdət konsepsiyasından çıxış etməklə yanaşı, ictimai-sosial həyatda fərqli konfessiyaların birlikdə yaşamaq arzusunu meydana gətirəcək tərzdə ictimaiyyəti qucaqlayan sosial mühit qururdular. Qafqazda Şirvandan başlayan bu irfan hərəkatı üç qola ayrıldı və onların arasında ən böyüyü Car-Balakən qolu oldu. Həmçinin Dağıstan xalqlarının da milli-azadlıq hərəkatının dinamizmini təşkil etdi. Həm müsəlmanların öz aralarında, həm də xristianlarla müsəlmanlar arasında bölgəyə xas birgəyaşayış ənənəsi meydana gətirməklə yanaşı, xalqın maariflənməsi işində böyük səy göstərmələri tarixin bu dövrü üçün əhəmiyyət kəsb edən amilə çevrildi. Belə ki, məhz həmin ənənə və tarixi nümunələr bu gün də xalqımızın tolerant dəyərlərində əks olunmaqdadır.

Digər tərəfdən, bu qol maarifçilik hərəkatının ən gözəl nümunələrindəndir. Mədrəsələrdə yetişənlərin əksəriyyəti təhsilini başa vurduqdan sonra müxtəlif bölgələrə dağılaraq alimlər ordusu kimi tədris fəaliyyətinə davam edirdilər. Həm müəllimlik sənəti, həm də bir alim kimi yazdıqları əsərləri ilə bölgə xalqının maariflənməsi işinə diqqət yetirirdilər. Hafiz Hacı Qurban Əfəndi belə simalardandır. Ancaq həyatının sonunda bölgənin maarifpərvər qabaqcılları arasında onu da güllələdilər. Sovet dövründə ateist sistemini alət kimi istifadə edən qəsbkar kommunistlər müsəlman qabaqcılları məhv etmək üçün hər yola əl atır, ziyalı təbəqəyə aman vermirdilər. Acı həqiqətdir ki, dövrün qəddar repressiya rejimi bəzi bədnamlar üçün fürsətə çevrilmişdi. Bölgədə yüz ilə yaxın davam edən maarifçilik fəaliyyəti sovet rejiminin qanlı basqınları, alimlərimizin və mədəni mirasımızın böyük hissəsinin məhv edilməsi ilə nəticələndi. Geri qalan bir qisim arxiv hesab edilən materiallar isə bu gün yavaş-yavaş işıq üzü görür və tozlu rəflərdən enərək yeni nəslin idrakına təqdim edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ernst Bloch. Rönesans Felsefesi Üzerine (Tercüman: Hüsen Portakal). İstanbul: 2010
2. Adnan Adıvar. Tarih Boyunca İlim ve Din. İstanbul: İstanbul : Remzi Kitabevi, 1944.
3. Qurani-Kərim (Tərcümə: Ziya Bünyadov-Vasim Məmmədəliyev). Bakı: 1991.
4. Ebü'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberani. el-Muʿcemü'l-kebîr. Riyad: 1994, 10/195.
5. Şakir Gözütok. Rasûlullah (sav) Döneminde Eğitim ve Öğretim. İstanbul: 2014.
6. Mustafa Kara. Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi. İstanbul: 1995.
7. Габуниа. Генерал Услар и Кавказские языки // Эхо Кавказа, № 1, с. 24, 1992.
8. Rıhtım Mehmet, Xəlilli Fariz. Mövlanə İsmail Siracəddin Şirvani. Bakı: CBS Mətbəəsi, 2011.
9. Niyazov Əhməd. XIX əsr Azərbaycanın şimal-qərbində dini həyat, elm və mədrəsələr. Bakı: 2016.
10. Hamid Algar. Nakşibendilik, Diyanet İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: 2006, 32/355.
11. Şueyb ibn İdris əl-Baqini. Ət-Tabaqatul-Xacəqan ən-Nəqşibəndiyyə və Sadatul-Məşayixil-Xalidiyyəl-Mahmudiyyə. Dəməşq: 1996.
12. Əbu Davud, Elm 1.
13. Nurəddin əl-Heysəmi. Məcməuz-zəvaid vəl-mənbəul-fəvaid. İstanbul: 2015.
14. Niyazov Əhməd. Azərbaycan mədrəsə tarixində ərəb dilinin əhəmiyyətinə ümumi bir baxış: XIX-XX əsrlər şimal-qərb bölgəsi nümunəsində // "Azərbaycanda ərəb dilinin tədrisi sahəsində mövcud vəziyyət və perspektivlər" mövzusunda konfransın materialları, Bakı, 2019.
15. ЗКМ КП-Zaqatala Tarix və Diyarşünaslıq muzeyi.
16. В.Бартолд. Дагестан, Сочинения, t. 3. M.: 1963.
17. Həsən Əfəndi Kurəvi əd-Dağıstani. "Divanul-Məmnun". Timurxanşura: 1913.
18. http://nasledie-sela.ru/places/DAG/1759/9705/

Ахмад Ниязов

ИРФАНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ XIX ВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: НА ПРИМЕРЕ ХАДЖИ ГУРБАНА ЭФЕНДИ МЕШЛЕШИ

РЕЗЮМЕ

По мнению исследователей, среди духовных школ, Накшибандия имеет традицию смешиваться с медресе и также развивать научную деятельность. Начиная с 19 века, эта секта, распространившаяся от Ширвана до Кавказа вместе с Исмаилом Сираджаддином Кюрдамири, разделилась на три основные ветви. Самым крупным из ветвь и наиболее распространенным с точки зрения социального воздействия является ветвь Джаро-Белокан. Яркий пример тому - действующие в этом регионе учебные заведения, группа зрелых ученых и их научная деятельность. Следует отметить, что это просветительское движение, которое длилось столетие в регионе, привлекло внимание востоковедов, таких как Бартольд, Крачковский, Услар и других. Это движение оказало влияние не только на научную, но и на социальную сферу. Таким образом, это движение, основывающее свои принципы на концепции единства, оказало беспрецедентное влияние в решении социальных проблем того времени. Наша цель - взять эти истины с пыльных полок истории и представить их нашему человеческому пониманию.

Ahmad Niyazov

ENLIGHTENMENT MOVEMENT OF THE XIX CENTURY IN AZERBAIJAN: IN THE EXAMPLE OF HAJI GURBAN EFENDI MESHLESHI

ABSTRACT

According to researchers, among theological schools, Naqshbandiya has a tradition of mixing with madrasahs and also developing scientific activities. Since the 19th century, this sect, which spread from Shirvan to the Caucasus, along with Ismail Sirajaddin Kurdamiri, was divided into three main branches. The largest of the branch and the most widespread in terms of social impact is the Jar-Balakan branch. A striking example of this is the educational institutions operating in this region, a group of mature scientists and their scientific activities. It should be noted that this educational movement, which lasted a century in the region, attracted the attention of orientalists such as Barthold, Krachkovsky, Uslar and others. This movement has influenced not only the scientific, but also the social sphere. Thus, this movement, which based its principles on the concept of unity, had an unprecedented impact on the social problems of the time. Our goal is to take these truths from the dusty shelves of history and bring them to our human understanding.

ƏBDÜLRƏHİMBƏY HAQVERDİYEVİN YARADICILIĞINDA ƏXLAQ MƏSƏLƏLƏRİ

Sakit HÜSEYNOV,
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Davamlı inkişafın fəlsəfəsi və Sosiologiyası şöbəsinin müdiri, f.e.d, professor

AÇAR SÖZLƏR: *etika, əxlaq, vicdan, mərhəmət, borc.*
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *этика, мораль, совесть, милосердие, долг.*
KEY WORDS: *ethics, morals, conscience, compassion, duty.*

Aristoteldən sonrakı dövrün fəlsəfi təlimlərinin əsas mövzusu etik problemlərdə təmərküzləşmişdir. Məhz bu dövrdə - təbii ki, xronoloji sərhədlər nisbidir - epikürçülər, skeptiklər, kiniklər, stoiklər öz təlimlərini yaratmış və inkişaf etdirmişdilər ki, onların da əsas mövzusu əxlaq idi. İngilis filosofu Bertran Rassel adları çəkilən fəlsəfi təlimləri tədqiq edərək yazırdı: "Siyasi hakimiyyət makedoniyalıların əlinə keçdikdə yunan filosofları siyasətdən uzaqlaşır və özlərini daha böyük ölçüdə fərdi fəzilət və xilasolma problemlərinə həsr edirlər. Onlar artıq soruşmurlar: insanlar yaxşı dövləti necə yarada bilərlər? Bunun əvəzində onlar soruşurlar: qəbahətli dünyada insanlar necə fəzilətli və yaxud iztirablar dünyasında necə xoşbəxt ola bilərlər?" [1, s.222]. Bertran Rasseldən gətirilən bu iqtibas sosial-siyasi şəraitin fəlsəfi fikir cərəyanlarına necə böyük təsir göstərdiyinə dair sübut sayıla bilər.

Lakin bu deyilənləri tam şəkildə maarifçilik dövrünün intellektual simasının səciyyəsi kimi qəbul etmək olmaz. Belə ki, maarifçilər ictimai-siyasi qaydaların təkmilləşdirilməsi və ya bu sahədə radikal transformasiyaların zəruriliyini ön plana çəkməklə yanaşı, yeni cəmiyyətin həm sosial-etik qaydalarını, həm də insanın fərdi-əxlaqi ideyalarını formalaşdırmağa çalışırdılar.

Məlumdur ki, əxlaqi-etik nəzəriyyənin əsas problemlərindən biri əxlaqın mənşəyi məsələsidir. Maarifçilik dövründə meydana gələn etik konsepsiyalarda əxlaqın mənşəyinin bilik olması xüsusi vurğulanır. Əslində, buna maarifçilik ideologiyasının xüsusi halı kimi baxmaq lazımdır. Maarifçilər cəmiyyətin həm siyasi-iqtisadi, həm də mədəni-mənəvi sferalarındakı bütün naqislik və qəbahətlərin əsas səbəbini xalq kütlələrinin savadsızlığında, elmdən, maarifdən kənarda qalmasında görürdülər. Deməli, buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onlar da Sokrat kimi əxlaqi fəzilətləri biliklə eyniləşdirirdilər.

Klassik Avropa və rus maarifçilərinin etik-estetik görüşləri ilə yaxından tanış olan Azərbaycan intellektual elitası bu prinsipləri milli-mental və dini məxsusiyyətləri nəzərə almaqla öz yaradıcılıqlarında təşviq edirdilər. Ziyəddin Göyüşov bu haqda yazır: "... Azərbaycan maarifçiləri istər öz sələflərindən qalan, istərsə də başqa mənbələrdən olan ideya irsindən sadəcə bir təqlidçi kimi istifadə etməmişlər. Onlar əsərləri ilə tanış olduqları Şərq və Avropa alim və mütəfəkkirlərinə dərin hörmət bəsləyərək, onların qoyub getdikləri ideya irsinə son dərəcə həssaslıqla yanaşmaqla

öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamışlar. Onlar dövrün, zəmanənin tələblərinə uyğun olaraq əxz etdikləri fikirləri ağıl süzgəcindən keçirmiş, qarşılarına qoyduqları fəlsəfi-etik məsələlərin həllində müstəqil və orijinal əqli nəticələr çıxartmışlar" [2, s.61].

Azərbaycan maarifçilərini də düşündürən əsas etik problem məhz əxlaqın mənşəyi ilə bağlı olmuşdur. Orta əsrlərdə təşəkkül tapmış dini-əxlaqi konsepsiyalarda əxlaqın mütləq mənbəyi "ilahi tapşırıq" və "hökm"lər hesab edilirdi. Əxlaqi qayda və normalar insanın dəyişməz mahiyyəti fonunda təfsir edilir, insanların davranış və hərəkətlərinin İlahi tərəfindən öncədən müəyyənləşdirildiyi iddia olunurdu. Maarifçilər əxlaqın kosmik mənşəyi haqqında ideyaları inkar edərək, onun dünyəvi mahiyyətini vurğulamışlar. Lakin bu heç də gerçək dinin əxlaq sferasından sıxışdırılıb çıxarılması kimi başa düşülməməlidir. Onların böyük əksəriyyətinin yaradıcılığında əxlaqi fəzilətlərin xüsusilə fərdi səviyyədə dinlə qarşılıqlı əlaqədə olduğu göstərilmişdir.

Dövrünün görkəmli maarifçi-dramaturqu Əbdülrəhimbəy Haqverdiyev də əxlaq problemlərinə biganə qalmamışdır. Doğrudur, Haqverdiyev əxlaqa, etik problematikaya dair xüsusi bir əsər, yaxud traktat yazmamışdır. Lakin onun zəngin bədii yaradıcılığında, məktub və məqalələrində insan əxlaqının bir çox problemlərinin həll yolu göstərilmişdir. O, bir çox etik kateqoriya haqqında öz fikirlərini bildirmiş, müsbət və mənfi əxlaqi keyfiyyətlərdən bəhs edərək onların insan həyatında törədə biləcəyi halları ustalıqla təsvir etmişdir.

Ə.Haqverdiyevin bütün yaradıcılığında diqqət mərkəzində olan və şəxsiyyətin fərdi əxlaqi fəzilətləri kimi çıxış edən etik kateqoriyalardan borc, vicdan, insaf, mərhəmət və s. diqqəti daha çox cəlb edir. O, pyes və hekayələrində göstərir ki, əxlaqi dəyərlər insan davranışının əsas istiqamətvericiləridir. "Dağılan tifaq" pyesində adıçəkilən fəzilətlər və bu fəzilətlərin daşıyıcıları dolğun təsvir olunmuşdur.

Borc və vicdan kateqoriyaları bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıqdadır. Əxlaqi-etik təlimlərdə borc əxlaqi idealın, yəni ümumiləşmiş, dayanıqlı əxlaqi dəyərlərin diktə etdiklərinin şərtsiz icrasının şüurlu qavranılmasıdır. Maarifçilərin, o cümlədən Ə.Haqverdiyevin şərhində isə vicdan, "bir növ, daxili hərəkətverici qüvvədir, yüksək əxlaq borcu dərindən dərk etdikcə vicdan insanı bu və ya digər pis işlərdən çəkindirir. Vicdan insanın əxlaqi hərəkətlərinin daxili nəzarətçisi və tənzimedicisidir" [3, s.61].

Ədib "Dağılan tifaq" pyesində yaratdığı Nəcəf bəy, Sona xanım kimi surətlər vasitəsilə adıçəkilən əxlaqi fəzilətlərə münasibətini bildirir. Əgər humanist ruhlu, əxlaqi fəzilətlərin təcəssümü olan Sona xanım əxlaqi borcu insanlarla insafla davranmaq və mərhəmət göstərməkdə görürsə, Nəcəf bəy bunun tam əksini düşünür. Onun əxlaqi nihilizminin hərəkətvericisi kimi çıxış edən həyat amalı belədir: "Dünya beş günlükdür, beşi də qara. Bədbəxt mən o kəsə deyirəm ki, bu beş qara günü ləzzət-damaqla keçirib, baş gora aparmaya. Birisi, görürsən, sübhdən axşamadək qarışqa kimi çalışır, vuruşur, pul qazanır, amma evi yıxılmış öz qazandığını yeyib, öz zəhmətinin meyvəsindən kamyab olmur" [4, s.50-51]. Burada ədib Nəcəf bəyin nihilist-əxlaqi, hedonist dünyagörüşünü tənqid etməklə kifayətlənmir, həm də onun insan əməyinə xor baxmasını, bu əməyin nəticəsini yalnız eyş-işrətə, qumar oynamağa sərf etməli olduğunu bildirməsini tənqid atəşinə tutur. Həyata beş günlük əyləncə kimi baxan Nəcəf bəyin insaf və mərhəmət duyğuları sanki öncədən müəyyənləşir. Qumara mübtəla olmuş, ona tək oyun deyil, həm də gəlir mənbəyi kimi baxan Nəcəf bəy Qəhrəman bəydən böyük məbləğdə pul udur. Həyat yoldaşının uduzduğu pulları geri istəyən, bunun üçün ona yalvaran

Nazlı xanıma artıq insaf və mərhəmət hissindən uzaqlığı şübhə doğurmayan Nəcəf bəy: "İstər sənin uşaqlarının gözlərindən yaş tökülməyə, qan tökülə, yenə məndən sənə pul verdi yoxdur" [4, s.64], - deyə cavab verir. Eyni məsələyə münasibətdə Sona xanım tam əks mövqe tutur. O, Nəcəf bəyin insafsızlığına dözməyərək onu Allahdan qorxmağa çağırır. Bir çox tədqiqatçı, o cümlədən tanınmış ədəbiyyatşünas Əli Sultanlı pyesi yüksək qiymətləndirərək, onun bütövlükdə əxlaqi problemlərə həsr olunduğu qənaətinə gəlmişdir. Əli Sultanlı özünün "Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən" adlı əsərində pyesi ətraflı təhlil edərək yazırdı: "Dördüncü məclis əxlaqi faciəyə əlavədir. Maarifçi dramaturq başqa cür də hərəkət edə bilməzdi. Bu məclisdə bir tərəfdən dağılmış tifağın həm mənəvi, həm maddi xarabələri, ikinci tərəfdən, onun və ümumən cəmiyyətin qısa tarixçəsi, üçüncü tərəfdən isə, Nəcəf bəyin son tragik günləri təsvir edilmişdir. Səhnə həm əxlaqi, həm də rəmzi xasiyyət daşıyır... Hadisələrin quruluşundan da görünür ki, faciə başdan-başa əxlaqi məqsəd daşıyır" [5, s.252].

Ə.Haqverdiyev bir çox pyes və hekayəsində məhz insanın öz-özünü təkmilləşdirməsi və bununla "mühiti dəyişmədən özünü dəyişmək" (əlbəttə ki, müsbətə doğru) imkanlarının mövcudluğunu göstərir. Təbii ki, bütün bunlar yazıçıda yüksək insanşünaslıq qabiliyyətinin, insanın mənəvi-psixoloji təbiətinin dərinliklərinə baş vurma bacarığının olduğunun sübutudur. Bu məqama diqqət yönəldən tədqiqatçı M.Vəliyev yazır: "Ə.Haqverdiyevin bir sənətkar kimi qüdrəti ondadır ki, o, tipin zahiri əlamətlərini önə çəkməklə yanaşı, eyni zamanda bədii obrazın daxili aləmini də açmağı bacarır, onun qəlb döyüntülərini eşitdirə bilir" [6]. Deyilənlərə misal olaraq ədibin yaratdığı Şeyx Şəban surətini göstərmək olar. Eyni adlı hekayəsinin qəhrəmanı olan Şeyx Şəban mürəkkəb sosial-psixoloji, mahiyyətinə görə ziddiyyətli obrazdır. Gəncliyinin ilk illərində oğurluğu, quldurluğu özünə peşə etmiş Şəban həm də qumarbazlığı ilə ad çıxarır. Lakin onun Gülsümə olan məhəbbəti nəinki həyat tərzini dəyişməyə, hətta daxilən saflaşmasına səbəb olur. Bir müddət uğurlu gön ticarəti ilə məşğul olan Şəban xanımı Gülsümlə xoşbəxt həyat yaşayır. Lakin keçmişi onu qarabaqara izləyir və vaxtilə etdiyi cinayətlərə görə Şeyx Şəban sürgünə göndərilir. Burada əsas diqqət çəkən məqam tüfeyli həyat tərzi keçirən bir insanın mənəvi kamilliyə yüksələ bilməsidir.

Ə.Haqverdiyev gerçək maarifçi mövqeyindən çıxış edərək, əxlaqın silki, marksist anlamda deyilərsə, sinfi mahiyyət kəsb etməsinin qəti əleyhinə çıxır. Yəni əxlaqi fəzilətlər onun daşıyıcısı olan insanın sosial statusundan asılı deyildir. Ədibə görə, namus, şərəf, qeyrət, ləyaqət kimi əxlaqi dəyərlər universaldır. "Dağılan tifaq" pyesinin qəhrəmanı, əxlaqı naqis Nəcəf bəyin özü kimi pozğun və tüfeyli oğlu Süleymanın sadə kəndli İmamverdinin qızına qarşı nalayiq hərəkəti ədibin kəskin tənqidinə tuş gəlir. Burada Ə.Haqverdiyev İmamverdinin dili ilə şərəf, namus və ləyaqətin hər bir insanın əxlaqi atributu olduğunu bəyan edir.

Ə.Haqverdiyevin əsas diqqət mərkəzində olan əxlaqi-etik problemlərdən biri də insanın xoşbəxtliyi və onun həyatının mənasıdır. Ümumiyyətlə, bu problem bütün dövrlərdə fikir insanlarını düşündürmüşdür. Bir qayda olaraq, bu istiqamətdə yürüdülən mühakimələr müdrik və sadə insan arasında polemika şəklində qurulur, hər ikisinin xoşbəxtlik haqqında ideyaları qarşı-qarşıya qoyularaq ümumi nəticələr çıxarılır. İnsana şüurlu olaraq şəxsi səadətini arzulamaq və məqsədyönlü şəkildə buna cəhd etmək xasdır. Bu arzu və cəhdlərində o, digər fərdlərin oxşar istəkləri ilə toqquşur. Nəticədə, göstərilən əsaslarda insanlar arasında sonsuz münaqişələr başlayır. İlk baxışda

bu münaqişələrin həllinin yalnız təbii güc vasitəsilə həyata keçirilməsinin mümkünlüyü təəssüratı yaranır. Lakin təbii yolla yalnız təbiətdə baş verən proseslər cərəyan edir. Deməli, insanlararası münasibətlərin münaqişəsiz məkana transformasiyası fövqəltəbii səciyyə daşıyır. Beləliklə, insanın xoşbəxtliyə çatması, səadət əldə etməsi yalnız bu halda, yəni göstərilən transformasiyanı mümkün edən davranışların etik normalara uyğunluğu zamanı əxlaqi əhəmiyyət kəsb edir.

Ə.Haqverdiyevin xoşbəxtlik idealı, insan həyatının mənası onun şərəfli, ləyaqətli ömür sürməsidir. Ədibin müsbət qəhrəman kimi təsvir etdiyi Mirzə Səfər həyatda özünü xoşbəxt hesab edir. Bunun üçün onun əsas səbəbi ilk növbədə cəmiyyət üçün faydalı, sağlam düşüncəli və əxlaqlı övladlar böyütməsidir. İki oğul övladından birinə həkim, birinə isə mühəndis təhsili vermiş Mirzə Səfər ölüm yatağında həyatda vicdanlı və namuslu yaşamasından çox razıdır. O, öz övladlarına da məğrur və namuslu yaşamağı tövsiyə edir: “Cəmi ömrümdə işimdə təmiz olmuşam. Bir adama təməllüq, yaltaqlıq etməmişəm, sizə mənim vəsiyyətim: ac qalsanız da, Həsən ağa kimi adamlara gedib yalvarmayın. Onun tək adamlardan uzaq qaçın. Siz təmiz, namuslu dolanarsınızsa, həmişə müvəffəqiyyət sizi tapar” [4, s.233].

Əksər əxlaq nəzəriyyəçiləri insanın əxlaqlı və fəzilətli olmasında ictimai faydalı əməyin mühüm rola malik olduğunu vurğulamışlar. Düzdür, sovet dövrü tədqiqatlarında əməyin insan tərbiyəsindəki rolu ifrat dərəcədə şişirdilir, bir qayda olaraq, iqtidar sahibləri və mülkədar bəylər, ağalar, ruhanilər əxlaqsız, subyektləri - fəhlə və kəndlilər, əkinçi və maldarlar, kiçik ranqlı məmurlar əxlaqlı qələmə verilirdi. Bu, heç şübhəsiz ki, nəinki insan tərbiyəsində, hətta “meymunun insana çevrilməsi prosesində əməyin rolunun” əvəzolunmazlığını rəsmi doktrinasının bazisinə çevirmiş marksizmin ehkamlarına uyğun yanaşma olmuşdur. Bununla belə, insan həyatında onun həm bioloji fərd, həm də sosial həyatın subyekti kimi mövcudluğunda əmək xüsusi rola malikdir. Yuxarıdakı təhlildən də aydın olur ki, Ə.Haqverdiyev insanın əxlaqi fəzilətləri mənimsəməsində əməyin rolunu yüksək dəyərləndirmişdir.

Ə.Haqverdiyevin də yaradıcılığında insanın əxlaqi fəzilətlərinin ifadəsi əxlaq subyektinin əməyə münasibətində özünü daha qabarıq göstərir. Ədibin əxlaqi görüşlərinə görə, rifah içində yaşamaq, maddi və mənəvi nemətlərdən yararlanmaq istəyən hər kəs bu maddi nemətlərin yaradılma prosesinin iştirakçısı olmalıdır. Əks halda, həmin insan tüfeyli və avaradır, onun hansısa əxlaqi fəzilətlərə malik olması mümkün deyildir. “Bəxtsiz cavan” faciəsinin qəhrəmanı Fərhad bəy bu prinsiplərdən çıxış edərək deyir: “Özgənin zəhməti ilə çörək yeyənlərə müftəxor deyərlər. Zəli tək rəiyyət bədəninə yapışıb rəiyyət qanını sorurlar. Bu sifətlər də Hacı Səməd ağatək şəxslərin sifətləridir. Otura rahat evinin içində, camaat işləyə, qazana, gətirə, o da müamiləyə verib, hər gecə qırqovul plov yeyə! Dəxi deməyə ki, bu plovun hər düyüsü bir qətrə göz yaşından əmələ gəlmişdir. Mənim əqidəmcə, insan gərək öz çörəyini özü qazana, ya elmlə, ya da qolunun gücü ilə” [4, s.106].

Ə.Haqverdiyev burada formal olaraq intellektual əməklə fiziki əmək arasında fərq qoymur. Lakin digər əsərlərində gerçək maarifçi mövqeyindən çıxış edən ədib intellektual əməyi daha yüksək qiymətləndirir. Bu təmayül öz əksini “Ata və oğul” hekayəsində də tapır. Əsərdə qovurmaçı Səlim oğlu Xəlilin özü kimi əziyyətlə çörək qazanmasını istəmir və onun təhsil almasına çalışır. Səlimin bu istəyi baş tutur. Xəlil öz bacarığı, çalışqanlığı və savadı hesabına cəmiyyətdə layiqli yer tutur.

Sosial mühitin eybəcərlikləri və fərdi xüsusiyyətlərin qarşılıqlı təsir və əlaqəsindən törəmiş bir çox mənfi əxlaqi keyfiyyətlər də ədibin sərt tənqidinə tuş gəlir. Ə.Haqverdiyev mənfi əxlaqi

keyfiyyət daşıyıcısı olan obrazları özünəməxsus şəkildə "maral" və yaxud "yaşılbaş sona" adlandırır. Kimdir bu "yaşılbaş sona" və "marallar". Ədib özü bu sualı "Marallarım" adlandırdığı hekayələr silsiləsinə yazdığı müqəddimədə belə cavablandırır: "Şükür olsun Allaha, Yer üzərində mənim marallarımın hesabı üç yüz milyona çatıb... Gözəl marallarım, göyçək marallarım. Hər biri can marallarım, hacı marallarım, məşədi marallarım, molla, rövzəxan, bəy-xan marallarım, keçəl marallarım, qotur, bitli marallarım. Başları qapazlı, üzləri tüpürcəkli marallarım" [4, s.165]. Bu hekayələrin hər birində cəmiyyətdəki mövqeyindən, savadından, sosial statusundan asılı olmayaraq, qəhrəmanların hər birinin simasında ədib müəyyən əxlaqi naqisliyi sərt realist tərzdə tənqid edir. "Mütrif dəftərin"də dələduz və rüşvətxorluq üstündə vəzifəsindən kənarlaşdırılmış Qasım yüzbaşı, "Şikayət" hekayəsində kənd axundu, "Qiraət" hekayəsində ailə və uşaqlarına xəsisliklə pul verən, lakin Nataşa adlı aşnasına səkkiz yüz manatlıq briliyant üzük alan Məşədi Qulam, "Pir" hekayəsində tüfeyli, avara və fırıldaqçı Əhməd deyilənlərə nümunədir.

Hər bir maarifçi kimi Ə.Haqverdiyev də ilk növbədə sosial bəla kimi dəyərləndirdiyi rüşvətxorluq məsələlərinə toxunmuşdur. Burada ədibin tənqid hədəfi iki istiqamətlidir. O, bir tərəfdən dövlət idarəetmə orqanlarında mövcud qüsurları tənqid edirsə, digər tərəfdən rüşvətxorluğu insanın əxlaqi pozğunluğu kimi nəzərdən keçirir. Bu baxımdan kiçik həcmli "Pristav və oğru" pyesi (ədib özü əsəri "Mükalimə" adlandırır) xüsusi maraq doğurur. Öküz oğurluğunda günahkar bilinən, lakin bunu boynuna almayan birisi pristav və onun köməkçiləri tərəfindən işgəncələrə məruz qalır. İşgəncələrlə nəticə hasil olmadıqda pristav yasavulları bayıra çıxarır və oğurluqda şübhəli bilinən şəxslə "səmimi" söhbət edir. "Səmimiyyət" bəhrəsini verir və oğru etiraf edərək cinayəti törətdiyini boynuna alır. Bu "səmimiyyət"in sirri isə pyesdəki son qeydlə açılır: "axşam satılan oğurluq maldan pristavın payı qumar oynadığı vaxt gətirib özünə verildi" [7, s.327]. Deməli, siyasi-hüquqi normaların çürüməsindən törəyən cəzasızlıq mühitindən yararlanan pristavın özü əxlaqi qəbahətlər yiyəsidir və qanunsuz yolla, oğru ilə işbirliyinə girməklə əldə etdiyi pulları əxlaqsız həyat tərzinə sərf edir. Burada ədib, təkcə əxlaqsızlıq deyil, həm də hüquqi baxımdan cinayət sayılan oğurluğu rüşvətxorluqla eyniləşdirir.

Yuxarıda deyilənləri fəlsəfi cəhətdən ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ə.Haqverdiyevin əxlaqi baxışları, ayrı-ayrı əxlaqi kateqoriyalar haqqında onun pyes və hekayələrində əksini tapmış fikirləri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bəşəriyyət öz inkişafında qloballaşma və qlobal informasiyalaşma kimi mürəkkəb və ziddiyyətli bir mərhələyə qədəm basdığı dövrdə, ədibin yuxarıda əksini tapmış əxlaqi fəzilətlər haqqında mütərəqqi baxışları müasir dövrdə daha da aktuallaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями. От античности, до наших дней. М.: Академический проект, 2000, 768 с.
2. Göyüşov Z.B. Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, 212 s.
3. Göyüşov Z.B. Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində əxlaq məsələləri (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 191 s.
4. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri: iki cilddə, c.1. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971, 550 s.
5. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 303 s.
6. Vəliyev M.Ə. Ə.Haqverdiyevin sənətkarlığı (vəfatının 20 illiyi münasibətilə) // "Azərbaycan Gəncləri" qəz., Bakı, 11 dekabr 1953-cü il, № 146 (5247).
7. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri: iki cilddə, c.2, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971, 491 s.

Сакит Гусейнов

МОРАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АБДУРРАГИМ БЕКА АХВЕРДИЕВА

РЕЗЮМЕ

Абдуррагим бек Ахвердиев является одним из ярких представителей азербайджанского просветительства. В статье рассматриваются вопросы нравственности в работах писателя, драматурга, просветителя. Автор отмечает, что в творчестве литератора были выявлены содержания многих этических категорий, а также уяснена актуальность основных нравственных принципов на сегодняшний день.

Sakit Huseynov

MORAL PROBLEMS IN THE WORK OF ABDURRAHIM BEY HAGVERDIEV

ABSTRACT

Abdurrahim bey Hagverdiyev is one of the brightest representatives of Azerbaijani enlightenment. The article deals with the issues of morality in the works of the writer, playwright and educator. The author notes that the content of many ethical categories has been identified in the writer’s work, and the relevance of the basic moral principles to date has been clarified.

HƏDİSİ-ŞƏRİFLƏRƏ GÖRƏ TİCARƏT MƏDƏNİYYƏTİ

İbrahim QULİYEV,
AİI-nin İslamşünaslıq kafedrasının müəllimi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
quliyev.ibrahim.78@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *hədis, mənbə, din, ticarət.*
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *хадис, источник, религия, торговля.*
KEY WORDS: *hadith, source, religion, trade.*

Giriş

Müasir cəmiyyətimizdə ticarət mədəniyyəti, alış-veriş əxlaqı son dərəcə aktuallıq kəsb etdiyindən hər bir müsəlmanın öz dininin qayda-qanunlarını öyrənməsi və bu qanunlar əsasında alış-veriş etməsi zərurəti ortaya çıxır. Belə olduğu təqdirdə ilahiyyatçıların mövzu ilə bağlı kitab və məqalələr yazması, müxtəlif məclislərdə xütbələr söyləməsi, çevrələrində olan insanlar arasında bu istiqamətdə təbliğat aparması vacibdir. Çünki hər bir müsəlman gündəlik həyatında bu və ya digər şəkildə satıcı, yaxud da alıcı rolunda çıxış edir. Deməli, ticarət mədəniyyətini düzgün şəkildə yaşayıb, təbliğ etmək üçün Uca Allahın bu mövzuda nazil etdiyi ayələri, Peyğəmbərimizin (s), onun Əhli-beytinin, sədaqətli səhabələrinin söz və davranışlarını əsas tutmalı, bu xətt üzrə də hərəkət etməliyik. Çünki cəmiyyətin sosial həyatında mühüm bir yerə sahib olan ticarət, alış-veriş mədəniyyəti yalnız bu mövzudakı dini qanunları bilmək və onlara əməl etməklə inkişaf etdirilə bilər.

Bütün bu qeyd edilənlərin fonunda onu da bildirmək istəyirik ki, məqalədə İslamda ticarət mədəniyyəti, alış-veriş edənlərin əxlaqı, satılan və alınan malların hökmləri, ticarətdə aldatmağın günahı və belə davrananların aqibəti, cəmiyyətlərin məhv olmasında ticarət ədəbinin pozulmasının mühüm amillərdən biri olması kimi mövzularla bağlı Məhəmməd peyğəmbər (s), onun Əhli-beyti və sədaqətli səhabələrinin söz və davranışlarından nümunələr, Qurani-Kərimdən ayələr və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, ticarətdə pul qazanmaq üçün özünü günaha batırmağın, təhlükəyə atmağın yolverilməz olduğu vurğulanaraq, alış-veriş zamanı maddi imkanı zəif olanlara və maddi cəhətdən cəmiyyətin digər həssas təbəqələrinə qarşı xüsusi münasibət göstərilməsinin böyük savab sayıldığı da diqqətdən yayınmamışdır.

1. Ticarətin dindəki əhəmiyyəti

Ticarət ərəb mənşəli sözlərdən olub, hər hansı malın və ya əşyanın satılmasına və ya alınmasına təhrik edilməsi kimi başa düşülür. Qurani-Kərimdə bir neçə yerdə işlədilən "ticarət" sözü qeyd etdiyimiz mənadadır. Belə ki, Allah-Təala "Cümə" surəsinin 11-ci ayəsində belə buyurur: **"...(Ya Peyğəmbər!) De: "Allah dərgahında olan savab əyləncədən də, ticarətdən də xeyirlidir..."** [1].

Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Jurnalı

Şübhəsiz ki, hər bir ayənin doğru-düzgün şəkildə başa düşülməsi üçün onun nazil olma səbəbini (səbəbi-nüzulunu) araşdırmaq lazımdır. Belə ki, sözügedən ayəni təfsir edən əksər təfsirçilərə, o cümlədən Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəriyə (838-923) və Cəlaləddin əs-Süyutiyə (1445-1505) görə, bir cümə günü Peyğəmbər (s) minbərdə xütbə oxuyarkən Şamdan ərzaqla yüklənmiş bir karvanın gəldiyini xəbər verən təbil səsləri eşidilmişdi. O vaxt Mədinə əhalisi qıtlıqdan böyük əziyyət çəkirdi. Bunu eşidən camaat Peyğəmbəri (s) tərk edərək karvanın qabağına qaçmışdı. Görkəmli hədisşünas Məhəmməd bin İsmayıl əl-Buxarinin (810-870) "Səhihül-Buxari" əsərindəki nəqlinə görə (hədis № 4899), məsciddə cəmi 12 nəfər qalmışdı və Peyğəmbər (s) orada qalanlara belə buyurmuşdu: *"Əgər siz də onlarla birlikdə getsəydiniz və heç kəs qalmasaydı, bu vadi alovla dolardı".*

Buradan aydın olur ki, Uca Allahın vacib buyurduğu bir əməli tərk edərək dünya malının ardınca getmək dinimizdə bəyənilmir. Məhz buna görə Allah-Təala belə insanları qınamışdır. Halbuki ticarət halal, bərəkətli və bol qazanclı yolların ən gözəlidir. Çünki ticarət peyğəmbərlərin məsləyidir. Peyğəmbərimiz (s) də qırx yaşına qədər ticarətlə məşğul olmuşdur. Səhabələrin də bir çoxu qazancını bu yolla təmin etmişdir. Dinimiz həyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi, ticarət sahəsinə dair də bir sıra qaydalar müəyyənləşdirmişdir. Həmin qaydalara riayət edənlər bu dünyada böyük sərvət sahibi olmaqla yanaşı, həm də axirət həyatı üçün savab qazanırlar. Ticarət üçün müəyyən olunmuş ilkin qaydalardan biri, onun insanı Uca Allahın zikrindən, İslamın vacib etdiyi zəruri hökmlərin tərk edilməsindən uzaqlaşdırmamasıdır. Məhz bu məsələni xüsusi olaraq vurğulayan Allah-Təala "Tövbə" surəsinin 24-cü ayəsində belə buyurmuşdur: **"(Ya Rəsulum!) De: "Əgər atalarınız, oğullarınız, qardaşlarınız, övrətləriniz, qəbiləniz (qohumlarınız), qazandığınız mallar, kasad olmasından qorxduğunuz ticarət, xoşunuza gələn məskənlər sizə Allahdan, Onun Peyğəmbərindən və Allah yolunda cihaddan daha əzizdirsə, Allahın əmri (əzabı) gəlincəyə qədər gözləyin. Allah fasiqləri doğru yola yönəltməz!"** [1].

Müqəddəs ayənin təfsiri onu göstərir ki, İslam ticarətin əleyhinə deyil, əksinə, insanları ticarətə təşviq edir. İmam Əlinin (ə) *"Ticarətə üz tutun! Çünki onda sizin üçün zənginlik vardır..."* buyurması İslamda ticarətin əhəmiyyətinə işarə edir [2, s.149]. Ancaq bu işlə məşğul olarkən qoyulan qaydalara, halal-harama diqqət yetirmək lazımdır. Alver edərkən nəyin bahasına olur-olsun pul qazanma hərisliyinə qapılmamaq, dürüst və etibarlı olmaq lazımdır. Yalnız bu halda maddi olaraq əldə etdiklərimiz bizə həm də mənəvi gəlir qazandırar. Dürüst və əmanətdar tacir şeytanın tələ və hiylələrinə aldanmır. Onun tərəzisi heç vaxt haram çəkmir, o, bir qram belə əskik verməmək üçün tərəzisində çox həssas olur. İnsanların sadəlövhlüyündən istifadə etmir, Allahdan qorxduğu üçün kimsəni aldatmır, malın yaxşısını göstərib pisini satmır. Yalan yerə and içmir, boşuna vəd vermir, müştərilərin xoş niyyətlərindən öz məqsədləri üçün faydalanmır. Belə satıcılar var-dövlətin çoxlu pulda deyil, bərəkətdə olduğuna inanır. Onlara "qazancım az olsun, amma halal olsun, Allah da bərəkətini verər, bərəkətli pul çox puldan daha xeyirlidir" anlayışı hakimdir. Belə düşünən tacirlərimiz çox olarsa, market və bazarlarımız əməl dəftərimizə xeyir işlərin yazıldığı məkanlara çevrilər.

Ticarət dedikdə ağıla ilk gələn tərəzidə doğru olmaqdır. Bu, o qədər önəmli məsələdir ki, Qurani-Kərimdə Şüeyb peyğəmbərin (ə) qövmünün məhz tərəzidə aldatdıqları üçün həlak edildiyi vurğulanmışdır. Uca Yaradan "Şüəra" surəsinin 181-183-cü ayələrində belə buyurmuşdur: **"Ölçüdə düz olun, (onu) əksildənlərdən olmayın! Düz tərəzi ilə çəkin! İnsanların haqqını azaltmayın!**

(Camaatın malını əskiltməyin. Kimin haqqı nədirsə, onu da verin!) Yer üzündə fitnə-fəsad törətməyin” [1].

2. Ölçü və çəkidə aldatmağın günahı

Tərəzidə aldadanlar ilk baxışdan çoxlu pul qazanmış kimi görünə bilərlər. Ancaq belə insanların malı artmaz, haram yolla əldə etdikləri qazancı rahat-rahat yeyə bilməzlər. Çox vaxt belə insanların başından müsibətlər əksik olmur. Təbii ki, bütün cəzaları da bu dünyada gözləmək düzgün deyil. Ya bu dünyada, yaxud da axirətdə Allah-Təala mütləq haqqı yerinə çatdıracaq. Bədəndə ruh nədirsə, ticarətdə dürüstlük odur. Ticarətdə doğru və dürüstlüyü qorumaq dinimizin zəruri məsələlərindən olduğu üçün Uca Yaradan bununla bağlı xüsusi surə nazil etmişdir. Həmin surənin adı – “əl-Mütəffifin” tərcümədə “ölçü və çəkidə aldadanlar” deməkdir. Surədə ölçü və çəkidə aldadanlara, mömin və əxlaqlı insanlara istehza edənlərə veriləcək cəzalardan bəhs edilir. Belə ki, sözügedən surənin ilk ayəsində Allah-Təala buyurur: **“Vay halına çəkidə və ölçüdə aldadanların!”** [1].

Surənin Mədinədə nazil olduğunu yazan bəzi təfsirşünaslar, o cümlədən Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri (838-923), Carullah əz-Zəməxşəri (1074-1143) və Fəxrəddin ər-Razi (1149-1210) İbn Abbasdan belə nəql edirlər: “Peyğəmbər (s) Mədinəyə gəldikdə mədinəlilər tərəzidə aldadırdılar. O zaman bu ayələr nazil oldu və bundan sonra Mədinə tacirləri özlərini düzəltdilər” [3, s.58; 4, s.229; 5; 6; 7].

Surədə işlənmiş **“veyl”** sözü haqqında görkəmli təfsirşünas Cərir ət-Təbəri (838-923) yazır: “Ölçü və çəkidə aldadanlar qan və irinlərin axdığı Veyl dərəsinə atılacaqlar. Onlar insanlardan bir şey aldıqda dəqiq ölçü ilə ölçür və onlardan haqlarını tam olaraq alırlar. Ancaq insanlara vermək üçün bir şey ölçsələr və ya çəksələr, onların haqlarını əskik verirlər. Yoxsa onlar qiyamət günü yenidən diriləcəklərini düşünmürlərmi? Bu onların qorxuları üçün çox böyük bir gündür” [8, s.33].

“Veyl” sözü haqqında lüğətşünas alimlər yazırlar: “Veyl: Cəhənnəmdə qan və irin axınları, Cəhənnəm dərəsi və ya cəzanın şiddəti, pis, təəssüf, həlak olmaq, vay halınıza deməkdir. Qurani-Kərimdə də bu mənalarda işlədilib: **“Məgər Allahın köksünü (qəlbini) İslam üçün açmaqla Rəbbindən nur üzərində olan kəs (qəlbi möhürlənmiş kimsə kimi ola bilərmi)?! [Və ya: Məgər Allahın köksünü (qəlbini) İslam üçün açdığı kəs Rəbbindən bir nur üzərində deyilmi?!] Elə isə vay qəlbləri Allahın zikrinə (Qurana) qarşı sərt olanların halına! Onlar (haqq-yoldan) açıq-aydın azmışlar”** [1, “Zümər”, 22].

Qeyd etmək lazımdır ki, Qurani-Kərimdə **“veyl”** sözü çox böyük günah törətmiş şəxslər haqqında işlədilir. Məsələn, Allaha şərik qoşmaq ən böyük günah hesab edildiyindən Uca Yaradan müşriklər haqqında belə buyurur: **“(Ya Rəsulum!) De: “Mən də ancaq sizin kimi bir insanam. Mənə vəhy olunur ki, sizin tanrınız bir olan Allahdır. Ona tərəf yönəlin və Ondan bağışlanmağınızı diləyin. Vay müşriklərin halına!”** [1, “Füssilət”, 6].

Bir gün Peyğəmbər (s) bazarda qida satan bir adama yaxınlaşaraq: “Alış-veriş necə gedir?”, - deyə soruşur. Sonra da əlini həmin adamın satdığı buğda çuvalının içinə salır. Çuvalın altındakı buğdalar nəm, üst tərəfdəkilər isə quru idi. Peyğəmbər (s) bunun səbəbini soruşur. Satıcı: “Yağış yağdı, bu səbədən belə oldu”, - cavabını verir. Bu cavabı eşidən Peyğəmbər (s) buyurur: “Müştərilərin görə bilməsi üçün nəm olan hissəni üzə çıxarsaydın, daha yaxşı olardı. Aldadan məndən deyil”. Bu xəbərdarlıq Allahı və Rəsulunu (s) sevən, axirətdə də mərhəmət görmək və şəfaətə nail olmaq

istəyən hər bir mömin üçün kifayət qədər təsirlidir. Müsəlman yalnız səccadə üzərində deyil, bazarda da, insanlarla məişət ünsiyyətində də İslamın gözəlliklərini nümayiş etdirməlidir, aldatmamalı və aldanmamalıdır.

Müştəri ilə xoş davranmaq da Peyğəmbərin (s) hədislərinin birində göstərilmişdir. Həmin hədisdə deyilir: *"Kim müştərinin geri qətirdiyi malı qəbul edərsə, Allah da qiyamət günü onun günahlarını bağışlayar".* Onun bu hədisi İmam Əlinin (ə) rəftarında da özünü göstərmişdir. Belə ki, o həzrət bazarda gedərkən ət alan bir müştərinin qəssaba "bir az artıq ver" dediyini eşitmiş və "onun payını artır, çünki bu bərəkətli olmağa səbəb olar", - deyə buyurmuşdur.

Ticarətdə dürüstlük bir tərəfdən malı yalandan tərifləyərək alıcıya sırımamaqdırsa, digər tərəfdən də malın qüsurlarını gizlətməməkdir. Peyğəmbər (s) belə buyurmuşdur: *"Tacirlər günahkardırlar. Deyildi: "Ey Allahın rəsulu!* Məgər Allah alış-verişi halal etməmişdirmi?*" Peyğəmbər (s) buyurdu: "Bəli, halal etmişdir. Amma yalan danışan və yalan and içənlər günahkardırlar"* [9].

Digər hədisində isə belə demişdir: ***"Dürüst və əmanətdar tacir peyğəmbərlər, siddiqlər və şəhidlərlə birlikdədir"*** [6].

Ticarət qaydalarının başında şəriəti bilmək dayanır. Bunu izah edən İmam Əli (ə) hədislərinin birində belə bəyan edir: *"Ey ticarət əhli, əvvəl fiqh, sonra ticarət (bunu üç dəfə təkrar edir). And olsun Allaha, sələm bu ümmətin içində qarışqanın öz ağzında apardığı ruzidən də gizlidir. Andlarınıza əməl edin, tacirlər günahkardır, günahkar isə cəhənnəmlikdir, yalnız haqqı alıb, haqqı verənlərdən başqa"* [2].

Peyğəmbərimiz (s) tacirin aşağıdakı xüsusiyyətləri yerinə yetirməsini belə tövsiyə edir: *"Hər kəs alış-verişlə məşğul olursa, gərək beş xüsusiyyətə əməl etsin, əks halda, gərək ticarətdən əl çəkə. Bunlar: sələm, and içmək, eybi gizlətmək, satanda malı tərifləmək, alanda isə malı pisləməkdir".*

Ticarətə təşviq Əhli-beyt imamlarının (ə) hədislərində də özünü göstərməkdədir. Belə ki, İmam Cəfər Sadiq (ə) belə buyurur: *"Ticarət ağılı artırar. Ticarəti tərk etmək ağılın aradan getməsinə səbəb olar"* [2].

Füzeyl ibn Yəsar deyir: *"Bir gün İmam Sadiqin (ə) yanına gəlib dedim: "Mən ticarəti tərk etmişəm".* İmam (ə) buyurdu: *"Bunu etmə, dükanının qapısını aç, ətəyini genişləndir və Allahdan ruzi dilə!" [*10, s.170]. Həmçinin İmam Sadiq (ə) halal yolla var-dövlət toplamağa da təşviq edərək buyurmuşdur: *"Halaldan var-dövlət toplamayan adamda heç bir xeyir yoxdur. İnsan onunla üzünü ağ edir, borclarını ödəyir və qohum-əqrəbasını ziyarət edir"* [10, s.102].

Deməli, dinimiz ticarəti, alış-verişi heç vaxt qadağan etməmiş, əksinə, onu halal bilmiş və bunun üçün də müəyyən qayda-qanunlar qoymuşdur. Əgər qeyd edilmiş ayə və hədislərə diqqət yetirsək, məlum olacaqdır ki, ticarətlə məşğul olan şəxs gərək yalandan and içmək, eybi gizlətmək, satanda malı tərifləmək, alanda isə malı pisləmək kimi mənfi xüsusiyyətləri özündən uzaqlaşdırsın.

3. Alış-veriş ədəbi

Ticarət deyildikdə, ağıla yalnız satıcılar gəlməməlidir. Hər birimiz satıcı olmasaq da, alıcı kimi alış-veriş prosesində iştirak edirik. Alıcı kimi də qeyd olunan qaydalara uyğun olaraq alış-veriş etsək, savab qazanarıq. Bəzən nisyə mal alırıq, bəzən də nəyisə alanda xırda pulumuz çatmır, "sonra verərəm" deyərək dükandan ayrılırıq. Ancaq söz verdiyimiz vaxt başa çatsa da, borcumuzu ödəmirik. Əslində, alış-veriş qarşılıqlı dürüstlükdür. Bəzən də ola bilər ki, satıcının başı qarışar və

sizə qalıq olaraq artıq pul qaytarar. Alıcı kimi bunu aşkar etsək, mütləq geri qaytarmalıyıq. Bu, həm də satıcının alıcılara olan etimadını artırar.

Dinimizdəki ticarət mədəniyyətinə diqqət etdikdə məlum olur ki, müsəlmanın hər davranışı dürüst olmalıdır, heç kimin zərərə uğramasını istəməməlidir. Etdiyimiz iş kiçik bir alış-veriş kimi görünə bilər, ancaq unutmayaq ki, Yaradan bizim hər davranışımıza dəyər verir.

İslam iqtisadi sistemi ticarətin əsasını doğruluq və dürüstlüklə hər bir fərdə və ümumilikdə cəmiyyətə xidmət anlayışı üzərində qurmuşdur. Digər tərəfdən, İslamda vacib əməllərdən hesab olunan həcc və zəkat da zəngin olan möminin üzərinə düşür ki, bunlar da halal və qanuni yolla zəngin olmağa təşviq kimi göstərilə bilər.

Amma təəssüf hissi ilə qeyd edirik ki, müasir dövrümüzdə bəzi insanların ticarətdə qurduqları hiylə və fırıldaqların həddi-hüdudu yoxdur. O cümlədən sonsuz sərvət toplamaq həvəsi ilə infaq, zəkat və müxtəlif xeyir işlər görməkdən uzaqlaşmaq, kasıb, qərib, kimsəsiz, dul, yetim və ehtiyacı olanlara yardım etməmək də onların hüquqlarını tapdalamaq anlamındadır və böyük günahlardandır.

Ölçü və çəkidə aldatmağın böyük günahlardan olması haqda Məhəmməd ibn Əhməd əz-Zəhəbi (1274-1348) yazır: “Bu əməl oğurluğun, xəyanətin və haqsız mal yeməyin bir növüdür” [11, s.155]. Ona görə də alver edən şəxs, gərək alverin, gündəlik qarşıya çıxan halların hökmlərini öyrənsin. İmam Sadiqdən (ə) rəvayət olunur: “Alver etmək istəyən şəxs gərək onun hökmlərini öyrənsin. Əgər onun hökmlərini öyrənməzdən əvvəl alver etsə, batil və şübhəli müamilələrin vasitəsilə həlak olar” [12, s.270].

Həmçinin insan bir məsələni bilmədiyi üçün etdiyi alverin düzgün, yaxud batil olduğunu bilməsə, nə aldığı, nə də təhvil verdiyi maldan istifadə edə bilər. Üstəlik, məsələni öyrənməli, ya da hətta razılaşma yolu ilə olsa belə, ehtiyat etməlidir. Habelə malı olmayan və vacib xərcləri olan şəxs (ailə və uşağının xərcləri kimi) işləyib qazanc əldə etməlidir. Ailənin yaşayışını daha da firavan etmək, fəqirlərə əl tutmaq və bu kimi savab işlər üçün qazanc əldə etmək müstəhəbdir [12, s.270].

Nəticə

Qeyd etdiyimiz ayə və hədislər ticarət mədəniyyətinin sağlam şəkildə həyata keçirilməsini, alıcı və satıcının hüquqlarının bərabər olduğunu bildirməklə yanaşı, həm də bu anlayışda olmayanların dünya və axirət cəzasına layiq olduqlarını bildirir. Həmçinin ayə və hədislər ticarət dövriyyəsini əlində saxlayanların ictimaiyyətə istədikləri kimi təzyiq etdiklərini və bununla da, böyük sərvətə sahib olmaq istədiklərini izah edir. Ona görə də Uca Allah bu sosial və iqtisadi sahənin mühüm tərkib hissəsi olan ticarətin, alış-verişin həyata keçirilməsində halallığın vacibliyini önə çəkir, digər tərəfdən ticarət zamanı əxlaqi göstərişlərə riayət edilməsinin zəruri olduğunu bəyan edir.

“Əl-Mütəffifin” surəsi ilə yanaşı, digər ayələr və hədisi-şəriflərin təhlili həm də onu göstərir ki, inanclı və əxlaqlı insanların mövqeyinə, xalqın kasıb və yoxsul təbəqəsinə qarşı xor, üstdən aşağı baxan, yalnız öz mövqeyinə güvənən, əllərindəki mal-mülkü Allah-Təala yolunda xərcləməyi özlərinə ar bilən mal-dövlət sahibi olan insanlar şiddətli əzaba düçar olacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Ziya və Məmmədəliyev Vasim, (1991). Qurani-Kərim. Bakı: Azərnəşr.
2. əl-Küleyni, Məhəmməd bin Yaqub. əl-Üsul minəl-kafi. 8 cilddə. V c. Təhqiq: Əli Əkbər əl-Ğiffari. Tehran Heydəri.
3. ət-Təbəri, Məhəmməd bin Cərir. Camiül-bəyan an təvili ayil-Quran. 30 cilddə. XXX c. Misir: Mətbəətül-meyməniyə.
4. əz-Zəməxşəri, Carullah. Təfsirül-kəşşaf. Beyrut: Darül-mərifə.
5. ər-Razi, Fəxruddin. Təfsirül-Kəbir (Məfatihül-ğeyb). 32 cilddə. XXXI c. Darül-fikir.
6. ət-Tirmizi (1996), Əbu İsa. Sünənüt-Tirmizi. 6 cilddə. Mühəqqiq: Başir Əvvad Məruf. Darül-ğərbil-islam.
7. el-Kazvini (tarixsiz), İbn Mace. Süneni-İbn Mace tercemesi ve şerhi. 10 cilddə. Mütercim: Haydar Hatipoğlu. İstanbul: Kahraman neşriyat.
8. et-Taberi (tarixsiz), Ebu Cafer Muhammed bin Cerir. Taberi tefsiri. 9 cilddə. IX c. Terc: Aytekin Kerim ve Karakaya Hasan. İstanbul: Hisar Yayınevi.
9. əş-Şeybani, Əhməd bin Hənbəl. əl-Müsnəd. Mühəqqiq: Məhəmməd bin Əbdülqadir Əta. Beyrut: Darül-kutubil-ilmiyyə.
10. əl-Qummi, İbn Babaveyh. Mən la yəhzuruhül-fəqih. 4 cilddə. III c. Qum.
11. əz-Zəhəbi, Məhəmməd bin Əhməd. Böyük günahlar. Təxric və təhqiq edənlər: əl-Arnavut Şeyx Əbdülqadir, Abdullah Əmmar Əhməd. Azərbaycan dilinə tərcümə edən: Aydın Salehli.
12. Sistani, Seyid Əli. İzahlı şəriət məsələləri. Tərc: Məhəmməd Əli Mosuli. Bakı: I çap.
13. ən-Nəcəfi, əş-Şeyx Hadi. Movsuətu əhadisi-Əhlil-beyt (ə). 12 cilddə. VIII c. Beyrut: Daru ihyait-türasil-ərəbi, I çap.
14. https://www.almaany.com

Ибрагим Кулиев

ТОРГОВАЯ КУЛЬТУРА ПО ХАДИСАМ

АННОТАЦИЯ

Наша священная религия, как и во всех сферах человеческого общества, также принесла прекрасные и ценные правила в области торговли и сочла необходимым отразить их в жизни общества. Верные сподвижники Пророка (с.г.в.) и его Ахль аль-Байта (а) всегда придерживались этих законов, принесенных исламом в их повседневную жизнь, независимо от того, были они продавцами или покупателями. Чтобы все это знать, достаточно обратиться к достоверным источникам хадисов. Таким образом, когда Пророк (с.г.в.) торговал со своей будущей женой Хадиджой (р.а.), он продемонстрировал свою деловую культуру самым высоким способом и благодаря этой честности завоевал её симпатию и любовь. В одном из авторитетных источников рассказывается, что еврейский торговец наблюдал за Пророком (с.г.в.) издалека, когда он продавал некоторые из своих товаров на рынке в Дамаске. Купец-еврей видел, что он никогда не беспокоил других во время покупок, не клялся и никогда не давал своему покупателю возможности клясться.

Торговец-еврей, наблюдавший за Пророком (с.г.в.) издалека, подошел к нему, чтобы лучше узнать его, посмотреть на товары, которые он продавал, и узнать их цены. Он начал спрашивать у Пророка (с.г.в.) цену на товары, которые он продавал, и вести переговоры. После сделки еврейский купец узнал, что Пророк (с.г.в.) был из Мекки. Он попросил Пророка (с.г.в.) присягнуть Лату и Уззе, самым известным идолам Мекки. Услышав это, улыбающееся лицо Пророка (с.г.в.) внезапно изменилось. Он поднял брови, повысил голос и сказал: «Вы хотите, чтобы я поклялся неодушевленным предметам, которые я не верю и не ценю? Я никогда не буду клясться тем идолам, которых я не люблю», - сказал он.

Ibrahim Guliyev

TRADE CULTURE ACCORDING TO HADITH

ABSTRACT

Our sacred religion, as in all spheres of human society, also brought in wonderful and valuable rules in the field of commerce and considered it necessary to reflect them in the life of society. The faithful companions of the Prophet (s) and his Ahl al-Bayta (a) have always adhered to these laws brought by Islam into their daily lives, regardless of whether they were sellers or buyers. For evidence, it is enough to refer to the reliable sources of hadiths. Thus, when the Prophet (s) traded with his future wife Khadija (r), he demonstrated his business culture in the highest possible way and through this honesty won her sympathy and love. One of the authoritative sources tells that a Jewish merchant watched the Prophet (s) from afar as he sold some of his wares in a market in Damascus. The Jewish merchant saw that he never bothered others while shopping, did not swear, and never gave his buyer the opportunity to swear.

A Jewish merchant who watched the Prophet (s) from afar approached him to get to know him better, to look at the goods he was selling, and to find out their prices. He began asking the Prophet (s) the price of the goods he was selling and negotiating. After the deal, the Jewish merchant learned that the Prophet (s) was from Mecca. He asked the Prophet (s) to take an oath by Lat and Uzza, the most famous idols of Mecca. Upon hearing this, the smiling face of the Prophet (s) suddenly changed. He raised his eyebrows, raised his voice, and said, "Do you want me to swear to inanimate objects that I don't believe or value? I will never swear to those idols that I do not love" - he said.

İSLAM HÜQUQUNDA EKSHUMASİYANIN YERİ

Samid QULİYEV,
AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı,
axundsamid@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR:*İslam, müsəlman, hüquq, cəsəd, ekshumasiya.*
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:*Ислам, мусульманин, закон, труп, эксгумация.*
KEY WORDS: *Islam, muslim, law, corpse, exhumation.*

Əsrlərdir ki, mədəniyyətimizin bir parçası olan İslam təfəkkürü ilə yaşayan xalqımızın uzun illər dindən uzaq düşməsi, müstəqillik əldə etdikdən sonra isə milli-mənəvi dəyərlərimizə qayıdışı dini-elmi mövzuları aktuallaşdırmışdır. Bu cür aktual mövzulardan biri də insan öldükdən sonra onun digərləri üzərində olan haqqı–nəşinin toxunulmazlığıdır. İslam hüququnda belə bir cümlə keçir: "Müsəlmanların məzarının açılması (uşaq, ruhi xəstə olsa belə) istisna olunmuş hallardan başqa qadağandır" [1, s.369].

Məzarın açılması hüquq terminologiyasında "ekshumasiya" adlanır. "Ekshumasiya" latın dilindən hərfi tərcümədə "torpaqdan çıxarılma" (exhumatio: ex – çıxarılma, humus – torpaq) anlamına gəlir [2]. Ümumi mənada isə meyitin dəfn olunan yerdən çıxarılmasına "ekshumasiya" deyilir.

Ekshumasiya işinin şəri-hüquqi və Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsi (CPM) ilə tənzimlənən tərəfləri vardır. Bu məqalədə biz həm İslam dinində, həm də qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydalar əsasında "ekshumasiya" işini araşdırmağa çalışacağıq.

İslamda insan haqları

İslam qanunlar toplusuna nəzər yetirdikdə insan haqlarının qorunması aydın şəkildə nəzərə çarpır. Bu dinin qanunvericilik əsasını təşkil edən Qurani-Kərimdə 247 yerdə işlənən "haqq" (hüquq ərəb dilində "haqq" sözünün cəmidir) kəlməsi insanları dinindən, irqindən, cinsiyyətindən, milliyyətindən, sosial statusundan asılı olmayaraq, bərabərliyə və "batilə" qarşı çıxmağa çağırmışdır.

Qurani-Kərimə görə, bütün insanlar bərabərdir və qanun qarşısında eyni cavabdehliyi daşımaqdadırlar: **"Hamının (möminlərin və kafirlərin) etdiyi əməllərə görə (Cənnətdə və Cəhənnəmdə) dərəcələri vardır ki, (qiyamət günü) Allah onlara (dünyadakı) əməllərinin əvəzini (layiqincə) versin. Onlara əsla haqsızlıq edilməz"** [3, "Əhqaf", 19].

İslam hüququ bu dini qəbul edən və iman gətirən bütün müsəlmanlar üçün qanunvericilik əsasıdır. İslam hüququna görə, insan öldükdən sonra müsəlmanların üzərinə bir sıra məsuliyyət düşür. Bunlar: meyitə sidir (cedrus) ağacından hazırlanmış toz), kafur (unnamomums) ağacının yarpağından hazırlanmış toz) və adi su ilə qüsl vermək, meyitin yeddi əzasını (alın, iki əlin içi, dizlər, ayaq baş barmaqlarının ucları) hənutlamaq (qoxusunu itirməmiş kafur pudrası sürtmək), kəfənə bükmək, cənazə namazını qılmaq və dəfn etməkdən ibarətdir [1, s.321; 4, s.491-492].

Hər bir bəşər övladı dəfn edildikdən sonra şəriətə əsasən, sağlığında ona şamil edilən hüquqlar onun nəşinə də şamil edilir. Hər bir şəriət hökmündə ilahi iradə və istək vardır [5, s.3]. Deməli,

İslam hüququnda ölüyə hörmət etmək diriyə hörmət kimidir. Ciddi zərurət yaranmadığı halda bütün İslam alimləri insanın qəbrinin açılmasının qadağan olduğu haqqında hökm verərək bu işi insanın "muslə" (bədən üzvünü kəsib götürərək eybəcər hala salma) olmasına bərabər tutmuşlar. "Muslə" əməlinin ağır olması haqqında Həzrət Əlinin (ə) vəsiyyətində oxuyuruq: *"Ey Əbdülmüttəlib oğulları, sizi "Əmirəl-möminin öldürüldü, Əmirəl-möminin öldürüldü"deyib, bu bəhanə ilə müsəlmanların qanlarına batmış halda görmək istəmirəm. (Mənim öldürülməyimi müharibə və qan axıdılması üçün əsas etməyin.) Bilin ki, mənim əvəzimə ancaq qatilim öldürülməlidir. Baxın, əgər mən onun bu zərbəsi nəticəsində ölsəm, onun əvəzində ona bir zərbə vurun. Onu muslə etməyin, çünki mən Allah Peyğəmbərinin (səllallahu əleyhi və alih) belə buyurduğunu eşitmişəm ki: "Ölmüş heyvanları belə muslə etməkdən uzaq olub çəkinin"* [6].

"Təhzib əl-Əhkam" kitabında isə İmam Cəfər Sadiqdən (ə) bu haqda bir çox hədis nəql olunmuşdur. Bunlardan biri də *"Ölmüş şəxsin başını kəsmək, diri şəxsin başını kəsməkdən də* böyük *günahdır"* hədisidir [7, s.421].

Bu qəbildən olan hədislərə diqqət etdikdə məlum olur ki, müqəddəs dinimiz həyatda olan şəxs ilə dünyasını dəyişmiş şəxsin hüquqlarının bərabər olduğunu, bəzi hallarda isə ölmüş şəxsin ehtiramının onun diriliyindəki ehtiramından daha üstün olduğunu bildirir.

İslam hüququnda ekshumasiya

Ekshumasiya məsələsində İslam alimlərinin ittifaqı vardır. Məzhəb alimləri bir neçə hal istisna olmaqla, qəbrin açılmasını qadağan etmişlər.

Hənəfilərin nəzərinə görə, zərurət olmadan qəbri açmaq icazəli deyildir. Hənəfi alimi imam Məhəmməd Amin ibn Abidin bu haqda deyir: *"Əgər meyit* qüslsüz, *namazsız və qibləsiz dəfn olunsa,onun üstünə torpaq tökülübsə,* qəbrin *açılması haramdır"* [8, s.246].

İmam Nəvəvi isə bu haqda belə yazır: *"Şəri səbəb olmadan qəbri açmaq, səhabələrdən gələn hədislərə görə, haramdır. Qəbri* şəri *səbəb olmadan açmaq, səhabələrdən rəvayət olunan səhih hədislərə görə, haram sayılır,istisna hallarda isə icazəlidir"* [9, s.144].

İmam Şafei nəql edir ki, *"Cəsəd qəbirdə üzü qibləyə qoyulmayıbsa və bədən çürüyüb aradan getməyibsə, meyitin qəbrini açmaq olar"*. Qəbri açıb cəsədi üzü qibləyə qoymaq sünnətdir və bu iş ilk dəfə Fura ibn Mərur üçün icra edilmiş, qəbr açılaraq cəsəd üzü qibləyə qoyulmuşdur [10, s.62].

Maliki məzhəb alimləri də ruhla cisim arasında mənəvi bir əlaqə olduğunuqeyd edərək, qəbrin dəlilsiz açılmasını meyitə ehtiramsızlıq kimi göstərmişlər [11; 12].

Hənbəli məzhəbinə gəlincə, meyitin cəsədi çürüdükdən sonra qəbrin açılması icazəlidir. İstisna hallar isə zərurətdə hər hansısa bir malın haqqı və ya meyitin öz hüququndan ötrü (meyit dəfn olunarkən hər hansısa bir əşya qəbrə düşərsə və ya Məhkəmə-tibbi ekspertizasını həyata keçirmək üçün) olur [13, s.366; 14, s.366].

Cəfəri məzhəbinin böyük alimlərindən Həsən ibn Yusif ibn Əli ibn Mütəhhər Hilli (Əllamə Hilli) bu haqda yazır: *"Ölünün qəbrini açmaq və onun cəsədini intiqal eləmək (bir yerdən digər yerə köçürtmək)caiz deyil"* [15, s.14].

Şeyx Tusi, Fəzl ibn Həsən Təbərsi və digər Cəfəri məzhəbinin alimləri də eyni fikirlərlə çıxış etmişlər [16, s.93].

Qeyd olunan hədislərdən və alimlərin rəylərindən bizə məlum olur ki, sağlığında insana verilən dəyər öldükdən sonra da hər bir bəşər övladına şamil edilərək, cəsədi - qəbri toxunmaz hala

gətirir, yalnız istisna hallarda ekshumasiyaya icazə verilir. İstisna olan hallarda ekshumasiyanın əleyhinə getmək isə məzəmmət olunmuşdur. İcazəli hallar aşağıdakılardır:

1. Meyitin dəfn olunduğu yer qəsbi (başqasına məxsus) olduqda, yerin sahibiisə bu işə icazə vermədikdə ekshumasiya edilir, cəsəd digər bir yerə (icazəli) köçürülür.

2. Kəfən, yaxud meyitlə birgə dəfn olunan başqa bir şey qəsbi olsa, sahibi də onun qəbirdə qalmasına razı olmadıqda ekshumasiya edilir, kəfən (və ya dəfn olunan başqa bir şey) meyitə məxsus vəsaitlə alınaraq yenidən icra olunur.

3. Ekshumasiya hallarından biri də şəri təyinatlı işlərin düzgün olmaması zamanı baş verir. Bu halda meyit qüslsüz, kəfənsiz, yaxud da qüslünün batil olduğunu sonradan bildikdə ekshumasiya şəri vəzifələrin icrası üçün görülür.

Dəfn etmə - bədənin (onun qalıqlarının) torpağa verilməsi (qəbirdə basdırılma), suya verilməsi (suda basdırılma) yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Dəfn etmə yerləri mənsubiyyətinə görə dövlət, bələdiyyə, adətə görə ictimai, etiqad üzrə, hərbi, tarixi-mədəni əhəmiyyətli, tarixi-memorial ola bilər. İctimai qəbiristanda ölənin öz vəsiyyəti əsasında, dəfn işlərini təşkil edən xüsusi xidməti qurumun qərarı ilə (əgər meyit qohumları tərəfindən tələb olunmursa) meyitlər basdırılır. İctimai qəbiristan yerli icra hakimiyyəti və yerli özünü idarəetmə orqanlarının nəzdində ola bilər.

Dəfn və basdırma barəsində qanunda sanitar-ekoloji tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Qəbiristanda yer seçdikdə torpağın xüsusiyyəti nəzərə alınır. Torpaq 2 metr dərinlikdən az olmayaraq quru, yüngül və hava keçirən olmalıdır. Qrunt suları səthdən 2 metrdən yuxarı olduqda, həmçinin bataqlıq və torpaq sürüşən sahələrdə qəbiristan salmaq olmaz. Zəruri hidrogeoloji şərait olmadıqda salınacaq məzarlıq üçün yerin mühəndis işləri görülür.

Bütün hallarda dəfn mərasimlərinin təşkilində, meyitə bükülən kəfən və dəfn üçün hazırlanan torpağın başqasına məxsus olması kimi İslam qaydaları gözlənilir.

4. Meyitə ehtiramdan da əhəmiyyətli bir haqqı sübut etmək məqsədilə meyitin bədənini görməyə ehtiyac duyulduqda ekshumasiya aparılır və bu proses Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Dinlə hüquqi proseduru bir-birinə qarışdırmaq olmaz və bu işlərin icrası tam ayrı mənaları özündə əks etdirir. Hətta işi icra edən (müstəntiq) öz qərarında prosesdə din xadiminin də iştirak etməsinin zəruriliyi haqqında heç nə yaza bilməz. Cəsədin müayinə olunması hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən aparılır. Din xadimləri isə dini ayinləri icra edirlər [17; 18].

Cinayət-Prosessual Məcəlləsində (CPM) (maddə 237) ekshumasiyaya müstəqil prosessual hərəkət kimi baxılır. İstintaq hərəkəti kimi ekshumasiyanın 3 fərqləndirici cəhətlərinin olduğu göstərilir.

I. CPM-də yalnız meyitlərin ekshumasiyasından söhbət gedir. Digər əşyaların torpaqdan çıxarılması isə başqa prosessual hərəkətlərin dairəsinə aid hesab olunur.

II. CPM əvvəllər basdırılmış meyitlərin ekshumasiyası hallarını tənzimləyir. Burada meyitin qəbul olunmuş qaydalara müvafiq basdırılıb-basdırılmamasından asılı olmayaraq, cinayət izini açmaq üçün onun basdırıldığı yerdən çıxarılması nəzərdə tutulur. Bu zaman basdırılma yeri yalnız qəbir deyil, digər yerlər – mavzoley tipli məzarlar, divarlar, boşluqlar, sərdabələr, yandırılmış meyitlərin külü olan yerlər, su hövzələri və digər yerlər ola bilər.

III. CPM-də qaldırılmış və istintaq olunan cinayət işinin aparılması çərçivəsində istintaq hərəkətlərindən söhbət gedir.

Meyitlərin ekshumasiya olunmasının əsasları və hadisələrin təsnifatı aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

1.Meyitin rəsmi qaydada icazəli ekshumasiyası;

Məhkəmə-tibbi məqsədlərlə;

Qəbiristanlığın bir yerdən digər yerə köçürülməsi;

Meyitin bir qəbiristandan başqa bir qəbiristana köçürülməsi;

Basdırılanın şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi məqsədilə (şəxsiyyətin cinayət istintaqı axtarışı ilə bağlı olmayan hallarda);

Elmi-tarixi məqsədlərlə;

2. Meyitlərin təsadüfi ekshumasiyası;

Torpaq işləri görülən və köhnə binaların sökülməsi zamanı təsadüfən basdırılmış meyitlərin aşkar olunması;

3. Meyitlərin cinayət xarakterli ekshumasiyası;

Soyğunçuluq məqsədilə;

Cinsi həvəsi təmin etmək məqsədilə (nekrofiliya);

Təhqir etmək məqsədilə [19; 20, s.104].

Cəsəd torpaqdan çıxarıldıqdan sonra iş icraçısının (müstəntiq və ya məhkəmə) qərarına uyğun olaraq cəsədin tam müayinəsi, yaxud da hansısa hissələrin şəkillərinin çəkilməsi, müəyyən nümunələrin götürülməsi (saç, sümük) ola bilər.

4. Meyiti ona hörmətsizlik olan yerdə (əqidəsinə uyğun olmayan qəbiristanda) dəfn etdikdə ekshumasiya işini icra etmək olar.

Etiqad üzrə olan qəbiristanda eyni dinə etiqad edən şəxslər dəfn edilir. Onlar yerli idarə orqanları nəzdində ola bilər və buna əsasən, müvafiq dini birliklər onların fəaliyyətini tənzimləyirlər. Hər bir insanın şərəf və ləyaqəti qanunlarda qorunduğu kimi, İslam hökmlərində də öz əksini tapmışdır. Digər dinlərdə olduğu kimi, müsəlmanı da yalnız müsəlmanlara məxsus qəbirstanda dəfn etmək lazımdır.

5. Dəfn olunmuş qadının bətnindən diri uşağı çıxarmaq üçün də qəbri açmaq icazəlidir [17].

İslamın yeni yayıldığı vaxtlarda dünyanın "qara üzü" daha çox idi. İnsanlar cəhalət içində çabalamaqla yanaşı, hüquqları tapdalanır, öz qız övladlarını diri-diri torpağa dəfn edirdilər. Bu məsələ İslamın əsas qanunvericilik kitabı olan Qurani-Kərimin "İsra" surəsinin 31-ci ayəsində də öz əksini tapmış və Uca Yaradan bununla bağlı "Yoxsulluqdan qorxub (Cahiliyyət dövründə olduğu kimi)övladlarınızı(xüsusilə, qız uşaqlarını)öldürməyin. Biz onların da, sizin də ruzinizi veririk. Onları öldürmək, həqiqətən, böyük günahdır!" buyurmuşdur [3].

Bu gün də müasir dünyada insan qətliamının başqa forması icra olunmaqdadır. Bir çox ailə doğulacaq qız uşaqlarını qəbul etməyərək gələcək övladlarını "diri-diri öldürür". Statistika göstərir ki, boşanmanın əsas səbəblərindən biri də ailədə qız övladının dünyaya gəlməsidir.

6. Yırtıcı heyvanın qəbri qazaraq cəsədi parçalayacağından, sel aparacağından, yaxud düşmənin onu çıxaracağından qorxu olduqda cəsəd ekshumasiya edilərək digər yerə köçürülür.

7. Meyit dəfn olunduqdan sonra aşkarlanan bədən üzvlərindən ötrü də ekshumasiya edilir.

Bu zaman ekshumasiya işi natamam icra olunur. Yəni, aşkarlanan bədən əzası qəbrə elə tərzdə qoyulmalıdır ki, meyitin bədəni görünməsin.

Nəticə etibarilə qeyd etməliyik ki, ekshumasiya İslam qanunlarından olduğu üçün bu məsələ daha dərindən araşdırılaraq cəmiyyətdə maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Çünki bu gün ən böyük problemlərdən biri cəmiyyətin bu işin əleyhinə getməsidir ki, səbəb kimi də şəriətə zidd əməl olduğunu göstərirlər. Yuxarıda göstərilənlərdən bəlli olur ki, İslama görə, qəbri açmaq müəyyən şərtlər daxilində icazəlidir. Bu hallara qarşı çıxmaq isə İslam şəriətinə qarşı çıxmaq deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Tozihül-məsaile mərace. Qum: 1377 h.ş.C. 1.

2. https://www.azleks.az/az/online-dictionary/ekshumasiya

3. https://quran.az/

4. Dəlilləriylə İslam Elmihalı.Bakı: 2010.

5. Mehmet Akif Aydın, Cəlal Erbay, Fəxrəddin Atar, Rahmi Yaran, Saffet Köşe, Bilal Aybakan, Abdullah Kahraman, Mübariz Camalov. İslam hüququ. Bakı: 2013, s. 3.

6. Nəhcül-bəlağə, 47-ci məktub.

7. Şeyx Tusi. Təhzib əl-Əhkam. C. 1.

8. İbn Abidin. Radd al-muxtar ələ dur əl-Muxtar. C.1.

9. İmam Nəvəvi. Ravdatut-talibin. C. 2.

10. Əbul Həsən Əli.Əl-Haviyəl kəbir. C. 3.

11. Malik ibn Ənəs. Mudəvvənətul-kubra / “Cənazə” bəhsi.

12. Şihəbud-Din ən-Nəfravi. Əl-Məcmu Şərh əl-Muhəzzəb / “Cənazə” babı.

13. İbn Muflih. Əl-Furu fil fiqhil hənbəli / “Cənazə” bəhsi.

14. Şəmsuddin İbn Qudəmə. Əş-Şərhül Kəbir (Məal Muğni). C. 1.

15. Əllamə Hilli.Əl-Muxtəsərun nafii fi fiqhul imamiyyə. C. 1.

16. Şeyx Tusi. Əl-Məbsut fi fiqhil imamiyyə. C. 1.

17. http://lankarani.com/azr/res/res1/031.php.

18. https://www.sistani.org/azari/book/24199/

19. http://www.e-qanun.az/code/14

20. Şakir Musayev. Cinayət mühakimə icraatının məhkəmə-tibbi təminatı. Bakı: 2008.

21. Şəriət hökmlərinin izahı. Ayətullah əl-üzma Vəhid Xorasani.

Самид Гулиев

МЕСТО ЭКСГУМАЦИИ В ИСЛАМСКОМ ЗАКОНЕ

РЕЗЮМЕ

Эксгумация захороненных людей не приветствуется однозначно в обществе. Иногда это рассматривается как действие, противоречащее религии и религиозным ценностям. Это в некотором смысле мешает работе правоохранительных органов. Когда возникает необходимость в эксгумации, наряду с защитой прав трупа, раскрываются остальные преступления. Фактически эксгумация трупа является одним из допустимых случаев как в исламском праве, так и в действующем законодательстве Азербайджанской Республики. В связи с этим каждый гражданин должен знать, что вскрытие могилы осуществляется как законно, так и религиозно.

Samid Guliyev

PLACE OF EXHUMATION IN ISLAMIC LAW

SUMMARY

Exhumation of buried people is not unequivocally welcomed in society. Sometimes this is seen as an action that contradicts religion and religious values. This in some sense hinders the work of law enforcement agencies. When there is a need for exhumation, along with the protection of the right of the dead person, unsolved crimes are revealed. In fact, the exhumation of the corpse is one of the permissible cases in Islamic law, as well as in the legislation of the Republic of Azerbaijan. In connection with this, every citizen should know that the opening of graves is conducted both legally and religiously.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN "SU" QƏSİDƏSİNDƏ İSLAM PEYĞƏMBƏRİNƏ DƏRİN MƏHƏBBƏTİN İFADƏSİ

Minarə PAŞAYEVA,
Şirvan şəhər 13№li tam orta məktəbin
Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi,
"Təhsildə inkişaf və innovasiyalar üzrə"
III qrant müsabiqəsinin qalibi,
mp_13@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *qəsidə, "Su" qəsidəsi, Məhəmməd Füzuli, İslam Peyğəmbəri.*
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *касыда, "касыда су (вода)", Мухаммед Физули, пророк ислама.*
KEY WORDS*: qasıda, Qasida of Water, Muhammad Fuzuli, the prophet of Islam.*

"Qəm karvanı" və "zülmətdə nur" [1] olan Füzuli təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütün türk dünyasının söz xiridarı, misilsiz klassikidir. Zamanların sınağından uğurla çıxmış Füzuli şeiri, Füzuli sözü hikmətdir, fəzilətdir; mövlanə Füzulinin şair qəlbinin çırpıntıları, Məcnunun nakam eşqinin göz yaşları, hüquqsuz Leylinin səssiz, pıçıltılı hıçqırtılarıdır.

Özünü məhəbbət şairi adlandıraraq:

Məndən, Füzuli, istəmə əşari-mədhü zəm,
Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir" -

desə də, klassik şeirin əsas janrlarında şeir və poemalar yaratmaqla yanaşı, "mədh və zəm" xarakterli əsərlər - qəsidələr də yazmışdır.

Qəsidə Şərqdə çox geniş yayılmış lirik şeir formalarından biridir. Ərəb sözü olan "qəsidə" tərcümədə "böyük bir şəxsi və ya hadisəni mədh və tərif edən, adətən, təntənəli, uzun lirik şeir" kimi izah edilir [2, s.488]. "Xəbər və ya məktub aparıb gətirən adam" mənasını verən "qasid" sözü ilə eyniköklüdür [2, s.447].

Ərəb filoloqu, şeirşünas Tələbin (815-904) "Qəvaidəş-şeir" ("Şeir qanun-qaydaları") əsərində deyildiyi kimi, qədim ərəb poeziyasının əsas mənzum forması olan qəsidə quruluş və məzmun ***nisbətinə*** (kursiv mənimdir-M.P.) görə üç hissəyə bölünürdü:

I. giriş (nəsib);

II. səhra səyahətinin təsviri (rahib);

III. mədhdən ibarət sonluq (madih) [3, s.41].

Ərəb və fars sözləri lüğətində isə "qəsidə" kəlməsi ***"****bir hadisəni və ya onun qəhrəmanını mədh edən mənzumə"* kimi səciyyələndirilir, onun *"qəsidei-qərra"* (gözəl qəsidə, bədii cəhətdən yaxşı yazılmış qəsidə) və *"qəsidei-tarixi"* (tarixi qəsidə) kimi növləri xatırladılır [4, s.385].

Məzmununa görə qəsidələrin *fəxriyyə, minacat, nət, mədhiyyə* və s. növləri də var; **fəxriyyə -** şairin özünü tərifi, **minacat -** Allahın tərifi, **nət -** peyğəmbərin tərifi, **mədhiyyə** - tərifnamədir.

Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Jurnalı

Klassik Şərq şeirinin əsas janrlarında sənət nümunələri yaratmış Füzuli hər bir janra müraciət edərkən öz məqsədini, janrın xüsusiyyətlərini dərindən açıqlamaqla fikirlərini aydın şəkildə əsaslandırmışdır. Qəzəl janrına müraciətinin əsas səbəbini

Qəzəl de ki, məşhuri-dövran ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola!

fikri ilə ifadə edən Füzuli qəsidələrinə yazdığı dibaçədə (müqəddimə) janrın üstünlüklərini, bu janra müraciətinin səbəblərini geniş şəkildə izah etmişdir. O, qəsidə janrına daha yüksək qiymət verərək bu janrı özü üçün, ilk növbədə, mənalı söz demək, dəyərli fikir söyləmək üçün hünər meydanı kimi dəyərləndirmişdir. Çünki qəsidə həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı misralarda sərbəst, müstəqil fikir, hikmət xəzinəsidir.

Füzuli qəsidələrinə dibaçə yazmaqda məqsədinin müxtəlif dillərdə qələmə aldığı qəsidələrini bir yerə toplayaraq gələcək nəsillərə ötürmək olduğunu belə ifadə edir: "*Bu müqəddiməni tərtib etməkdə və bu sözləri yazmaqda məqsəd budur ki, bu lətif fənn və qiymətli sənətlə məşğul olduğum zaman müxtəlif illərdə, həm də müxtəlif dillərdə bir neçə qəsidə, tövhid, nət, mənqəbət və padşahlara mədh yazmışdım, Allahın köməyi ilə bunların çoxu məşhur olmuşdu. Bir çoxu qayğısızlıq nəticəsində ortadan çıxmış və bəziləri isə namünasib olduqlarından gizlində, pərdədə qalmışdı.*

Bu qəflətdən oyanıb belə məsləhət gördüm ki, pərişan olan bu dediklərimin qalanını bir yerə cəm edim. Bu dövrandan sitəm görmüşləri bir yerə toplayım ki, zaye olmaq təhlükəsindən qurtarıb məşhur və müəyyən olsunlar. Madam ki qəsidə nəzmin yaxşı növüdür, heyfdir ki, fövt olub gələcək nəsillərə zövq verməsinlər" [5, s.18].

Qəsidə janrına xüsusi məhəbbətlə müraciət edən Füzuli üç dildə: türk, fars və ərəb dillərində mükəmməl qəsidələr yaradaraq onları toplu halında bir yerə cəmləyə bilmişdir.

Klassik şeirin əksər janrlarına müraciət etsə də, şair qəsidə janrını daha yüksək tutmuş, məsnəvi və qəzəl üsulunun ifrat və səhlənkarlıq nəticəsində "dad və ləzzətini itirdiyi" qənaətinə gəlmiş, yalnız qəsidəni həqiqi sənət kimi dəyərləndirmişdir:

Məsnəvi üsulu, *qəzəl sənəti*
Qazanmış olsa da aləmdə şöhrət,
Lakin bir eybi var: ifratla, təfrit,
Nə onda dad qoymuş, nə bunda ləzzət.
Təkcə qəsidədir hər xeyir işdə
Cilvələr saçaraq sayılır sənət [5, s.18]

Şair qəsidə janrının daha böyük imkanlara malik olduğuna diqqət çəkərək demişdir: *"Həqiqətdə qəsidə mübhəm ifadələr meydanı və mətin mənalar məkanıdır. Onun sətirlərinin səfləri padşahlara xütbə mənbəridir"* [5, s.18].

Dibaçəni *"fəsahət əhlinə"* və *"bəlağət sahiblərinə"* müraciətlə bitirən şair onları qəsidə zövqündən faydalanmağa, ona layiq olan qiyməti verməyə çağırmışdır: *"Qəsidə zövqündən binəsib olanların varlığını ağıl yox hesab edir. Kərəmli fəsahət əhlindən və mərhəmətli bəlağət sahiblərindən təvəqqe edirəm ki, bu qiymətsiz daş qırıqlarına və dəyərsiz dağınıq muncuqlara nəzər saldıqda, onun nöqsanlarını bağışlasınlar. Buradakı yaxşı cəhətləri öz zəmanələrinin şərəfi kimi qiymətləndirsinlər. Əgər xətaları islah etməsələr, yersiz etiraz da etməsinlər"* [5, s.18].

Füzuli qəsidələri ali varlıq olan insana, onu zinətləndirən sözə verilən çox yüksək qiymət,

dəyərdir. Bu həqiqəti şair belə etiraf edir: *"Elə ki, mən əşyanın keyfiyyətini təhqiq üçün fərasət gözümü açdım, hikmət əsərlərinin tamaşası çölünə təfəkkür qədəmi qoydum; aləm sədəfində insandan qiymətli bir gövhər görmədim və insan gövhərində isə sözdən şərəfli cövhər tapmadım"* [5, s.15-16].

Füzulinin qəsidə yaradıcılığında "Su" rədifli qəsidəsi özünün dərin fəlsəfi məzmunu, bədii sözün qüdrəti, ilahi eşqin silqəti, məcazlar sisteminin mükəmməlliyi baxımından xüsusi yer tutur. Rədifi "su" olduğu üçün bu şəkildə adlandırılır. Füzuli bu qəsidəni İslam peyğəmbəri Məhəmmədi öymək üçün yazmışdır. Burada su rəmzdir -hökmlərin təməl nöqtəsidir; belə ki, burada şair bütün deyimlərini suyun xüsusiyyətlərinə bağlayır.

Bu qəsidə əruz vezninin rəməl bəhrinin "fAilAtün fAilAtün fAilAtün fAilün" qəlibində yazılmışdır. "Rəməl" sözü tərcümədə "ləngərlənmək, dalğalanmaq, ağır-ağır, yəni ləngərlənə-ləngərlənə yerimək" mənasını verir. Bu bəhrdə yazılan şeirlərdə bir əzəmət, vüqar, dalğalılıq özünü göstərir [6, s.60-61].

Şair bu məşhur qəsidəsində təbiətin möcüzəsi olan suyun fəlsəfi mahiyyətini açır, suyun bədii obrazını yaradır. Digər klassiklər kimi, Füzuli də təbiət elmlərinin bilicisidir. Görünür, o da təbiətin möcüzəsi olan suyun canlı olduğunu qəbul edir. Yanan (hidrogen) və yandıran (oksigen) maddələrin birləşməsindən əmələ gələn su odu söndürür. Folklorda qəhrəmanlar yuxularını suya danışırlar, su ilə dərdləşirlər. Bütün canlılar başlanğıcını sudan götürür və s.

Füzulinin "su" anlayışı olduqca genişdir; o, həm cansız maddi aləmdir, həm də möcüzələr yaradan canlı materiyadır, bədii-romantik obrazdır. Hələ qədim dövrlərdən suya qəribə münasibət vardır: insan yuxusunu suya danışır, su ilə dərdləşir. Elm suyun yaddaşı olduğunu sübut etməkdədir. Makedoniyalı İskəndərin dəlləyi suya sirrini danışır, həmin suda göyərən qamışlar bu sirri aləmə yayır: "İskəndərin buynuzu var, buynuzu..."

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında evi yağmalanmış, ailəsi əsir alınmış Qazan xan *"Su Haqq didarın görmüşdür, bən bu su ilə xəbərləşəyim",* - deyə suya müraciət edir:

Çağnam-çağnam qayalardan çıqan su,
Ağac kəmiləri oynadan su,
...Qızıl dəvələr gəlib keçdiyi su,
Ağ qoyunlar gəlib çevrəsində yatdığı su,
Ordumun xəbərin bilirmisən, degil mana!
Qara başım qurban olsun, suyum, sana! – dedi [7, s.41].

Füzulinin su obrazı romantik silqətə malikdir; o, atəşləri söndürən sudur, qəlblərə axan göz yaşıdır, təşnələrə dərman olan həyat mənbəyidir. Ancaq Füzulinin qəhrəmanı eşq atəşindən elə yanır ki, alovları ram edən su onu söndürməkdə acizdir, çünki bu eşq ilahi eşqdir, onu su ilə söndürmək müşkül işdir:

Saçma, ey göz, əşkdən könlümdəki odlara su
Kim, bu dəklü tutuşan odlarə qılmaz çarə su.

Təbiətdə suyun dövranına bədii don geyindirən şair suyu göy qübbəsinin mavi rəngi ilə müqayisə edir, maraqlı mübaliğə yaradaraq göy qübbəsinin göz yaşları ilə örtüldüyü qənaətinə gəlir:

Abgüundur günbədi-dəvvar rəngi, bilməzəm,
Ya mühit olmuş gözümdən günbədi-dəvvarə su.

Qəsidəni məzmunca iki hissəyə bölmək olar. 16-cı beytə qədər su aşiq iztirablarının şahidi və iştirakçısıdır. Buradakı beytlərdə su göz yaşıdır, gözə gələn qara sudur:

Oxşada bilməz qübarini mühərrir xəttinə,

Xamətək baxmaqdan ensə gözlərinə qarə su.

Bu təbiət möcüzəsi xəstəyə şəfadır, qaranlıq gecədə onun ümidi, arzusudur:

Qəm günü etmə dili-bimardən tiğin diriğ,

Xeyirdir vermək qaranqu gecədə bimarə su.

Su aşiqdir, su rəqibdir:..

Rövzeyi-kuyinə hər dəm durmayıb eylər güzar,

Aşiq olmuş qaliba, ol sərvi-xoşrəftarə su.

Su yolun ol kuydən topraq olub dutsam gərək,

Çün rəqibimdir, dəxi ol kuyə qoymam varə su.

13-cü beyt istihalələrin ifadəsidir. Belə bir fəlsəfi fikir mövcuddur ki, insan torpaqdan yaranıb öləndə də torpağa çevrilir. Bu fikir Məhsəti Gəncəvinin məşhur rübaisində belə ifadə olunur:

*Dün kaşı kuzəmi daşlara çaldım***,**

Sərxoşdum, bilmədim, əlimdən saldım.

Kuzə dilə gəlib dedi ki, mən də

Sənin kimi idim, bu günə qaldım

Bu beytdə şair dostlarına müraciətlə deyir ki, onun əlini öpmək arzusu ilə ölsəm, torpağımdan kuzə düzəldib onunla yarə su verin:

Dəstbusi arizusindən gər ölsəm, dustlər,

Kuzə eylin torpağım, sunun *onunla yarə su.*

14-cü beytdə su yalvaran insan obrazına çevrilir:

Sərv sərgəşlik qılır qümri niyazından, məgər

Damənin duta, əyağinə düşə, yalvarə su.

Sonrakı beytlərin təhlili bu qəsidənin dini mövzuda yazıldığını təsdiqləyir. Mövlanə Füzulinin “Su” qəsidəsinin fəlsəfi mahiyyəti suyun təmizlik, paklıq timsalı olduğunu göstərməkdir. Burada Kərbəla müsibətinə də işarə var, çünki bu hadisə bəşər övladının su ilə imtahana çəkilməsidir. 28-ci beytdə ilahi nemət olan suyun göylərdən enməsinə işarə edilir:

Çeşmeyi-xurşiddən hər dəm zülali-feyz enər,

Hacət olsa, mərqədin təcdid edər memarə su.

Suyun göylərdən enməsi və endirilməsi Qurani-Kərimdə də keçir. Bu fikir müxtəlif forma və məzmunda ifadə edilsə də, mahiyyət eynidir - müqəddəs nemət olan su həyat mənbəyi kimi göylərdən endirilib:

“Göydən su (yağış) endirən Odur...” [8, “Ənam”, 99];

“Göydən sizin üçün yağmur endirən Odur...” [8, “Nəhl”, 10];

“Allah göydən bir yağış endirər, onunla yer üzünü öldükdən (quruduqdan) sonra dirildər...” [8, “Nəhl”, 65] və s. [8; 9, s.33-34]

Qəsidənin təhlili göstərir ki, rəmzlərlə zəngin olan bu qəsidəni Füzuli İslam peyğəmbəri Həzrət Məhəmmədi (s) öymək məqsədilə yazmışdır. Şairin ərəbcə qəsidələrini araşdıran məşhur şərqşünas Y.E.Bertels də qəsidələrin dini məzmun daşıdığını vurğulayaraq yazır:

"Məzmununa görə bütün on bir qəsidə (ərəbcə qəsidələr nəzərdə tutulur-M.P.) eyni bir tipə aid olub Məhəmməd və ya imam Əlinin mədhiyyə, tərifinə (nə`t) həsr olunub. Bununla belə, bu qəsidələrdən heç biri birbaşa mədhiyyə ilə başlamır, əksinə, müqayisədə tərif, öymə çox az yer tutur, əsas diqqət girişə-nəsibə yönəlib" [10, s.507].

Bu xüsusiyyətlər "Su" qəsidəsində də, əsasən, öz əksini tapır. Qəsidənin 26-30-cu beytlərində şair **"Ey Allahın sevimlisi! Ey insanların ən xeyirlisi!, -** deyə Məhəmməd peyğəmbərə müraciət edir, onu Merac gecəsində (Məhəmməd peyğəmbərin göyə getməsi və Allahla danışması) ulduzlu kəhkəşana səhər şehi kimi su səpmiş kəramət dənizi adlandırır, ulduzlu səmanı şeh damcılarına bənzədir:

Ya Həbibullah! Ya Xeyrəl-bəşər! Müştaqinəm,
Eylə kim, ləbtəşnələr yanıb dilər həmvarə su.
Sənsən ol bəhri-kəramət kim, şəbi-meracdə,
Şəbnəmi-feyzin yetirmiş sabitü səyyarə su.

Qəsidənin son iki beytində qiyamət günündən bəhs edilir. Məzmunca bir-birini tamamlayan bu beytlərdə qiyamət günündə qəflət yuxusundan oyanaraq vüsalı üçün göz yaşı tökdüyü Peyğəmbərin (s) gözəl camalını görməyə susamış şair bu ilahi arzusunun məhşər günü həyata keçəcəyinə ümid edir:

Xabi-qəflətdə olan, bidar olanda ruzi-həşr,
Əşki-həsrətdən dolanda dideyi bidarə su.
Umduğum oldur ki, məhrum olmayam didardən,
Çeşmeyi vəslin verə, bu təşneyi-didarə su.

"Su" Füzuli yaradıcılığında qəsidə janrının ən gözəl, mükəmməl nümunəsi, Füzuli sözünün, Füzuli hikmətinin ən zərif, ən qiymətli incisidir. Şair etiraf edir ki, məhz Peyğəmbəri (s) öydüyü üçün onun sözləri yağış buludundan düşən su damlası kimi saf, parlaq, qiymətli inci olmuşdur:

Yumni-nətindən gühər olmuş Füzulu sözləri,
*Əbri-nisandan dönən tək lö-löi-şəhvarə su***.**

Füzuli söz sərrafıdır, sözdən məharətlə istifadə edən misilsiz sənətkardır. O, sözə ehtiyatla yanaşır, sözü məharətlə seçir, cilalayır, mənalandırır, yeni don geydirir:

Söz mənadan asılıdır, məna sözdən hər zaman,
Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilə can [11, s.5] -

deyən Füzuli "Su" qəsidəsində "su" məfhumunu bədii sözün meyarına çevirir, müxtəlif mənaları "su" sözündə birləşdirərək, mükəmməl sənət nümunəsi yaradır.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, Füzuli qəsidələrinin müqəddiməsində yazdıqlarına sadiq qalmış, qəsidə janrını da Füzuli zirvəsinə qaldırmışdır.

Qeyd: *"Su" qəsidəsindən verilən nümunələr Məhəmməd Füzuli, "Əsərləri", IV cild,* "Şərq-Qərb" *nəşriyyatı, Bakı, 2005 nəşrindən götürülmüşdür (səh. 30-33).*

ƏDƏBİYYAT

1. Fuad Qasımzadə. “Qəm karvanı”, yaxud zülmətdə nur. Bakı: Azərnəşr, 1968.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1966.
3. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1978.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1960.
5. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. IV cild. Bakı: “Şərq-Qərb”nəşriyyatı, 2005.
6. Ş.A.Mikayılov. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. VIII-X siniflər üçün dərs vəsaiti. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1988.
7. Kitabi-Dədə Qorqud əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: “Öndər” nəşriyyatı, 2004.
8. Qurani-Kərim (Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə). Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Məmmədhəsən Qəni oğlu, Tariyel Bilal oğlu. Bakı: Göytürk, 2000.
9. Kur’an-i Kerim Meali. Ankara: 2008.
10. Э.Бертельс. Избранное труды “Низами и Физули”. Москва: 1962.
11. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. III cild. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1958.
12. Ə.Səfərli, X.Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1982.
13. Həmid Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: 1958.
14. Məhəmməd Füzuli, Əsərləri, IV cild, Bakı: “Şərq-Qərb”nəşriyyatı, 2005.

Минара Пашаева

ОПИСАНИЕ ПРОРОКА ИСЛАМА И ВЫРАЖЕНИЕ ГЛУБОКОЙ ЛЮБВИ К НЕМ В КАСЫДЕ «СУ» («Вода») МУХАММЕДА ФИЗУЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется значение жанра касыда в творчестве классика азербайджанской литературы Мухаммеда Физули, творчество касыда поета и художественно-философская сущность знаменитого касыда «СУ» («Вода») в этом контексте.

В статье на примерах анализируется художественно философская сущность слова «вода», акцентируется внимание на роли понятия «вода» в глубинных пластах нашей литературы-фольклора. В анализе автор обращает внимание на выражение поетом глубокой любви к Пророку Мухаммеду (с.г.в.) желание поета встретиться с ним в Судный день.

Minara Pashaeva

EXPRESSION OF DEEP LOVE TO THE PROPHET OF ISLAM IN THE QASIDA OF WATER BY MUHAMMAD FUZULI

SUMMARY

The article examines the significance of the qasida genre in the works of the classic of Azerbaijani literature Muhammad Fuzuli, qasida poems of the poet and artistic and philosophical points of the famous qasida of Water in this context.

The article analyzes the artistic philosophical essence of the word «water» using examples, focuses on the role of the concept «water» in the deep layers of our literature-folklore. In the analysis, the author draws attention to the expression of the poet's deep love for the Prophet Muhammad (s), the poet's desire to meet him on the Day of Judgment.

İLİSU, AĞÇAY VƏ SARIBAŞ KƏNDLƏRİNDƏ YENİ TƏDQİQATLAR

Bədircahan MƏMMƏDOVA,
AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
Antik dövr arxeologiyası şöbəsinin elmi işçisi,
bcahan@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *İlisu, Ağçay, Sarıbaş, abidə, arxeologiya, mezolit, skiflər.*
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Илису, Агчай, Сарыбаш, памятник, археология, мезолит, скифы.*
KEY WORDS: *Ilisu, Aghchay, Saribash, monument, archeology, Mesolith, Scythians.*

Aktuallığı. Şimaldan Rusiya, şimal-qərbdən Zaqatala, qərbdən Gürcüstan, cənubdan Yevlax və Samux, şərqdən Şəki rayonu ilə həmsərhəd olan Azərbaycan Respublikasının Qax rayonunun İlisu, Ağçay və Sarıbaş kəndləri bəşər tarixinin bütün dövrlərinə aid tarixi-arxeoloji abidələrlə zəngindir.

Müasir dövrümüzədək qeyd edilən kəndlərdə bir sıra tədqiqatlar aparılsa da, yeni tapıntılar mövcud qənaətlərə yenidən nəzər salmağı tələb edir.

İşlənilmə dərəcəsi. Qax rayonunun İlisu, Ağçay və Sarıbaş kəndlərinin tarixi, arxeologiyası və epiqrafikası ötən əsrin və müasir dövrün bir sıra tarixi, filoloji, arxeoloji və d. tədqiqatlarında araşdırılmışdır.

Elmi yeniliyi. Məqalədə İlisu, Ağçay və Sarıbaş kəndlərinin adlarının mənasına bir daha nəzər salınmış, yeni fikirlər əlavə edilmişdir.

İlisu kəndində (Kəndtala qədim yaşayış yeri) yerli sakinin 2018-ci ildə aşkarladığı qaya parçası (qənaətimizə əsasən, başdaşı) ilk dəfə olaraq məqalədə tədqiqata cəlb edilmiş, tarixi dövrü müəyyənləşdirilmişdir (Mezolit - Orta Daş dövrü; 15 000 il əvvəl). Həmçinin İlisu kəndindəki Qaradolaq məhəlləsinin adının digər tarixi Azərbaycan bölgə əhalisi – (Qarabağ; Naxçıvan MR; İrəvan) ilə eyniadlı etnik mənşəyə malik olması mövcud tədqiqatlara və müəllifin qənaətinə əsasən qeyd edilmişdir.

"Qafqaz qaş səhləbi" və ya "Xarı bülbül" çiçəyinin İlisu kəndinin Qarabulaq, Ağtala, Orta Könə yaşayış məskənlərində yayıldığı faktı da müəllif tərəfindən qədim türk tayfalarının yerdəyişmə prosesi ilə izah edilmişdir.

Ağçay kəndində olan abidələrin (Oğuz qəbirləri, "Oğlan qala, qız qala" mağaraları) ölçülərini qeyd edən müəllif kəndin tanınmış şəxsiyyətləri (İsmayıl Qullari, Setav bəyin nəticəsi Nüşabə) barədə məlumatları ilk dəfə təqdim etmiş, kənddəki şəxs adlarında tolerantlıq fikrinin qorunduğunu bildirmişdir.

Sarıbaş kəndində tapılmış arxeoloji tapıntılar (Ulu baldırğan talasında divar daşı, Qax Tarix

Diyarşünaslıq Muzeyində qorunan ilk orta əsrlərə aid saxsı bardaq) barədə ilk dəfə məlumat verən müəllif yerli əhalinin sufi təriqəti – Nəqşbəndiyyəyə (XIV əsr) etiqad etdiyini bildirmişdir.

Praktiki əhəmiyyəti. Məqalə tarixçilər, arxeoloqlar və şimal-qərbi Azərbaycan regionu ilə maraqlananlar üçün əhəmiyyət kəsb edir.

***

Qax rayonu mərkəzindən 12 km məsafədə, dəniz səviyyəsindən 1585 m yüksəklikdə yerləşən İlisu kəndi zəngin təbii ehtiyatlara malikdir. Tədqiqatlara əsasən, kəndin dağ süxurları Yura (Mezozoy erasının II dövrü - 201 milyon il əvvəl) və təbaşir (Mezozoy erasının III dövrü - 145 milyon il əvvəl) dövrlərinə aid edilmiş, Kürmükçay dərəsində uran, Hamamçayın yuxarı axarlarında təbii qaz yataqlarının olduğu müəyyən edilmişdir [1, s.179, 181].

Kürmükçay və Hamamçay çaylarının birləşdiyi yerdə yerləşən, sərt iqlimli bu kənd ilə eyniadlı (İlisu) məntəqələr hazırda Türkiyə Cümhuriyyətinin vilayətlərində – Aksaray (Güzelyurt), Amasya (Göynüçiçek) və Mersindədir (Gülnar). Alimlər (professor Səyyarə Mollazadə və professor Yəhya Kərimov) "ilisu" sözünün "yuxarıdan aşağı enən çay" mənasını ifadə etdiyini bildirmişlər.

Şəkil 1. 2018-ci ildə İlisu kəndi yaxınlığındakı Kəndtala yaşayış məskənindən aşkarlanan qaya parçası (qəbir daşı) və fraqmenti.

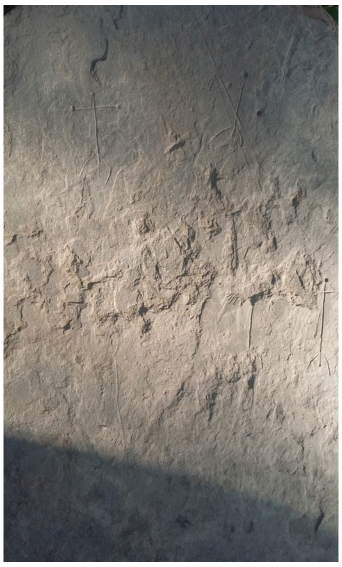

İlisu kəndinin qədim yaşayış ərazisi olan Kəndtalada yerli sakinin 2018-ci ildə aşkarladığı qaya parçası (qənaətimizə əsasən, başdaşı) son illərin nadir və maraqlı tapıntısı kimi diqqəti cəlb edir (şəkil 1). Hazırda İlisu kəndinin imamı Elman Xəliloğlunun evinin həyətində qorunan bu qaya parçasının aşkarlandığı sıx meşəlikdən ibarət ərazidə buna bənzər çoxsaylı tapıntıların olduğu tərəfimizdən müşahidə edilmişdir.

Uzunluğu 80-85 sm, eni 30 sm, hündürlüyü 11 sm olan bu qaya parçası üzərində gözəçarpan insanabənzər 4 təsvir vardır. Hər iki əllərini yana açmış, üç ayağı aralı formada olan insanabənzər təsvirlərdə (uzunluğu: 60-70 sm) əl barmaqları (4 və ya 6 barmaq) aydın sezilir. Bu qəbir daşındakı bir əlində dartılmış yay, digər əlində isə ox tutmuş insanabənzər varlıqlar yerli əhalinin ovçuluq məşğuliyyətini büruzə verir. Bu tapıntıya bənzər qaya parçaları Naxçıvan MR-in Gəmiqaya, Abşeronun Dübəndi, Qobustan abidələrində aşkar edilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlara əsasən, iki kəsişən xətlə yaradılan insanabənzər təsvirlər həm dünyanın yaranmasının əsasında duran dörd ünsürü (od, su, hava, torpaq), həm ilin 4 fəslini (bahar, yay, payız, qış), həm də həyatın sonunu ifadə edir [2, s.95].

Tərəfimizdən tədqiqata cəlb edilən bu qaya parçasını Mezolit dövrünə (Orta Daş dövrü adlandırılan bu dövrün təyinatı regionlara əsasən, fərqlidir. Yaxın Şərqdə belə abidələrin yaşı 15 min il əvvəldir) aid etmək mümkündür. Məhz bu dövrdə daş alətlər, mikrolitlər, obsidian daşından ülgüc, sümükdən ov ucluqları düzəltmə, ovçuluq geniş yayılmış, Yer kürəsində buzlaşma dövrü bitərək insanlar üçün əlverişli yaşayış mühiti, heyvan və bitki aləmi formalaşmışdır [2, s.95].

Ruhlar aləminə inanan mezolit dövrü insanları ilk piktoqrafik nümunələr (işarələr və ya təsvirlərlə obyekti həkk etmə) yaratmış və köç edərək şimal ölkələrinə (Şotlandiya, Baltikyanı, Şimal Buzlu okeanı sahilləri) doğru yönəlmişlər [3, s.256].

Qaya parçasının aşkarlandığı Kəndtala ərazisində həm də ərəb yazıları olan qəbirlər və müəyyən qədim tikili qalıqları (yerli sakinlərin söylədiyinə görə, qədim ibadət yeri) vardır.

Beləliklə, Kəndtala yaşayış yerinin tarixi yaşının Bakı şəhərindən 55 km aralıda, Qaradağ rayonunun Qobustan qəsəbəsində yerləşən ilkin insan məskəni - Qobustan abidələri ilə həmyaşıd olduğunu, yəni Mezolit (Orta Daş dövrü, 15 000 il əvvəl) dövründən başladığı və sonrakı tarixi mərhələlərdə davam etdiyini söyləyə bilərik.

Qaradolaq elatı ilə əlaqədar aşağıda təqdim etdiyimiz yeni məlumat İlisu kəndinin tarixi-etnoqrafik tədqiqatlarını zənginləşdirməyə yardım edəcəkdir.

Məlumdur ki, İlisu kəndində məşhur məhəllələrdən biri də kəndin yuxarı hissəsindəki Qaradolaq məhəlləsidir. Tarixi məlumatlara əsasən, məşhur Kəngərlilər boyunun Ustaclı tayfasına mənsub olan Qaradolaqlar Səfəvilər dövlətinin (1501 - 1736) yüksək təbəqəli tayfa əyanları qismində süvari ordusunda hərbi xidmət etmiş, qollarına fərqlənmə nişanı kimi “bəlgə” adlanan qol sarığı, qara rəngli dolaq bağlamışlar.

Xocavənd rayonu yaxınlığındakı Kuropatkin ərazisində, Ağcabədi rayonundakı Qaradolaq kəndində, Naxçıvan MR-in Şərur düzünün Araz boyu maili düzəngahında, İrəvan ərazisindəki Zəngibasar rayonunun Çobankərə kəndində və Qax rayonunun İlisu kəndində məskunlaşan, əsasən maldarlıqla məşğul olan, türkdilli tayfa ittifaqı olan Qaradolaqların Roma və Bizansla əlaqələri də tədqiqatlarla sübut edilmişdir [4, s.6].

İlisu kəndinin Qarabulaq, Ağtala, Orta Könə yaşayış məskənlərində bitən, xalq arasında “Xarı bülbül”, elmi ədəbiyyatda isə “Qafqaz qaş səhləbi” adlandırılan, İlisu Dövlət Təbiət Qoruğunun təcrübəli əməkdaşı, ekoloq Azərçin Muradovun “bülbül çiçək” adlandırdığı çiçək kəndin təbiətini zənginləşdirir (şəkil 2). Qədim türk tayfalarının yerdəyişmə prosesi nəticəsində bu çiçək də Azərbaycanın bioloji müxtəlifliyini büruzə verir.

Şəkil 2. “Qafqaz qaş səhləbi” və ya “Xarı bülbül” çiçəyi.

İlisu kəndindəki “Səngər yeri”, Sumuqqala, Uludağ dağı ərazisindəki yaşayış yerləri, Tovlatala məhəlləsindəki İlisu sultanlarının məzarları, həmçinin bir sıra qəbiristanlıqlarda (Bucaq məhəlləsindəki “Obalar”, Ulu

məscid ətrafında, Qaradolaq məhəlləsindəki "Füzuli bağı", İlisu məktəbi yaxınlığında) kəşfiyyat səciyyəli arxeoloji, etnoqrafik müşahidələr aparılsa da, arxeoloji qazıntıların aparılmasına böyük zərurət vardır.

Ağçay kəndi Qax rayonu mərkəzindən 9 km uzaqlıqda, Üçtəpə ərazisindən başlayaraq, Qaradağ, Xəznə, Qaltaq, Ağcaqayın, Musa yaylağı, Əltürgən (Ertürkan) dağının arxa tərəfindən başlayan Ağçay çayı (Ağçay dərəsinin uzunluğu 17 km; çayın uzunluğu 11 km, sahəsi 46 kv km, hövzənin orta yüksəkliyi 1990 m) sahilində yerləşir.

Kəndin adı tədqiqatlara əsasən, hidronimik oronimdir və "içməli su" mənasını bildirir [5, s.57].

Ağçay kəndində qeydiyyata alınmış abidələrdən biri arxeoloji baxımdan maraq yaradan Oğlan qala, qız qala mağaralarıdır (hündürlüyü 25-40 m). Müdafiə tipli bu abidədən yerli sakinlər sığınacaq məqsədilə istifadə etmişlər.

Ağçay dərəsinin Xəznə dağı (hündürlüyü 2000 m, ən yüksək zirvəsi Dünyadik, şəkil 3), Qax, Şəki, Yevlax və Samux rayonlarını əhatə edən Axarbaxar dağ silsiləsi (hündürlüyü 500 metrdən artıq) və yaxınlığındakı kəndlərdən (Xırsa, Kiçik və Böyük Dəhnə, Suçma və d.) tapılmış arxeoloji materiallar ərazidə qədim yaşayış məskənlərinin olduğunu sübut edir və turizm layihələri üçün maraqlıdır.

2011-ci ildə Dağıstanın Mahaçqala şəhərində çap edilmiş "XII-XIX əsrlərdə İlisu və dağ mahalı" [6] adlı kitabın "İlisu sultanlığının Ağçay kəndində bir kitabın köçürülməsi" bölməsində İsmayıl Qullarinin adı və təxəllüsü qeyd edilmişdir.

İsmayıl Qullari 1809-cu ildə Ağçay kəndindəki Hacı Şəmsəddin məscidində zəvvar Hacı Əbdəllah Əfəndi Nuxəvinin tələbəsi qismində təhsil alaraq xəttatlığa yiyələnmiş və qeyd edilən kitabın üzünü nəsx xətti ilə köçürmüşdür. Tədqiqatçı A.Albanvi İsmayıl Qullarinin etnik kimliyini araşdıraraq, Cənubi Dağıstanın Dərbənd şəhərində və Qusar rayonunda Qullar adlı kəndlərin olduğunu bildirmişdir [7].

Şəkil 3. Qax rayonu, Ağçay kəndi, Xəznə dağının Dünyadik zirvəsi. Fotoqraf: Namiq Mantaşov

Qənaətimizə əsasən, Balakən rayonunun Qullar kəndində dünyaya gəlmiş İsmayıl Qullari təhsil almaq məqsədilə Qax rayonunun Ağçay kəndinə gəlmiş və özünün də qeydinə əsaslansaq, doğma kəndinin adını təxəllüs kimi qəbul etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində Ağçay kəndində vəba xəstəliyi ucbatından çox sayda sakin vəfat etmiş, digər dağ mahalları sakinləri bu əraziyə köçürülmüşdür. İlisu sultanı Əhmədxan (1805-1830) general Rtişevə (1754-1835) məktubunda bu faktı belə qeyd edir: "Dörd kəndimizdə - Muslax, Sekut, Ağçay və Qaxbaşda vəba qeydə alınıb" [8].

Ağçay kəndində tolerantlıq ənənələrinə riayət

olunduğu həm də yerli sakinlərin adlarında (Misidik, Huripəri, Ruqiyət, Qazımuhəmməd, Pəri, Umaxan və d.) müşahidə olunmaqdadır. Müasir dövrümüzdə bu kənddə etnik türklər - muğallar, ləzgilər, saxurlar, avarlar yaşayırlar.

Tədqiqatçı İ.Lineviçin fikrincə, Ağçayda 9 bəy ailəsi yaşamışdır. Hacıağa İlisulunun nəslindən olan bu ailələr "Nəcəfuşağı" soyadı daşımış və İlisu sultanlığının Almalı, Şıxlar, Baxtala məskənlərində torpaq sahələrinə malik olmuşlar. Bu nəslin təməlini qoyan Nəcəf bəyin nəsil davamçıları - oğlu Məhəmməd, daha sonralar isə - Kiçi xan, İbax, Paşa bəy, Ziyad adlı şəxsiyyətlər olmuşlar [8].

Epiqraf alim, akademik Məşədixanım Nemətin tədqiqatlarında (qəbir daşındakı yazıya əsasən, vəfat tarixi hicri 1322 = 1904-05 il) adı keçən Nüşabə xanım "zəvvar ... bəyin qızının nəticəsi" kimi qeyd olunsa da, sonrakı tədqiqatlar sayəsində bu xanımın XIX əsrin sonunda Ağçay kəndindəki 10 taqar (taqar – torpaqla əlaqədar ölçü vahidi) biçin sahəsi sahibi, yerli bəy ailələlərinin rəhbəri, imkanlı şəxs Setavbəyin nəticəsi olduğu müəyyən edilmişdir [8].

İlisu kəndindən 18 km şimal-qərbdə, Kürmükçayın yuxarı səthində, dəniz səviyyəsindən 1800 m yüksəklikdə yerləşən Sarıbaş kəndi zəngin təbiəti və qədim abidələri ilə maraq kəsb edir.

Şəkil 4. Qax rayonunun Sarıbaş kəndində 2019-cu ildə bərpa və təmir edilmiş məscid

Türk tədqiqatçıların qənaətlərinə əsasən, "sarıbaş" sözünün mənası ("sarı", "sari" türk sözləri olub, rəng mənasını bildirir) həm də "tərəf", "istiqamət" deməkdir. Bu məzmunda "sarıbaş" sözü "başa tərəf", "baş tərəf" anlamları ilə də uyğun gəlir. Türk xalqlarında "sarı başlı" ifadəsi ilə həm də igid, qəhrəman kəs nəzərdə tutulmuşdur [9, s.303]. Bu adla Şəki rayonu ərazisində Sarıqaya, Kəlbəcər rayonunda Sarıyer oronimləri işlənilir [5, s.58-59]. Ukraynanın Krım Muxtar Vilayətində eyniadlı kənd vardır.

Qax rayonunun Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində Sarıbaş kəndində aşkarlanmış saxsı qab – bardaq qorunur (QTDM 200; h – 30 sm; d – 5,5 sm). Təyinatımıza əsasən, bu tapıntı ilk orta əsrlər dövrünə aiddir.

Kəşfiyyat xarakterli tədqiqatımız zamanı Sarıbaş kəndindən 3-4 km aralıda, şimal-qərb istiqamətində olan Ges dərəsindəki "Ulu baldırğan" adlı talada (qədim yaşayış yerində) üzərində maral və ovçu təsvirləri olan divar daşı (ölçüsü: 50x30 sm) tapılmışdır. Bu tapıntı ərazidə vaxtilə abidənin və yaşayış yerinin olduğunu təsdiq edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Sarıbaşın günbatan tərəfində yerləşən "Qarsu" dağının adı çəkilir. Dastanda adı keçən Ağcaqala, Sürməli, Torpaqqala yaşayış məskənləri Sarıbaşdan 30-40 km aralıda olan Qanıq çayı ətrafındakı yer adlarıdır. Dastanda təsvir olunan yerli mətbəx mədəniyyəti, xalq təbabəti və digər adət-ənənələr (adqoydu və s.) müasir dövrümüzdə də yaşadılır.

Dəniz səviyyəsindən 2500-3000 m yüksəklikdəki dağ yaylaqlarının mərkəzi hissəsində “Qaburlu arxac” adlı yaşayış məntəqəsi hazırda acınacaqlı vəziyyətdədir.

Monogen səciyyəli kənd olaraq Azərbaycan Milli Ensiklopediyasına daxil edilmiş bu kənddəki “Oğuz qəbirləri” (hər qəbrin uzunluğu - 2 m) və fədakar kənd sakinlərinin dəfn edildiyi “Şəhidlik” adlı qəbiristanlıqlar kəndin şərəfli tarixini büruzə verir.

1936-1938-ci illərin repressiya hadisələri dövründə Sarıbaş kəndində üstüyazılı abidələrin dağıdılması və kəndin görkəmli şəxslərinin məhv edilməsi tarixin acınacaqlı faktlarıdır.

Sarıbaş kəndindəki “Hacı Tapdıq” məscidi (XVI-XVII əsrlər) ilə əlaqədar tədqiqatlar, adından da göründüyü kimi, yerli əhalinin Azərbaycanın şimal-qərb regionunda məşhur olan sufi təriqətlərinə (Nəqşbəndiyyə şeyxi Hacı Tapdığın qəbri – Qax rayonunun Oncallı kəndindədir) ehtiram bəslədiyini ortaya qoyur. Qeyd etmək istərdik ki, 2019-cu ildə Sarıbaş kəndindəki məscid bərpa və təmir edilmişdir (şəkil 4).

Hündür ərazidə yerləşən bu kəndin maraqlı tarixi-arxeoloji abidələrini tədqiqata cəlb etmək zəruridir.

2012-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Ceyrançöl dəstəsinin rəhbəri Mənsur Mənsurovun başçılığı ilə İlisu, Sarıbaş, Ağçay, Ləkit - Kötüklü kəndlərində arxeoloji axtarış və kəşfiyyat işləri aparılmışdır. 2500 m yüksəklikdəki dolomit qaya zolaqlarından ibarət qayalarda olan mağara və zağaları aşkarlayaraq tədqiq edən arxeoloqların ehtimalına görə, bu qayaaltı qövsvari boşluqlarda ibtidai insanların yaşaması üçün münbit şərait olmuşdur.

Yerli əhalinin “skolotlar” (Herodotun fikrincə, e.ə. VII – e. III əsrində Avrasiyanın düzənlik və meşələrində, Qaradənizdən Sayan-Altaya qədər olan ərazidə həyat keçirən skiflər özlərini həm də “skolotlor” adlandırırmış) və “Xorqaya” adlandırdığı belə mağara tipli ilkin insan məskənləri (450-500 min il əvvələ aid) [10] gələcəkdə ərazidə aparılacaq arxeoloji tədqiqatlar üçün maraqlı obyektlərdir.

Müxtəlif tarixi mərhələlərdə etnik qrup və xalqların qaynayıb qarışması nəticəsində formalaşan Qax rayon mərkəzindən şərqdə yerləşən - İlisu, Ağçay və Sarıbaş kəndləri gələcək turistik layihələr üçün maraqlı məkanlardır. Qeyd edilən kəndlərdə arxeoloji qazıntıların aparılması tariximizin yeni faktlarla zənginləşməsinə səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İlisu. Tərtibçi: Murtuzayev S.N. Bakı: Vətən, 2012.
2. Müseyibli N. Gəmiqaya. Bakı: Çaşıoğlu, 2004.
3. Мезолит и неолит Восточной Европы: хронология и культурное взаимодействие. Отв. Ред. Васильев С.А., Шумкин В.Я. Спб., ИИМК, 2012.
4. Məmmədov M. Qaradolaq elatı haqqında bilgilər // "Tərəkəmə" qəzeti, 28 fevral 2011.
5. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları (oronimiya). Bakı: ADN, 1993.
6. Айтберов Т.М., Хапизов Ш.М. Елису и горный магал в XII–XIX вв. (очерки истории и ономастики). Махачкала: 2011.
7. http://qax.org.az/?p=4029
8. http://nkaa.ru/92-agchay-kahaor.html
9. Sarı A. Türkülerin doğuşu. Antalya: Nokta E-Book Publishing, 2016.
10. Şimal Qərbi Azərbaycan. Layihə rəhbəri: Mahmudov Y.M. Bakı: Şərq-Qərb, 2011.
11. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar: nailiyyətlər və perspektivlər // https: //muallim.edu.az/news.php?id=6390
12. Abbasov N. Qədim Azəri yurdu – Qax. Bakı: Ağrıdağ, 2000.
13. Əzimov H., Əhmədov Ş. Qax abidələri. Bakı: Səda, 1998.
14. Xəlilov M. Kosmos elçiləri qədim Qobustanda // Azərbaycan arxeologiyası. № 3-4, Bakı: Khazar University, 2000, s. 63-65.
15. İsmayılov Q., Aslanov Q. Torpaqqalada arxeoloji axtarışlar //AzSSR EA-nın xəbərləri. Bakı: 1961, s. 29-43.
16. Nemət M. Azərbaycanda pirlər (sosial-ideoloji iqtisadi-siyasi mərkəzlər). Bakı: ADNPB, 1992.
17. Карахмедова А. Исследования монастыря Катук-Лякит Кахского района в 1982 г.: Археологические раскопки // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1982). Баку: 1990, с. 36-39.
18. Летифова Э. Илисуйское султанство. Баку: Шарг – Гарб, 2010.
19. Албанви А. Переписчик Исмаил Куллари // https: //proza.ru/2017/02/03/157

Бадирджахан Мамедова

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПОСЕЛЕНИЯХ ИЛИСУ, АГЧАЙ И САРЫБАШ

АННОТАЦИЯ

В статье основываясь на археологические наблюдения, отчеты, а также др. исторические сообщения предоставлена информация о этимологии названий, новых археологических находках, исторических памятниках и личностях селений Илису, Агчай и Сарыбаш Кахского района.

Основываясь на историческо-этнографические сведения согласно автору статьи, название переулка Гарадолаглар села Илису основывается на одноименный тюркский род, последователи которого также ныне проживают на территории Нахичеванской Автономной Республики, Иревана и районов Карабаха (Ходжавенд, Агджабеди).

Нововыявленная находка – кусок скалы (или надгробный камень), выявленный на территории Кендтала в поблизости села Илису привлекает внимание своим своеобразием. Согласно изображениям на данном камне, а также археологическим исследованиям подобного типа находок, данную находку можно отнести к периоду Мезолита (т.е. 15 тысяч лет назад).

Согласно исследованиям название села Сарыбаш у тюркских народов, сходится с понятиями «воин» или «герой». В древнем тюркском эпосе «Китаби Деде Горгуд» отмечены название горы «Гарсу», а также древних поселений (Агчала, Сюрмели, Торпаггала) данного села. Древние обычаи, кухонная культура, способы исцеления народными способами села Сарыбаш, сохраняют свою актуальность и по сей день.

Село Агчай прославлено историческими личностями, а также памятниками разных периодов, отражающих толерантность. Природные богатства данного села привлекают туристов.

Артефакты данных поселений предоставляют ценные сведения о жителях, хозяйстве, обычаях, верованиях и культуре на протяжении многих исторических периодов. Проведение археологических раскопок на территории этих сёл, способствовало бы выявлению новых результатов.

Badirjahan Mammadova

NEW RESEARCH IN ILISU, AGHCHAY AND SARIBASH SETTLEMENTS

SUMMARY

Based on archeological observations, reports, as well as other historical accounts, this article gives information of etymology of names, new archeological findings, historical monuments and figures of Ilisu, Aghchay and Saribash settlements of Gakh region.

Referring to historical-ethnographic data, the author of the article notes that the name of Garadolaglar lane of Ilisu village is based on the eponymous Turkic clan whose adherents also reside in the territory of Nakhchivan Autonomous Republic, Irevan and Karabakh regions (Khojavend, Aghjabedi).

The newly discovered finding is a piece of rock (or gravestone) found within the territory of Kendtala near Ilisu village, attracts attention with its originality. According to the images on this stone, as well as to archeological investigations, this finding can be attributed to the Mesolithic period (i.e. 15 thousand years ago).

According to research, the name of Saribash village among the Turkic peoples coincides with the concepts of "warrior" or "hero". The name of Garsu mount, as well as ancient settlements (Aghchala, Surmeli, Torpaggala) of this village are mentioned in the ancient Turkic epic "Kitabi Dede Gorgud". Ancient customs, kitchen culture, folk healing methods of Saribash village remain relevant to this day.

The village of Agchay is famous for its historical figures, as well as monuments from different periods that reflect tolerance. The natural resources of this village attract tourists.

The artifacts of these settlements provide valuable information of the inhabitants, economy, customs, beliefs and culture for many historical periods. Archaeological excavations on the territory of these villages would contribute to the identification of new results.

İSLAM XƏTT SƏNƏTİ VƏ MƏŞHUR XƏTTATLAR

Səbinə NEMƏTZADƏ,
AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Şərq-Qərb şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, ilahiyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
nematzadesabina@yahoo.com

Səbirə NEMƏTZADƏ,
BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi, Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətşünaslıq kafedrası, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
sabiranematzade@yahoo.com

AÇAR SÖZLƏR: *İslam, xətt sənəti, xəttat, İbn Müqlə, İbn Bəvvab, Yaqut əl-Müstəsimi, Şeyx Həmdullah Əfəndi, Mir Əli Təbrizi.*

***КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА*:** *Ислам, каллиграфия, каллиграф, Ибн Мукла, Ибн Бавваб, Якут аль-Мустасими, Шейх Хамдулла Эфенди, Мир Али Тебризи.*

KEY WORDS: *Islam, calligraphy, calligrapher, Ibn Mugla, Ibn Bawwab, Yakut al-Mustasimi, Sheikh Hamdullah Efendi, Mir Ali Tabrizi.*

Xəttatlıq İslam düşüncəsini, zövqünü, təmkinini, Allaha sevgini, imanı özündə əks etdirir. Bəzi araşdırmalarda yazı sənətinin yüksəldiyi şəkil və xətt zənginliyi hədislərdə canlı varlıqların təsvirini qadağan edən hökmlərlə əsaslandırılmışdır. Bu əsaslandırmalarda yaradıcılığı qadağan qarşısında məhdudlaşan sənətkarın bütün bədii güc və qabiliyyətini yazı və naxış sənətinə verdiyi ifadə edilmişdir. Bu fikirləri qismən qəbul etməklə yanaşı, bildirmək lazımdır ki, müsəlman sənətkarların xətt sənətində nail olduqları ifadə, güc və forma zənginliyi İslamın təlqinlərində, tövhid inancında və anlayışında, sənətkarın imanında axtarılmalıdır. Yalnız xətt deyil, digər İslam sənətləri də Allaha iman və pak duyğuların ətrafında formalaşmışdır. Bir mərkəz ətrafında hörülən naxışda, memarlıq, musiqi və xətt sənətinin təfərrüatında və ərsəyə gəlmiş əsərdə birlik, yekparəlik, təmkin və məntiqli üslub müşahidə olunur.

İslam coğrafiyasında siyasi, iqtisadi, memarlıq və mədəniyyət sahəsində gedən inkişafa paralel olaraq xətt və İslama xas digər sənətlər də Quran və hədislər ətrafında formalaşmış, yüz illər ərzində fərqli üslublar və çox zəngin şəkillər qazanmışdır. Bu mücərrəd cizgilər fövqəladə musiqili ifadə gücünə çatmış, dini təsir gücünə malik olması ilə yanaşı, bəzi Qərb modernist rəssamları da öz ağuşuna ala bilmişdir.

Ərəb xəttatlığı Allah-Təalanın nizamına hörmət və sevgi ilə ağıllı və şüurlu şəkildə işlənirdi. Zaman keçdikcə bu xəttatlıq təbiətin və canlıların, quşların, həmçinin müxtəlif həndəsi fiqurların istifadəsi ilə təsvir olunmağa başladı. Bütün xəttatlıq növləri həndəsi nizam, ağıl, diqqət və tam

təbiiliklə təsvir olunmuş, öz zərifliyi və incəliyi ilə seçilməkdədir. Onlar arasında dini-ictimai məzmunlu əsərlər də yer alır [1, s.23].

İslam düşüncəsinin ən diqqətə çarpan xüsusiyyətlərindən biri varlığın mütləq və obyektiv mənada gözəl forma və görünüşə sahib olması anlayışıdır. Gözəllik varlığın özündə olan bir şeydir. Çünki Allah "... yaratdığı hər şeyi gözəl yaratmışdır" ("Səcdə", 7). Qısaca, varlıq bu mümkün quruluşun hüdudlarında həm mükəmməl, həm də gözəldir. Bu gözəllik insanın mütləq cəlal və camal sahibi olan Yaradana qovuşmasına vəsilə ola biləcək xüsusiyyətdədir. Bunun ən mühüm şərti də surət və məna gözəlliyini bütünlük içində görməkdir [2, s.98]. İslam xəttatlığında məna gözəlliyinin surət gözəlliyində əksini tapması, məna və surətin estetik bütünlük təşkil etməsi xəttatın vüsala çatması üçün bir "yol"dur.

Dini-əxlaqi prinsiplərə əsaslanan ərəb yazısında yüksək dəyərlər cəm olunmuşdur. Bu dəyərlər İslam dininin fəlsəfəsini əks etdirir.

İslam xətt sənətinin inkişafına təsir edən ən önəmli xüsusiyyətlərdən biri bu yazını meydana gətirən hərflərin plastik imkanlar baxımından zəngin olmasıdır. Bu plastik imkanlar xəttatlar üçün geniş diapazonlu ifadə zəmini yaradır.

Xətt İslam sənətidir. Onun daxili ahəngində (dəruni ahəng) İslam düşüncəsi, iman və həyəcanı hakimdir. Bu düşüncə əsalətini, xarakterini, estetikasını millətlərin zövqləri ilə bərabər İslam dinindən alır. İlahi bilgilər, hikmətli, gözəl və təsirli sözlər yazı ilə ortaya çıxır, görülən və qəlbən hiss edilən mərhələyə çatır. Hərf və sözlərdən ibarət geniş bir məna aləmi açılır. Daimi qaynaqdan su kimi axan, Allahın, Rəsulunun və vəlilərinin insanlığa çatdırmaq istədiyi mənalar, yüksək həqiqətlər ortaya çıxır. Məna forma alır, hərflər və onu tamamlayan ünsürlər ilahi örtüyə bürünür, yazı ilahi mesaj ilə çulğalaşır, bütünləşir, müqəddəsləşir və onları sətirlərə düzən hünərli katibin (xəttatın) gözəllik həsrəti, ruhu yazıda öz əksini tapır, yazı büllurlaşır. Gözəl şəkil, söz və məna ahəngi içində axıb gedən bu sətirlərə xüşu* ilə dalır, könüllər xaşyət** ilə Allaha yönəlir [3, s.85-86].

Ərəb yazısının ədəb və əxlaqa əsaslandığını irəli sürənlərdən biri, "Mədəniyyət aləmində yazı və İslam mədəniyyətində qələm gözəli" əsərinin müəllifi Mahmud Bədrəddin Yazır gözəl yazıda fitrətdəki kimi bir təmizliyin olduğunu söyləyir. Daha sonra qeyd edir ki, bu təmizliyə təkəbbürlü vicdanlar, pis ruhlar toxuna bilməz, yalnız uzaqdan baxmaqla kifayətlənərlər [4, s.149].

Yazı sənəti öz ənənə və üslublarının qəti qaydaları çərçivəsində qalmaqla yanaşı, xəttatın şəxsiyyətinə də bağlı məqamları olan məsələdir. Sənətkarın daxili dünyası yazıda öz əksini tapır. Xəttatın ruhi halı, iztirabları, keçirdiyi böhranları və malik olduğu kamalı yazıda sezilir. Yazıdakı camal, yumşaqlıq və ya sərtlik, rahatlıq və ya narahatlıq, kəskinlik, nizam, təmizlik, səliqə, əzəmət və təmkin kimi insanda heyranlıq hissi oyadan dəyərlər sənətkarın özüdür. Sənətkarın (xəttatın) ruhi halına görə yazı estetik dəyər qazanır [3, s.88]. İslam tarixi boyunca ali mənəvi dəyərləri, ruhani eşqi, yüksək estetik zövqi ilə xətt sənətini yaşadan, onu inkişaf etdirən məşhur xəttatlar vardır ki, onlar yazını İslam sənətinin tacı etməyə müəssər olmuşlar.

Məşhur xəttat İbn Müqlə ilk dəfə hər bir xəttin nisbi ölçüsünü hesablamaqla nisbi yazının (əl-xətt əl-mənsub) standartlaşdırılmış sisteminin izahını vermişdir. Hər bir hərfin ölçüsü əlifbanın ilk hərfi olan əlifin ölçüsünə əsaslanırdı, o özü isə şaquli xətt formalaşdırırdı. Əlifin uzunluğu qələmin diaqonal şəkildə bərkidilməsi yolu ilə almaz şəkilli rombun bucaqlarının sayı ilə müəyyənləşirdi.

İbn əl-Bəvvab İbn Müqlənin romb sistemini daha da genişləndirərək, əlifi yuvarlaq (dairəvi) yazmış və əlif özündən sonrakı hərflərin ölçüsünü təyin etmək üçün əsas meyar hesab olunmuşdur. Bununla da, dairənin radiusu nisbi uzunluğu təmin etmişdir. X əsrdən bu günə kimi istifadə olunan bu nisbi yazı sistemi getdikcə dəyişmiş və maili (kursiv) yazı ustadları tərəfindən təkmilləşdirilmişdir [5, s.11].

Xətt ustadları tərəfindən yazıdakı tənasüb formalaşdırılaraq qorunmuşdur. Tənasüb qələm qalınlığına görə hərf strukturlarının en və boyları ilə incəlik və qalınlıqları arasındakı uyğunluqdur.

Xətt sənətindəki hərflərin şəkilləri, tənasüb, kəşidələrindəki sükunət, dik xətlərdəki tarazlıq və ahəng, yazının ifadə etdiyi məna insanda müxtəlif duyğular oyandıra biləcək qədər zəngindir. Lakin yazı üslublarının estetik qanun və nizamlarını bilmədən, oxuyub anlamadan yazı gözəlliyinin zövqünə varmaq qeyri-mümkündür. Yazı gözəlliyi yalnız xətlərin, cizgilərin ahəng və tənasübü deyildir. Xətlərə hökm edən gizli bir məna ilə sənətkarın ruhi və fikri gözəllikləri çulğalaşaraq yazının mənəvi ahəngini meydana gətirir. Beləliklə də, İslam yazılarında gözəllik şəkil və mənanın tövhidi ilə təcəlli edir.

İslam təfəkkürü və imanı ilə dühasını və istedadını inkişaf etdirən, üfüqlərini genişləndirən müsəlman sənətkarlar kainatda görünən fanilik və çoxluqda əzəli bir bəqa və birlik sezmişlər, minlərlə naxış və surətdən başlayaraq yavaş-yavaş hüsnü-aliyə yüksəlmişlər. Abidələrdə, şeirlərdə, bəstələrdə, xətlərdə elə hey o vəhdət dəryasına qərq olmanın zövqünü və ahəngini əks etdirmişlər, camala olan eşqlərini dilə gətirmişlər [6, s.9].

Tərkib hərf və kəlmələrin təsadüfi bir araya gətirilməsi, üst-üstə yığılması, təqlid etmək surəti ilə rəsm edilməsi deyil, xəttatın estetika və istif qaydalarına uyğun şəkildə ustalıqla qələmini hərəkət etdirməsidir. Əgər kompozisiya, mətnin oxunuş sırasına görə hərf və kəlmələr nizamlı şəkildə, aşağıdan yuxarıya doğru, üsula uyğun olaraq hazırlanmışsa, "təşrifatlı" və ya "təşrifatı yerində"; hərf və kəlmələrin yerləri dəyişmiş, qabağa çıxarılmış, yaxud geridə buraxılmışsa, "təşrifatı pozulmuş" deyilir. Təşrifatsız yazıların oxunması çətin, təşrifatlı istiflərin oxunması isə daha asandır [3, s.87].

Qeyd etmək lazımdır ki, xəttatlar ədəb və ərkandan irəli gələrək ayə və hədislərin oxunmasında xətaya yol verməməyə hər zaman səy göstərmişlər. Məsələn, kompozisiyalarda Allah kəlməsinin üstdə yazılmasına diqqət etmişlər. Əgər mətn Allah kəlməsi ilə başlayırsa, kompozisiya hörmət əlaməti olaraq yuxarıdan aşağıya doğru icra edilmişdir.

Tarix boyunca olduğu kimi, günümüzdə də öz əhəmiyyətini və sirrini qoruyub saxlayan xətt sənəti İslam mədəniyyətində "gözəl yazı yazmaq" mənasını daşıyır.

"Cismani alətlərlə meydana gətirilən ruhani həndəsədir" cümləsi ilə təyin olunan xətt sənəti daha açıq ifadə ilə xəttatların "qamış qələm, ahərli kağız, his mürəkkəbi kimi yazı vəsaitlərinin köməyi və daim gözəllik axtarmaq səyləri ilə ərəb hərflərini şəkilləndirməsi"dir [7, s.59].

Qeyd etmək lazımdır ki, əlyazma əsər yalnız mətn deyildir. O, eyni zamanda orta əsr müsəlman Şərqinin intibahını özündə əks etdirən incəsənət əsəridir. Əlyazma kitabların ərsəyə gəlməsində müəllifdən başqa, bir qrup kitab sənəti ilə bağlı sənətkarların - xəttat, müzəhhib, nəqqaş, mücəllid və s. sənət adamlarının əməyi vardır. Hər bir sənətkar əsərə estetik cəhətdən müəyyən dəyər qatmışdır. Əlyazmanın estetik məziyyətlərindən öndə gələni, daha tez görünəni xəttat işidir. Əli Hərəviyə görə, xəttat olmaq üçün beş şey gərəkdir: diqqəti tab, yazıdan anlamaq, əldə qüvvət, əmək sərf etmək, yazı üçün lazımlı kağız, qələm və mürəkkəbin ən yaxşılarının tapılması.

İslam tarixində məktəb sahibi olmuş xəttatlar özlərindən əvvəlki sənətkarların əsərləri üzərində uzun zaman çalışaraq öz məktəblərini formalaşdırmışlar.

Xətt sənətində dönüş nöqtəsi kimi qəbul edilən hadisə İbn Müqlənin qardaşı Əbu Abdullah Həsən ibn Əli ilə məvzun xətləri (müstədir) təsnifləndirməsi, hərflərin həndəsi ölçü (həndəsətül-huruf) və qaydalarını müəyyən etməsi, "əqləmi sittə"nin ortaya çıxmasına zəmin yaratmasıdır [8, s.22-23]. Əbu Əli Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ibn Müqlə əl-Bağdadi məşhur xəttat olmaqla yanaşı, həm də Abbasi vəziri olmuşdur. Hicri 272-ci il şəvval ayının 27-də Bağdadda xəttat ailəsində dünyaya göz açmışdır. O, İbn Müqlə ləqəbi ilə məşhurlaşmışdır. İbn Bəvvaba qədər İbn Müqlənin yazıları xəttatlara nümunə olmuşdur. Məhz bu səbəbdən o, "imamul xəttatin" kimi şöhrət qazanmışdır.

"Töhfəyi-xəttatin" əsərində İbn Müqlədən yazı məşq edərək və ya onun xəttini nümunə götürərək tanınan xəttatların adları qeyd olunmuşdur. Onlardan bəziləri aşağıdakılardır: Əhməd ibn Əban ibn Seyyid (ö.381/991); Əhməd ibn Əhməd ibn Həsən ibn Məhəmməd (ö.371/981); İsmayıl ibn Həmmad (ö. 393/1002); Həsən ibn Abdullah əl-Məhzübani (ö. 368/978); Xələf ibn Süleyman (ö. 398/1007); Abdullah ibn Məhəmməd ibn Əsəd ibn Əli ibn Səid (ö. 375/985); Əli ibn Hətəm, İsa ibn Əli ibn İsa (ö. 391/1000); Küdamə ibn Cəfər (ö. 337/948); Məhəmməd ibn İsmayıl, Yəhya ibn Adiy ibn Həmid (ö. 364/974). İbn Müqlənin tələbələri arasında adı keçən İsmayıl ibn Həmmad Fərab şəhərindəndir. Yaqut əl-Həməvinin təsbitinə görə türk əsillidir. Ona Əbu Nəsr əl-Cevhəri də deyirmişlər. "Sihahi-Cevhəri" adlı lüğətin müəllifidir. Xətt sənətində onun İbn Müqlə səviyyəsində bir xəttat olduğu deyilir [9, s.73].

İbn Müqlə artıq öz dövründə məktəb yaradaraq iz qoymağı bacarmış, kamil xəttat kimi İslam xətt sənəti tarixində mühüm yerə sahib olmuşdur.

İbn Müqlədən sonra ikinci böyük xətt ustası İbn Bəvvab sayılır. İbn Müqlə vəznli xətlər arasında xarakter və xüsusiyyətləri bir-birinə yaxın olanları qruplaşdırmış, hərflərin dairə əsasına görə həndəsi nisbətləri ilə qaydalarını ortaya qoymuş, beləliklə, mənsub xətlərin (əqləmi-sittə) meydana çıxması üçün ilk əhəmiyyətli islahatı etmişdir. İbn Bəvvab isə onun "əqləmi-sittə"də təsbit etdiyi bu estetik qaydaları daha incə həndəsi nisbətlərə bağlayaraq üslubunu gözəlləşdirmişdir. Bənzər üslubların ortaq xüsusiyyətlərini müəyyən edərək təsnifləndirmiş, qələmlərin sayını səkkizə endirmiş, beləliklə də, "əqləmi sittə"nin təşəkkülündə böyük bir yeniliyə imza atmışdır. Xətt sənəti sahəsində ortaya qoyduğu gözəl nümunələr daha sonra yetişən xəttatları öz təsiri altına almış, onun yazı üslubu İslam dünyasında üç əsrə yaxın müddətdə hakim olmuşdur.

İbn Bəvvabın hicri IV əsrin ikinci yarısında doğulduğu təxmin edilir. Həyatının böyük bir hissəsini Bağdadda keçirən İbn Bəvvab dini elmləri İbn Səmundan, qiraəti Übeydullah əl-Mərzübanidən, ədəbi elmləri Əbul Fəth Osman ibn Cinnidən öyrənmişdir. Xətt sənətini Məhəmməd ibn Əsəd və Məhəmməd ibn Simsimanidən (Simsimi) məşq etmişdir. Bağdadda Mənsur məscidində bir müddət vaizlik, həmçinin rəssamlıq, nəqqaşlıq, cildçilik, müzəhhiblik və xəttatlıqla məşğul olaraq yaşayışını təmin edən İbn Bəvvab elə həmin şəhərdə də dünyasını dəyişmişdir. "Babülhərb" məzarlığında Əhməd ibn Hənbəlin türbəsinin yanında dəfn edilmişdir. Bəzi qaynaqlarda ölüm tarixi 423 (1032) olaraq qeyd edilir.

Xətt sənətində ən böyük ustadlardan biri olan İbn Bəvvabın altmış dörd müshəf istinsax etdiyi bildirilir. Bunlardan dövrümüzə gəlib çatan və ona aid olduğu dəqiq olan ən gözəl müshəf Dublində "Chester Beatty" kitabxanasında "nr.1431" şifrəsi altında qorunub saxlanılır. 391-ci ildə

Bağdadda istinsax edilən bu nüsxə 17.7x13.7 ölçülərindədir, 286 vərəqdən ibarətdir və hər səhifədə on beş sətir vardır. Surələr reyhani, surə başları tövqi xətləri ilə yazılmışdır. Ayə sonları mavi rəngli üç nöqtə ilə göstərilmiş, hər beş ayədə bir beş rəqəminin əbcəd qarşılığı olan "hə" hərfini təmsil edən damla şəkli qoyulmuşdur. Hər on ayəni göstərən "aşarə" işarəsi surələrin içində və kənarda medalyon şəklindədir. Fərağ qeydində əlyazmanın müzəhhibi göstərilməsə də, onun İbn Bəvvab tərəfindən təzhibləndiyi ehtimalı yüksəkdir. Çünki yuxarıda qeyd olunduğu kimi, İbn Bəvvab həmçinin müzəhhibliklə də məşğul olmuşdur.

İbn Bəvvabın xətti ilə dövrümüzə qədər gəlib çatan digər bir əsər cahiliyyə dövrünün şairlərindən Səlamə ibn Cəndəlin divanıdır. Bu divan Topqapı Saray Muzeyinin Kitabxanasında, "Bağdad köşkü"ndə "nr. 125" şifrəsi altında mühafizə edilir. Əsərin ölçüsü 42x31 sm-dir. Bu əlyazma otuz dörd ahərli vərəqdən ibarətdir. Divanın kətəbə səhifəsində İbn Bəvvabın imzası vardır. Kətəbə səhifəsi dörd sətir reyhanidən sonra bir sətir süls, daha sonra beş sətir reyhanidən sonra iki sətir tövqi xətti və qızıl mürəkkəblə yazılmış, hərflərin ətrafı qara mürəkkəblə təhrirlənmişdir. Kətəbə qeydindən hicri 408-ci ildə, Ramazan ayında yazıldığı anlaşılan bu divanın cildi və təzhibi də böyük ehtimal ki, elə həmin tarixə aiddir. Baş tərəfində Yavuz Sultan Süleymanın möhürünün olması əlyazmanın sultanın şəxsi kitabxanasına aid bir nüsxə olduğuna dəlalət edir. İbn Bəvvabın yazı üslubu Yaqut əl-Müstəsimiyə qədər xəttatlara nümunə olmuş, bu üslubu təqib və təqlid etməyi bacaranlar böyük sənətkar hesab edilmişlər. Bu sənətkarlardan İbn Xəzin künyəsi ilə tanınan Əbül Fəzi Əhməd ibn Məhəmməd əd-Dinəvəri (ö. 518/1124) daha çox riqa və tövqi yazılarını inkişaf etdirmişdir. Qadın xəttatlardan İbn Bəvvab məktəbini təmsil və davam etdirən böyük sənətkarlar arasında Şühdə əl-Katibə ləqəbi ilə tanınan hədisçi Zeynəb bint Əhməd ibn Əbul Fərəc əl-İbəri əl-Bağdadinin, Əminüddin Yaqut əl-Məvsili əl-Məlikinin, tələbəsi Vəliyüddin ibn Zəngi əl-Əcəminin, musiqişünas Səfiyəddin əl-Ürməvinin adı çəkilir. Yetişdirdiyi tələbələrdən yalnız Məhəmməd ibn Mənsur ibn Əbdülməlikin adı təsbit edilmişdir [10, s.534-535].

İbn Bəvvabdan dərs almış Yaqut əl-Müstəsimi İslam kalliqrafiya tarixində mühüm yer tutan xəttatlardandır. Son Abbasi xəlifəsi əl-Müstəsiminin köləsi olan Cəmaləddin Yaqutun adına ilk dəfə hicrətin 600-cü ilində rast gəlinir. O, Amasyada doğulmuşdur. Özünəməxsus yazı üslubu ilə "Qiblətül-Küttab" (yazı yazanların qibləsi) adını alan Yaqut yazıya düz uclu qələm ilə başlamış, daha sonralar qələmin ucunu əyri kəsərək yazıya yenilik gətirmişdir. Alim, şair və kamil insan olduğu deyilən Yaqutun min bir Quran istinsax etdiyi rəvayət olunur. Ayasofya Muzeyində 654-cü il tarixli, Baxçaqapıda Hamidiyyə türbəsində 622-ci il tarixli iki ədəd Yaqutun üzünü köçürdüyü Quran nüsxəsi vardır. Qahirədə Hidiviyal Muzeyində 689-cu il tarixli bir Qurani-Kərim qorunub saxlanılır. Onun istinsax etdiyi bir Qurani-Kərim də Fransa Milli Kitabxanasındadır.

Rəvayət olunur ki, Yaqut xəlifənin lütfkarlığına nail ola bilmək arzusu ilə mütəmadi yazar və yazdıqlarını xəlifəyə göstərərdi. Xəlifə isə İbn Bəvvabın yazılarını təriflәyər, onun yazılarına üstünlük verərdi. Xəlifəni bu düşüncəsindən daşındırmaq üçün bir gün Yaqut iki sətir yazı yazır. Birinin altında özünün, digərinin altında isə İbn Bəvvabın imzasını qoyur. Xəlifə İbn Bəvvab imzalı yazını bəyənəndə, Yaqut: "Çox şükür, Ya Rəbb! Nəhayət, xəlifə köləsi Yaqutun da yazısını bəyəndi", – deyə qışqırır. Xəlifə aldadıldığını anladıqda çox əsəbiləşir və Yaqutu bir müddət iltifat və lütfkarlıqlarından məhrum edir. Bundan sonra Yaqutun yazısı yavaş-yavaş geriləməyə və gözəlliyini itirməyə başlayır. Yaqut hicri 698-ci ildə Bağdadda vəfat etmiş və özünün yazıları olan

məscidin məzarlığında dəfn olunmuşdur [11, s.15].

Azərbaycanlı xəttat Xacə Mir Əli Təbrizi nəstəliq xəttini tərtib edən şəxs kimi tanınır. Ədəbiyyatda bunu təsdiq edən materiallar sırasında bir şeir də vardır ki, farscadan tərcüməsi belə səslənir: nəstəliq xəttinin istər narın, istərsə də iri yazısını icad edən Xacə Mir Əlidir. Bu adamın vətəni Təbrizin pak torpağı olduğuna görə onun qələmindən şəkər tökülür [12, s.27-29].

Təzkirələrdə Mir Əlinin nəstəliq xəttinin icadı ilə bağlı bir rəvayət də nəql edilir. Bir gecə Mir Əli "Ya Rəbb! Mənə bir xətt ehsan eylə ki, məndən öncə qələmlə rəsm edilməmiş olsun", – deyə Allaha yalvarır. O gecə aləmi-mənada Həzrət Əlini görür və ayaqlarına düşərək muradını söyləyir. Həzrət Əli "Ey mərdi-xüda, qaz dedikləri quşa bax və onun cizgilərindən, gərdənindən başlayaraq, mərkəzə doğru tədricən çuxurlanan şəkillərdən ilham alaraq bir gözəl yazı çıxar" deyə işarət eyləyir. Məhz bu mənəvi işarətdən sonra onun nəstəliq xəttini icad etdiyi rəvayət olunur [9, s.317].

Nihad Boydaş İslam xətt sənətində klassik ənənələrə əsasən "əqləmi-sittə" adlanan böyük yazılar içinə daxil edilə biləcək qədər inkişaf edən təliq yazısının yaranması haqqında tədqiqatların lazımi səviyyədə aparılmadığını, bu yazının ortaya çıxmasını və inkişafını elmi cəhətdən izah edə bilmək üçün yarandığı dövrü, coğrafi bölgəni, dövrə aid ənənələri, siyasi mühiti nəzərdən keçirmək lazım olduğunu söyləyir. Qeyd edir ki, bu yazı növünün icadı bir xəttata aid edilmiş və həmin xəttatın (Mir Əli Təbrizini nəzərdə tutur) həyatı inandırıcı olmayan hekayələrlə bəzədilmişdir [12, s.85]. Daha sonra o, Əkrəm Haqqı Ayverdinin təliq və nəstəliq yazılarının 1417-ci ildə Mir Əli Təbrizi tərəfindən icad edildiyi fikrini qəbul etmədiyini və bu yazının ilk nümunələrinin daha əvvəl meydana gəldiyi, Mir Əlinin bu yazını islah etdiyi qənaətində olduğunu vurğulayır [13, s.89]. Amma qeyd etmək lazımdır ki, xətt və xəttatlar haqqında mötəbər mənbə sayılan "Gülzari-Səvab" əsərində Hüseyn Bayqaranın tələbəsi olan Mir Əli Təbrizinin "nəstəliq" adlı bir yazı icad etdiyi, həmçinin bu zatın övliya olduğu deyilir [14, s.22-23].

Osmanlılarda böyük məktəb sahibi olan xəttat Şeyx Həmdullah Əfəndi (1436-1520) özündən əvvəl məktəb qurmuş xəttat Yaqut əl-Müstəsiminin əsərləri üzərində uzun zaman çalışmış, onlardan bəhrələnmişdir. Başqa bir tədqiqatda isə qeyd olunur ki, o, Yaqut əl-Müstəsiminin tələbəsi olan Abdullah Sayrafinin şagirdi Hayrettin Məraşidən dərs almışdır [15, s.19]. Şeyx Həmdullah Əfəndi İbnu Əş-Şeyx, Qiblətülküttab, Qütbülküttab, Şeyxurramiyan adları ilə də tanınır [16, s.12]. Qaynaqlarda Şeyx Həmdullahın qırx yeddi Qurani-Kərim, çox sayda Quran cüzü istinsax etdiyi keçir [17, s.16] Süleymaniyyə Kitabxanası və İstanbul Universiteti Kitabxanasında onun çox sayda əsərləri vardır. Muzey və kitabxanalarda bu xəttatın imzası olan və ya başqa bir xəttat tərəfindən ona aid olduğu göstərilən otuz Müshəf, çoxlu sayda cüz, 121 mürəqqa və qitə ilə yanaşı, bir çoxu Fatih Sultan Mehmed üçün istinsax edilmiş tibb və hədisə dair səkkiz kitab mövcuddur [9, s.98; 15, s.85]. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlıların qabaqcıl xəttatlarından olan Hafiz Osman Əfəndi Şeyx Həmdullah Əfəndinin yazıları üzərində uzun müddət çalışaraq öz məktəbini təsis etmişdir [18, s.7].

Xəttatlıq sənətində müəllim-tələbə əlaqələri olduqca vacib hesab edilir. Həzrət Əli: "Gözəl yazı müəllimin öyrətməsində gizlidir, kamilləşməsi çox yazmaqda, davamı da İslam üçün olmasındadır", Həzrət Mövlanə isə: "Sənət ustasız öyrənilməz" - deyərək müəllimin önəminə diqqət çəkmişlər.

Xətt sənətinin böyük ustası olan, Qiblətül-Küttab kimi tanınan Şeyx Həmdullahdan yazıda müvəffəqiyyətin sirrini soruşanda: "Gözlərimi müəllimimin əlinə və qələminə verdim. Bir hərfi ən gözəl şəkildə yazana qədər bezmədən, yorulmadan, usanmadan yazdım, yazdım, yazdım…" –

deyərək müəllimin və çox çalışmağın sənətdə müvəffəqiyyətli olmaq yolunda inkar edilməyəcək iki mühüm amil olduğunu vurğulamışdır [19, s.5].

Xəttatlığın fəlsəfəsindən söz açan Şinasi Acar qeyd edir ki, sənətlərinin ucalığı ruhlarını təmin etdiyindən, təbiətcə təvazökar olan xəttatlar dərvişanə həyat yaşamışlar. Onların əksəriyyəti təsəvvüf fəlsəfəsini mənimsəmiş "sofi-məşrəb" və dəryadil insanlardır. Onlar özlərini Tanrıya həsr etmiş, işini müqəddəs hesab edən, mala-mülkə, vara-yoxa, paraya-pula, məqam və mövqeyə əhəmiyyət verməyən insanlardır [20, s.22-23]. Xəttatlar sənətin zirvəsinə qalxmaq üçün bu sənətin qulu, köləsi olmuş, ömürləri boyu hər gün məşq etmiş, yazı işini ibadət halına gətirmişlər.

Əlyazmaların çoxaldılmasında həyatını əlyazma üzünü köçürməyə həsr edən müstənsixlərin də əhəmiyyətli rolu vardır. Erkən dövrlərdə müstənsixlər nasix, çox geniş yayılmasa da, katib və ya mühərrir adlandırılırdılar.

İbn Nədim İslam tarixində müstəsna yerləri olan ilk müstənsixlər haqqında aşağıdakı məlumatı vermişdir: "İslamın erkən dövrlərində Quranı ilk istinsax edən, yazısının gözəlliyi ilə tanınan Xalid ibn Əbu Həyyacdır. Onun istinsax etdiyi bir Quran nüsxəsini gördüm. Səəd onu Vəlid ibn Abdulməlik üçün (xilafəti 86-96/705-715) Quran, şeir və əxbar yazmaqla vəzifələndirirdi. O, Peyğəmbər məscidinin qiblə divarındakı "və-ş-Şəmsi va dühaha" ayəsindən Quranın sonuna qədər olan qismini qızılla yazmışdır. Rəvayət edildiyinə görə, Ömər ibn Əbdüləziz ondan eyni şəkildə Quran istinsax etməsini istəmiş, Xalid ibn Əbu Həyyac da böyük bir etina ilə gözəl bir Quran nüsxəsi istinsax etmişdir. Ömər bu nüsxəni gördükdə çox bəyənmiş, lakin qiymətini çox bahalı hesab etdiyindən almamışdır". İbn Nədim bu rəvayətdən sonra istinsaxla məşğul olan müstənsixlərin adlarını qeyd etmişdir [19, s.282].

Təbii ki, istinsax edilən kitablar arasında ilk sırada Qurani-Kərim dayanır. Beş yüz, hətta min müshəf üzünü köçürən müstənsixlərin olduğunu [21, s.283] qeyd edən məşhur əlyazmaşünas alim İsmail Erünsal bu mövzu ilə bağlı maraqlı mülahizələr ortaya qoymuşdur. O qeyd edir ki, müshəf istinsaxı müstənsixlər üçün önəmli gəlir qaynağı olmuşdur. Hər nə qədər haqq (əlmuzdu) qarşılığı müshəf yazmağın caiz olmadığına dair fikirlər mövcud olsa da, bir çox alim bu mövzuda haqq almanın məşru olduğuna dair fikirlər ortaya qoymuş və bu, əsrlər boyu belə də davam etmişdir.

Aparılan tədqiqatlar bizə onu deməyə əsas verir ki, İslam tarixi boyunca kalliqraflar – xəttatlar ilə yanaşı, müstənsixlərin də xətt sənətinin inkişafına müəyyən töhfələri olmuşdur. Lakin İslam xəttinin estetik baxımdam mükəmməlləşməsi, inkişaf etməsi, İslam xəttatlığının sənət zirvəsinə ucalmasında məhz xəttatların təkzibedilməz rolu, əməyi olmuşdur. Onlar bu sənətə Allaha ibadət kimi təmiz, qəlbən, mənəvi dəyərləri hifz edərək qulluq etmiş, İslamın etik və estetik anlayışlarını xətt nümunələrində kodlaşdırmış, gələcək nəsillərə ötürmüşlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Zeynəddin Naci. Ərəb xəttinin gözəlliyi. Bağdad: 1972.
2. Koç Turan. İslam Estetiği. İstanbul: İSAM yayınları, mart 2008.
3. Serin Muhittin. Hat Sanatı. İslam Sanatları Tarihi. 6.baskı, Eskişehir: Anadolu Universitesi Yayınları, 2013.
4. Yazır Mahmud Bedreddin. Medeniyyet aleminde yazı ve İslam medeniyyetinde kalem güzeli. Ankara: Ayyıldız matbaası, 1972.
5. The Islamic Manuscript Tradition: Ten Centuries of Book Arts in Indiana University Collections. (Editeted by Christiane Gruber) İndiana University, 2010.
6. Serin Muhittin. Hattat Aziz Efendi. II Baskı, İstanbul: Kubbealtı, 1999.
7. Tüfekçioğlu Abdulhamit. Osmanlı Sanatının Oluşumunda Yazı / Hat ve Tezhip Sanatı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
8. Serin Mühittin. Mushaf-I Şerif hatları // Klasik sanatlar yıllığı: 2013. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.
9. Serin Muhittin. Hat sanatı ve meşhur hattatlar. İstanbul: Kubbealtı neşriyatı, 2003.
10. Serin Muhittin. İbnu`l- Bevvab // İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV, 1999.
11. Sevgili Turan. İstanbulun güzide hattatları. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi; Kültür A.Ş., 2017.
12. Darabadi Q.A. Kalliqrafiya. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1953.
13. Boydaş Nihat. Talik yazıya plastik değer açısından bir yaklaşım. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1994.
14. Nefes Zade İbrahim. Gülzar-ı savab. İstanbul: Güzel Sanatlar Akedemisi Neşriyatı, 1939.
15. Soylu Sedef. Şeyh Hamdullah ve II Beyazid // Klasik sanatlar yıllığı: 2014. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015.
16. Kubbealtı Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonundan Seçme Eserler Sergisi. Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2000.
17. Berk Süleyman. İstanbul'un 100 hattatı. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010.
18. Berk Süleyman. Devlet-i Aliyye'den Günümüze Hat Sanatı: tarihçe, malzeme ve örnekler. İstanbul: İnkilab yayınları, mart 2013.
19. Gelenekten geleceğe icazetname albümü: Hamid Aytaç'dan 2007'e. Genelen yayın yöneticisi: Hüseyin Kutlu. Çevirenler: İzzet Elitaş, Mustafa Çiçekler. İstanbul: Uygulamalı Türk-İslam Sanatları Kütüphanesi Yayınları, 2007.
20. Acar M. Şinasi. Türk hat sanatı (araç, gereç ve formlar) = Turkish calligraphy (materials, tools and forms). Çeviren: Bilgi Altınok. İstanbul: Antik A.Ş. Kültür Yayınları, 1999.
21. Erünsal İsmail E. Orta Çağ İslam dünyasında kitap ve kütüphane. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Qeydlər:

* "Xüşu" (Huşu) kəlməsinin anlamı İlhan Ayverdinin "Nümunələrlə Böyük Türkcə Lüğət"ində (Misalli Büyük Türkçe Sözlük) bir neçə variantda verilmişdir: 1.Varlığın fərqində olmayacaq dərəcədə özünü qarşısında olduğu şeyin heybət və cazibəsinə təslim etmək; 2. Təvazökarlıq göstərmək; 3. Din və təsəvvüf. Allahın əzəməti qarşısında bəndənin təvazökar olub, nəfsini xor görməsi, ürəyi ürpərmə və qorxu ilə dolu olaraq Cənabi-Haqqa boyun əyməsi.

** "Xaşyət" (haşyet) sözünün anlamı isə iki variantda təqdim olunur: 1.Hörmətlə qarışıq qorxu, ululuq qarşısında duyulan könül titrəməsi, ürəkdə duyulan ürpərmə, qorxu; 2. Din və təsəvvüf. Allahın böyüklüyünü, əzəmətini idrak edən bəndənin Ona layiqincə təzim edə və qulluğunda dura bilməmək qorxusuyla qəlbində hiss etdiyi ürpərmə, qorxu, Allah qorxusunun üst dərəcəsi. (Ayverdi İlhan. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. 2.baskı, İstanbul: Kubbealtı, Kasım, 2011.)

Сабина Нейматзаде, Сабира Нейматзаде

ИСЛАМСКАЯ КАЛЛИГРАФИЯ И ЗНАМЕНИТЫЕ КАЛЛИГРАФЫ

РЕЗЮМЕ

Каллиграфия является одной из отраслей изобразительного искусства и означает «красивое письмо». Мусульманская каллиграфия отражает в себе глубокую философию исламского мышления, этические и эстетические взгляды, терпение, верование и любовь к Всевышнему.

На протяжении всей истории ислама были такие знаменитые каллиграфы, которые развивали искусство письма с высокими моральными ценностями, духовной любовью и высоким эстетическим вкусом, богатым мировоззрением. Им удалось сделать арабскую каллиграфию венцом исламского искусства.

Ибн Мукла, известный каллиграф, который считался поворотным моментом в арабской каллиграфии, со своим братом Абу Абдулла Хасан бин Али определили геометрические размеры (Хендасатуль-хуруф) букв и заложили основу для появления «Аклями-Ситта» – шести канонических стилей арабского письма. Ибн Бавваб, учитель Ягута аль-Мустасими, сыгравшего важную роль в истории исламской каллиграфии, считался вторым великим каллиграфом после Ибн Муклы, а азербайджанский каллиграф Мир Али Тебризи был известен, как личность, составивший вид каллиграфического письма «Насталик». Шейх Хамдулла Эфенди, владелец османской школы каллиграфии, стал самым искусным художником своего времени, работая над произведениями каллиграфа Ягута аль-Мустасими.

Sabina Nematzade, Sabira Nematzade

ISLAMIC CALLIGRAPHY AND FAMOUS CALLIGRAPHERS

SUMMARY

Calligraphy is one of the branches of the visual arts and means «beautiful writing». Muslim calligraphy reflects the deep philosophy of Islamic thinking, ethical and aesthetic views, patience, belief and love for the Almighty.

Throughout the history of Islam, there have been such famous calligraphers who developed the art of writing with high moral values, spiritual love and high aesthetic taste, and a rich worldview. They managed to make Arabic calligraphy the crown of Islamic art.

Ibn Mugla, a famous calligrapher who was considered a turning point in Arabic calligraphy, with his brother Abu Abdullah Hasan bin Ali determined the geometric dimensions (Handasatul Huruf) of the letters and laid the foundation for the emergence of «Aklami Sitta» - six canonical styles of Arabic writing. Ibn Bawwab, the teacher of Yagut al-Mustasimi, who played an important role in the history of Islamic calligraphy, was considered the second great calligrapher after Ibn Mugla. And the Azerbaijani calligrapher Mir Ali Tabrizi was known as the person who made up the type of calligraphic writing «Nastalik». Sheikh Hamdullah Efendi, owner of the Ottoman school of calligraphy, became the most skilled artist of his time, working on the works of calligrapher Yagut al-Mustasimi.

KİTABDAN EKRANA: ƏDƏBİYYATIN İRAN KİNO SƏNƏTİNDƏ YERİ

Rauf QULUZADƏ,
Bakı Dövlət Universitetinin
Şərqşünaslıq fakültəsinin müəllimi

AÇAR SÖZLƏR: *Farsdilli ədəbiyyat və kino, İran ədibləri və ssenarilər.*
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Персидская литература и кино, иранские писатели и киносценарии.*
KEY WORDS: *Persian literature and cinema, Iranian writers and screenplays.*

Kino sənəti yaranandan, xüsusilə bədii filmlər çəkilməyə başlayandan, onun əsas mövzu qaynağı bədii ədəbiyyat olmuşdur. 1948-ci ildə iranlı kinoşünas Kayhan demişdir: “Film o zaman yaxşı hesab oluna bilər ki, onun ssenarisi məşhur yazıçı tərəfindən yazılsın, ya da film bədii əsər əsasında çəkilsin” [1]. Biz də bu məqalədə İran kino sənətində ədəbiyyat nümunələrinin rolu və İran bədii ədəbiyyat nümunələri əsasında çəkilmiş filmlər haqqında məlumat verməyə çalışacağıq.

Kino ən gənc və kütləvi incəsənət növlərindən biri olaraq, insanların dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır, cəmiyyətin inkişafına təsir edir, ölkəni, onun insanlarını, sosial həyatını, mədəniyyətini ölkə hüdudlarından kənarda tanıdır.

İranın ilk kino nümunələri 1900-cü ildə çəkilmişdir, ancaq günümüzə gəlib çatmamışdır. İran kinosu haqqında ilk məqalələr isə 1916-17-ci illərdə Bakıda həftəlik “Hekayət” məcmuəsində dərc olunmuşdur [2].

Asiya-Sakit okean hövzəsi ölkələrinin film mükafatı müsabiqəsinin bədii rəhbəri Maksine Villiamson 35-ci Beynəlxalq Film festivalında demişdir: “İran qədim mədəniyyətə malik ölkədir. İranlıların bədii ədəbiyyat, poeziya və nəsr sahəsində dərin bilikləri, mədəni irslərinə və ədəbiyyata sevgisi filmlərində gözəl əksini tapmış, kino sənətinin inkişafına güclü təsir etmişdir” [3]. Bədii ədəbiyyatda olduğu kimi, mənəvi və humanist prinsiplər üzərində qurulmuş insan münasibətlərinin təsviri İran filmlərinin ən mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Sosial realizm fonunda dramatik həyati problemlərin ustalıqla təsviri İran filmlərinin vizual mədəniyyət sahəsində gözəl nümunələr hesab edilməsinin əsas səbəblərindən biridir. İran kinosu ilə bədii ədəbiyyat arasında həmişə əhəmiyyətli dərəcədə sıx əlaqə olmuşdur. Bu əlaqə sonra təsir əks-təsir formasında inkişaf etmişdir.

Keçən əsrin 30-cu illərində İranda ilk səsli kinofilmlərin çəkilişi ilə İran mədəniyyəti tarixində yeni dövr başladı. Həmin illərdə İran Maarif Nazirliyinin sifarişi ilə fars ədəbiyyatının klassik şairlərindən olan Firdovsinin həyatına həsr edilmiş film çəkildi. Filmdə Firdovsi ilə Şah Sultan Qəznəvi arasındakı çəkişmə səhnəsi Rza Şahın narazılığına səbəb olduğundan, film müsadirə edildi. Bu, İran kino tarixində ilk siyasi senzura hadisələrindən biridir [4].

1935-37-ci illərdə dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin klassik dünya ədəbiyyatının ən nadidə inciləri hesab olunan “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin” poemaları əsasında İranda “səsli kinonun atası” Əbdülhüsseyn Sepantenin çəkdiyi filmlər farsdilli kino sənəti tarixinə düşmüşdür.

Şərq ədəbiyyatının “Min bir gecə” nağıllarından birinin süjeti əsasında müasir Tehran reallıqlarına

uyğunlaşdırılmış Qaffarinin "Qozbelin gecəsi" filmi 1964-cü ildə Kann Festivalında nümayiş etdirildi. Qaffarinin bu uğuru İranın bir sıra şair və yazıçılarını özlərini kino aləmində sınamağa sövq etdi. Şairlərdən Fereydun Rahnema "Siyavuş Taxt-e Cəmşiddə", Foruh Fərrohzad "Məhkum olmuşların evi", yazıçı Ebrahim Qolestan "Kərpic və güzgü" və digərləri beynəlxalq festivallarda nümayiş etdirilib, xarici mətbuatın müsbət rəylərini almış filmlər çəkdilər.

1979-cu il İslam inqilabından sonra vizual incəsənət poeziyanı əvəz edərək mədəniyyətin dominant formasına çevrilmişdir [5].

Klassik qəzəl poeziyası, sufilik və müasir poeziya ilə kinonun vəhdəti Abbas Kiyarüstəminin filmlərinin özəyində durur. Bəhram Bayzainin Qərb müasirliyinin İran cəmiyyətinə təsirini əks etdirən filmlərində fars poeziyasının humanistik fəlsəfi ideyalarını sezməmək mümkün deyil.

Beləliklə, müasir İran kino sənəti sosial-inqilabi ideyaların carçısı rolunu deyil, hadisələrə humanist münasibətlər müstəvisindən yanaşmanı seçmişdir.

M.R.Qanunpərvər 2016-cı ildə nəşr edilmiş "Fars nəsr ədəbi janrı və İran kinosu" adlı kitabında təcrübəli ədəbiyyat müəllimi və filoloq olaraq, bu iki sənət arasındakı sıx əlaqəni çox gözəl xarakterizə etmişdir: "Şifahi incəsənətin iki qolu olaraq kino və nəsr ümumi mənbəyə malikdir. XIX əsrin sonu ərsəyə gəlmiş fars nəsr janrı və növbəti əsrin 30-cu illərində yaranmış İran kino sənəti müasir dövrə qədər çiyin-çiyinə addımlayır" [6].

Kino sənəti nəqli ədəbi janr kimi üstünlüyü əldə etdiyinə görə, yazıçılar kino sənəti elementlərini öz əsərlərinə müvəffəqiyyətlə daxil edirdilər.

Keçən əsrin 60-cı illəri İran kino sənətində Yeni dalğa dövrü adlanır. Əvvəlki onilliyin sonu 25 film istehsal edildiyi halda, 60-cı illərin sonunda 65 tammetrajlı film çəkilmişdir. Tanınmış yazıçılardan Sadeq Hedayəti, Qolam Hüsseyn Səedi, Sadeq Çubək kimi müəlliflərin əsərləri ekranlaşdırılıb, geniş tamaşaçı kütləsinə təqdim edilmişdir. İran Yeni dalğa studiyası rejissorlarının səciyyəvi xüsusiyyəti siyasi və fəlsəfi mövzuları alleqorik hekayələrlə izah etmə, bəzilərinin poetik dialoqlardan istifadə etmə tərzidir.

1969-cu il o dövrün ən müvəffəqiyyətli ili olmuşdur. Məsud Kimiayinin "Qeysər" dramı və Dariyuş Mehrcuinin "İnək" kriminal dramı İran milli kino sənətinin inkişaf vektorunu dəyişmişdir. Hər iki film 1972 və 1998-ci illər aparılmış sorğuya əsasən kino tənqidşünasları tərəfindən ən yaxşı İran filmləri hesab olunmuşdur.

"İnək" 1971-ci il Venesiya və Çikaqo beynəlxalq kino festivallarında mükafat almış ilk İran filmidir. Bu film tanınmış İran yazıçısı Golam Hoseyn Saedinin eyniadlı povesti əsasında çəkilmişdir [7].

Evli, lakin övladı olmayan Məşt Həsən bütün mehrini öz inəyinə salır. Kəndin yeganə inəyi olduğuna görə Məşt Həsən inəyi göz bəbəyi kimi qoruyur. Bir dəfə Məşt Həsən birgünlük kəndi tərk etməli olur. Həmin gün ikicanlı inək ölür. Kəndlilər inəyi köhnə quyuda basdırıb Məşt Həsən kədərlənməsin deyə, yalandan inəyin qaçdığını deyirlər. Məşt Həsən bu yalana inanmaq istəmir və dəli olur. Ağlını itirmiş kişi tövlədə gizlənib saman yeyir, özünü inək hesab etməyə başlayır. Bir neçə gündən sonra həmkəndliləri Məşt Həsəni zorla şəhər xəstəxanasına aparmaq istəyirlər. Zavallı qaçıb canını qurtarmaq istəyəndə uçuruma yuvarlanır.

Film Ayətullah Xomeyninin xoşuna gəldiyindən onu İslam İnqilabından sonra qadağan etməyə icazə vermədi.

1971-ci il məşhur İran yazıçısı Sadeq Hedayatinin "Üç damla qan" hekayələr toplusundan "Daş Akol" əsasında Məsud Kimiayinin eyniadlı filmi ekranlara çıxmış və böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Sadeq Hedayatinin bu əsəri də keçən əsrin 20-ci illərinin sonu və 30-cu illərin ortalarında yazılmış digər əsərləri kimi milli sosial mühiti əks etdirir. "Daş Akol" bir neçə dəfə inglilis dilinə, eləcə də fransız və koreya dillərinə tərcümə edildiyindən xarici oxuculara tanış əsərdir.

Tənqidşünasların rəyinə görə, özlüyündə kiçik şedevr olan hekayənin dialoqları xüsusi məharətlə yazılmış, dilin ən gözəl xüsusiyyətlərini əks etdirən idioma və məsəllərlə zəngindir. Əsərdə iki insan arasındakı düşmənlik və ədavəti bildirən, "Şirazda hər kəs bilirdi ki, Daş Akol və Kəkə Rostəm bir-birinin kölgəsini qılınclayırlar" cümləsində işlənən "kölgə qılınclamaq" ifadəsi kimi xalq dilindən gəlmiş yüzlərlə ifadə var. Onların fikrincə, yazıçı hətta "quru formal sözlərdən" də poetik və romantik cümlələr yarada bilmişdir [8]. Poeziyada olduğu kimi, alleqorik ifadə, deyim və cümlələrin qafiyə ilə yazılması mətndə poetik ritm yaranmasına səbəb olmuşdur.

Hadisələr Şiraz mahalında XX əsrin əvvəllərində baş verir. Daş Akol və Kəkə Rostəm arasında ədavət illərlə davam edir. Daş Akol dəfələrlə Kəkə Rostəmin hücumlarını dəf edib, onu yerində oturtsa da, düşmən ondan əl çəkmir və intiqam almağa fürsət axtarır. Film bu iki nəfər arasında növbəti çəkişmə səhnəsi ilə başlayr. Günlərin bir günü ölüm ayağında olan tacir Hacı Şəmad Daş Akolu yanına çağırır, bütün sərvətini idarə etməyi, ailəsinin ağası olmağı ona vəsiyyət edir və dünyasını dəyişir. Orada Daş Akol böyük bir yükün altına girdiyini, öz-özünə dediyi kimi, "əl-ayağının zəncirləndiyini" anlayır [9].

Dəfn mərasimində Hacının kiçik qızı Mərcan bayılır. Daş Akol onu özünə gətirmək üçün qızın üzünə su çiləyərkən onların baxışları qarşılaşır və Daş Akol sarsılır. Qıza görə yaşlı və eybəcər olduğuna özünü inandıran Daş Akol nə vaxtsa Mərcanla evlənmək fikrindən vaz keçib, bütün fikrini Hacının işləri ilə məşğul olmağa yönəldir. İşləri yoluna qoyub, ailənin gəlirlərini artırır, eyni zamanda Hacının ailəsinin qayğısına qalıb, xərclərini öz boynuna götürür. Ətrafdakıların istehzalarına fikir vermədən, yavaş-yavaş əvvəlki həyatından uzaqlaşır.

Evdə saxladığı qoca tutuquşu Daş Akolun tənha gecələrdə yeganə dostuna çevrilir. "Hər gecə Şirazın əyri-üyrü küçələri yatanda Daş Akol öz arzu və istəklərini utanmadan qılafından çıxarır". O, Mərcana olan sevgisini ilk dəfə tutuquşuya bəyan edir, gecələri qəm içində tutuquşuya məhəbbət şeirləri oxuya-oxuya keçirir. Yazıçının bir sıra hekayələrində yer alan yaşlı adamın gənc və əlçatmaz qıza vurulması süjeti "Daş Akol" əsərində sosial-etik baxımdan təsvir edilmişdir. İşlər beləcə davam edir və bir gün dövlətli bir adam Mərcan üçün elçiliyə gəlir. Cəmiyyətin əxlaq və şərəf kodekslərinə uyğun olaraq, Daş Akol vəzifəsini yerinə yetirir: toy tədarükünə başlamağa qərar verir. Evə yeni sahib gəldiyindən, hamının qarşısında işləri təhvil verərək çıxıb gedir.

Köhnə sığınacağına qayıdan Daş Akol dərdini unutmaq üçün çarəni badə və qəzəllərdə görür, səfil vəziyyətə düşür. Bu vaxt Kəkə Rostəm peyda olur və qisas almaq üçün fürsət axtarır. Köhnə ədavət yenidən qızışır. Təkbətək döyüşdə Daş Akol Kəkə Rostəmi məğlub edir və mərdliyini nümayiş etdirərək xəncərini kənara atır. Namərd Kəkə isə həmin xəncər ilə rəqibini ölümcül yaralayır. Növbəti gün Daş Akol bütün bu illərdə yeganə sirdaşı olan qoca tutuquşunu Mərcana göndərir.

Filmin son səhnəsində Mərcan heyranlıqla tutuquşunu seyr edərkən, quş Daş Akolun həmişə dediyi sözləri təkrarlamağa başlayır: "Mərcan... Mərcan... sən məni ödürdün... Mərcan... bunu kimə deyim? Sənə olan eşqim məni öldürdü..." Mərcanın gözlərindən yaş axmağa başlayır. Elə həmin anlar Daş Akol öz evində son nəfəsini verərək həyata vida edir.

Məsud Kimani Hedayətinin ədəbi dillə təsvir etdiyi mühiti ustalıqla film dilinə çevirmiş və əsrlərin keçidində olan İranın atmosferini tamaşaçıya çatdırmağa nail olmuşdur.

İran İslam İnqilabı və İran-İraq müharibəsi bu ölkədə mədəniyyətin bütün sahələri kimi, ədəbiyyat və kino sənətinə də güclü təsir etdi. Mövzular əksər hallarda bu tarixi hadisələri əhatə edirdi. İrandan mühacirət edən mədəniyyət xadimləri xaricdə fəaliyyətlərini davam etdirdiklərinə görə mühacir ədəbiyyatı və kinomatoqrafiyası yarandı. 1980-90-cı illərdə kino sənəti İranın yeni nəsil yazıçılarının yaradıcılığına təsir etməyə başlamışdı.

İran filmlərinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasını BBC Mədəniyyət şöbəsinin tərtib etdiyi 100 ən yaxşı xarici dilli filmlər arasında dörd İran filminin olması təsdiqləyir. Onlardan üçü Abbas Kiyarüstəminin filmləridir. O, dünya miqyasında tanınan və təqdir edilən iranlı rejissor, ssenarist və prodüser olmaqla, İran Yeni Dalğa studiyası rejissorlarından biri idi.

Şair kimi tanınan Abbas Kiyarüstəminin "Dostumun evi hardadır?" filminin adı İran müasir poeziyasının ən görkəmli şairlərindən biri - Söhrab Seheprinin eyniadlı mistik poemasından götürülmüşdür. Film cəmiyyətdə vətəndaşıq borcu, loyallıq və gündəlik qəhrəmanlıq kimi hisslərin metaforu kimi qiymətləndirilir.

Filmin əsas qəhrəmanı Əhməd adlı məktəblidir. Müəllim Əhmədin dostu Nemətzadı ev tapşırıqlarını dəftərdə deyil, vərəqdə yazdığına görə danlayır və bir də təkrar olsa, onu məktəbdən qovmaqla hədələyir. Həmin gün Əhməd səhvən Nemətzadın dəftərini evə gətirdiyini görür. O, dostunu çətin vəziyyətdə qoyduğunu anlayır və dəftəri qaytarmaq qərarına gəlir. Qorxusuna qalib gələrək özbaşına qonşu kəndə gedib dostunun yaşadığı evi axtarmağa başlayır. Nemətzadı tapmayıb, gecə evə qayıtmağa məcbur olur. İşlər elə gətirir ki, Əhməd növbəti dərs ilində həll edilmiş ev tapşırıqları olan dəftəri dostuna qaytarır.

"Dostumun evi hardadır?" filmi İran kinomatoqrafiyasının klassik nümunələri siyahısındadır [10].

Abbas Kiyarüstəminin digər "top 100" siyahısına düşmüş "Albalı dadı" filmi 1997-ci ildə keçirilmiş Kann kino festivalında "Qızıl Palma" mükafatına layiq görülmüşdür.

İntihar etmək istəyən orta yaşlı Bədii onu dəfn edəcək birini axtarır. Qarşısına çıxan iki nəfər Bədiinin təklifindən imtina edirlər. Üçüncü adam özü də keçmişdə intihara cəhd göstərmiş şəxdir. O, kömək etməyə razı olsa da, Bədiini bu fikrindən döndərməyə çalışır: "Allahın öz yaratdıqları üçün etdiklərini heç bir ana öz uşaqları üçün edə bilməz. Siz bunlardan imtina etmək istəyirsiniz?" Filmin sonunda Bədii yuxu dərmanı qəbul edərək, təyin olunmuş yerə gəlir və qazdırdığı qəbrə uzanır. Bu zaman güclü leysan başlayır.

Ötən əsrin 90-cı illərinin ən tanınmış bədii filmi - 1995-ci ildə istehsal olunmuş dünya şöhrətli "Ağ şar" İran kinomatoqrafiyasının növbəti klassik nümunəsidir. Filmin rejissoru və ssenari müəlliflərindən biri İran kinomatoqrafiyasında "yeni dalğa"nın ən məşhur nümayəndəsi, Cənubi Azərbaycanda dünyaya göz açmış Cəfər Pənahidir. Ssenarinin digər müəllifi Abbas Kiyarüstəmidir.

Filmdəki hadisələr İranda Yeni İl - Novruz bayramı ərəfəsində baş verdiyindən, bayram adət-ənənələri gözəl təsvirini tapmışdır. Yeddi yaşlı Raziyə bayram hədiyyəsi kimi anasından qızıl balıq almağı xahiş edir. Balıq satılan mağaza saat yarımdan sonra bir həftəlik bağlanacağına görə Raziyə və qardaşı Əli analarını tələsdirirlər. Ana ailə büdcəsindən son 500 tüməni uşaqlara verir. Yolda uşaqlar iki dəfə pulu itirirlər, pulu ələ keçirmək istəyən adamlardan yaxa qurtarmağa çalışırlar. Son anda küçədə şar satan əfqan oğlan əlində qalmış sonuncu ağ rəngli şarla uşaqlara kömək edir.

Siyasi hadisələrin fonunda Qərb cəmiyyətində İran haqqında məlum və əsasən xoşagəlməz qərəzli stereotiplərin formalaşdırıldığı dövrdə beynəlxalq kino festivallarında "Ağ şar" filmi tamaşaçıların, tənqidçilərin və münsiflər heyətinin təqdir və təriflərini qazanmışdır. Film beynəlxalq müsabiqələrdə

dəfələrlə mükafat almış, 1995-ci il Kann festivalının "Qızıl kamera" mükafatına layiq görülmüşdür. Kann festivalının bəyəndiyi "Ağ şar" filmini "ən yaxşı xarici film" nominasiyası üzrə 68-ci "Oskar" mükafatına namizəd kimi irəli sürülsə də, İranla ABŞ arasındakı siyasi qarşıdurma səbəbindən film bu müsabiqədə iştirak edə bilməmişdir [11]. "The Guardian" filmi bütün dövrlərin ən yaxşı 50 ailə filmi siyahısına daxil etmişdir.

BBC Mədəniyyət şöbəsinin 2018-ci ildə tərtib etdiyi 100 ən yaxşı xarici dilli film arasındakı 4 İran filmindən ən məşhuru Əsgər Fərhadinin "Nadirin Simindən ayrılması" (və ya "Boşanma") filmidir. 2012-ci il "ən yaxşı xarici film nominasiyasında" Oskar mükafatı almış "Boşanma" filmi bu siyahıda 21-ci yerdədir.

Məqalənin əvvəlində Kayhanın çox dəqiq qeyd etdiyi kimi, bir filmin yaxşı hesab olunmasının əsas şərti onun ssenarisinin ədəbi və danışıq dilinin bütün incəliklərini gözəl bilən qələm ustası tərəfindən yazılmasıdır. Film xarici kinoşünaslar tərəfindən "yeni klassika" adlandırılmış və yüksək qiymətləndirilmişdir. Vikram Murthi yazır: "Qısaca desək, Ə.Fərhadi hazırda yaşayan dahi ssenari müəlliflərindən biridir. Onun Çexovsayağı yazıçılıq bacarığı sayəsində biz ciddi mənəvi-əxlaqi məsələlərin təsvirini personajların aldıqları qərarlarda görə bilirik" [12].

Bununla belə, Fərhadinin dərin humanist ideyaları bir hekayəyə sığdırmaq, hər bir personajın düşdüyü vəziyyəti qəlbən duyaraq anlamaq qabiliyyəti daha güclüdür. Fərhadinin adının Avropada "yeni dram" axınının banisi, Norveç şairi, publisist, dramaturq Henri İbsen və amerika yazıçısı, dramaturq, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Yucin Qladstoun O'Nil ilə birgə çəkilməsinin səbəbi var. Onlar öz əsərlərində dramatik hadisələrin girdabına düşən insanların öz istəklərinə qarşı çıxmasını seçmək məcburiyyəti qarşısında qalmaları və təsadüfi anlaşılmazlıqlarla əlaqəli olduğunu göstərirlər. Fərhadi heç bir halda personajları müsbət və ya mənfi qəhrəman olaraq "yaxşı adam" və ya "pis adam" çərçivəsinə salmır. Onlar yalnız çıxılmaz vəziyyətə düşmüş, bir-birindən emosional cəhətdən ayrılmış insanlardır və onları anlamaq lazımdır. Əsərdə insanların öz yaxınlarını manipulyasiya etməsi, aldatması, istəmədiyi nəyəsə məcbur etməsinin səbəblərini bacarıqla təsvir edir. "Boşanma" sırf İran dramı olsa da, filmin oyatdığı hisslərin coğrafi hədd-hüdudu yoxdur [13].

Son onilliklər İranın sərhədlərindən kənarda, xüsusilə də Qərbdə yaşayan bir çox kinosevərlərin İran incəsənətinə marağı siyasi kontekst daşıyırdı. Bu cəhətdən onlar Cəfər Pənahi və Əsgər Fərhadinin filmləri ilə kifayətlənirdilər [14].

"2019-cu ildə yeni nəsil kino rejissorları çəkdikləri filmlərdə incəsənətin lirik və universal tərəflərini ön plana çəkərək, poeziyanın siyasətdən üstünlüyünü qeyd etmək, müasir tamaşaçılara İran kinosunu daha dərindən anlatmaq niyyətindədirlər". Bu sözləri "Müasir İran kinosu: hərəkətdə olan poeziya" həftəsinin təşkilatçılarından Elhum Şakerifar 2019-cu ilin aprelində "London Barbican Cinema"dakı təqdimatında demişdir.

Elə həmin təqdimatda E.Şakerifar rejissor Mani Həqiqidən sitat gətirmişdir: "Daim siyasətə aid suallar eşitmək xoşagəlməzdir. Biz sənət əsəri yaratmışıq. Gəlin unutmayaq ki, ədəbiyyat və incəsənət bizi ayıran maneələri aşmaq üçün universal bir dildir" [15].

ƏDƏBİYYAT

1. https://www.iranicaonline.org/articles/cinema-i
2. https://en.irna.ir/news/82504642/Iranian-movies-reflection-of-culture-literature-Expert
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84_%D0%98%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0
4. https://profiles.laps.yorku.ca/projects/iranian-cinema-and-persian-literature/
5. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Cow_(1969_film)
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Dash_Akol
7. https://www.csmonitor.com/1996/0124/24141.html
8. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BD%D1%8C_%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D0%BE_(%D0%98%D1%80%D0%B0%D0%BD)
9. https://www.indiewire.com/2016/02/new-classic-asghar-farhadis-a-separation-124884/
10. https://www.sensesofcinema.com/2020/cteq/where-is-the-friends-house-abbas-kiyarostami-1987/
11. https://www.jstor.org/stable/4310496?seq=1
12. https://www.bbc.com/culture/article/20181115-the-great-films-that-define-iran
13. https://www.sid.ir/en/journal/ViewPaper.aspx?ID=546249
14. https://www.questia.com/read/1P4-1900111937/iranian-film-and-persian-fiction
15. https://www2.bfi.org.uk/news-opinion/sight-sound-magazine/features/contemporary-iranian-cinema-poetry-in-motion-janbal-dragon-arrives

Рауф Гулузаде

ОТ КНИГИ НА ЭКРАН: МЕСТО ЛИТЕРАТУРЫ В ИРАНСКОМ КИНЕМАТОГРАФИИ

РЕЗЮМЕ

С момента появления киноискусства, его основным источником была художественная литература. Как и в художественной литературе, описание человеческих отношений, основанное на моральных и гуманистических принципах, является одной из важнейших особенностей иранских фильмов. В этой статье мы хотим предоставить информацию о роли литературы в иранском кино.

Rauf Guluzada

FROM THE BOOK TO THE SCREEN: THE PLACE OF LITERATURE IN IRANIAN CINEMATOGRAPHY

SUMMARY

Since the advent of cinematography, fiction has been its main source. As in fiction, describing human relations based on moral and humanistic principles is one of the most important features of the Iranian films. In this article, we want to provide information on the role of literature in the Iranian cinematography.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ХРИСТИАНСТВА В КАВКАЗКОЙ АЛБАНИИ

Тофик ИМАНОВ,
Азербайджанский Университет Туризма и Менеджмента, старший преподаватель кафедры «Общественных наук»,
ifk006@mail.ru

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Кавказская Албания, христианская религия, албанские храмы, этнические группы, мультикультурализм, толерантность.*
AÇAR SÖZLƏR: *Qafqaz Albaniyası, xristian dini, alban məbədləri, etnik qruplar, multikulturalizm, tolerantlıq.*
KEY WORDS*: Caucasian Albania, Christian religion, Albanian temples, ethnic groups, multiculturalism, tolerance.*

В географическом отношении на территории современного Азербайджана, Иберии и включая город Дербент, находилось мощное древнее государство – Кавказская Албания. Еще античные авторы давали познавательную, интересную информацию об этой самобытной стране. Например, родоначальник исторической науки, «отец истории», древнегреческий историк Геродот в своем трактате «История» дает размышление о том, что на территории Албании проживают 26 племен. Описывая их, говорит, что они высокорослые, светловолосые. В то же время автор труда «География» Страбон представляет читателям дидактические эпизоды из жизни жителей этой прекрасной страны. В те времена в Албании процветали различные ремесла, культура достигла высокого уровня.

Имеется несколько версий, предположений этимологии топонима названия Албании. Например, А.Бакиханов в своем произведении «Гюлистани Ирем», в котором дается повествование об истории Азербайджана начиная с первобытной общественно-экономической формации заканчивая русско-иранскими войнами, переводит ее как «горная страна».

Албанская церковь одна из самых древних во всем христианском мире. Албания относится к числу тех стран, где христианские общины возникли еще задолго до IV века, до становления христианства как государственной религии.

Албанская традиция в деле распространения христианства различает в своем развитии два основных периода. Первый, так называемый – апостольский период связанный с именем апостолов Фаддея, Варфоломея и ученика апостола Фаддея – Елисея (до IV в.). Второй период (грекофильский) связан с именем Григория Просветителя и албанского царя Урнайра (IV в.). Албанская церковь по происхождению непосредственно связана с Иерусалимом. Христианство впитало в себя традиции мировоззрения, зафиксированного в Библии, затем в Евангелиях [1, с.85].

Красной нитью через его произведение проходит идея апостольского начала албанской церкви. Официальное принятие христианства здесь датируется 313 годом. Проповедь христианской религии Елисея началась в северной части Албании – в крупной и богатой области «Чола», где наблюдалась наиболее этническая пестрота.

В 313 году царь (басилевс) Урнайр объявил христианство государственной религией, с целью объединить разноплеменное государство.

«Албанская церковь на протяжении долгого исторического времени поддерживала тесные отношения с Иерусалимской церковью. По данным Моисея Каланкатуйского, албанские правители из династии Аршакидов вели борьбу с различными языческими верованиями. Преследованию пережитков дохристианских верований посвящены два канона (11, 12) Агуенского собора (V в.)» [2, с.12].

В деле распространения и утверждения христианства большую роль сыграло создание и усовершенствование албанского алфавита и письменности, создание икон, перевод Библии с сирийского и греческого языков на албанский.

Христианская религия с помощью активной деятельности албанских царей Аршакидов становится идеологической основой нового феодального общества, начинает играть значительную роль в общественно-политической и социальной жизни Албании. Феодальный монарх и феодальная знать страны создало материальную базу албанской церкви, к ней перешла значительная часть лучших земельных наделов. В пользу церкви с населения взималась «церковная десятина», соответствующая 1/10 всех сельскохозяйственных доходов албанских жителей, а также другие многочисленные разнообразные натуральные подати и добровольные приношения. Духовенство за службу обеспечивалось земельными наделами называемые – «хостаками».

«Албанские цари проявляли большую заботу об албанской церкви, албанском христианском духовенстве, предоставив ему огромные привилегии. Они пытались уравнять его со светской властью (азатами), создав наряду с дворцовым судом – церковный суд, инстанциями которого были суд священника и суд епископа» [3, с.125].

В начальный период христианства (IV-V вв.) албанское духовенство, экономически и политически было слабым. Даже в решении вопросов церкви албанский клир не играл в обществе ведущей роли. Условия канонов и правил албанских церковных соборов разрабатывались в присутствии царя, светской знатью и духовенством.

Но юридическую силу они получили после утверждения их печатями светской знати и царя. Власть албанского католикоса была условной. Албанские цари назначали епископов, созывали соборы, то что должно было входить в компетенцию церкви.

«Такое положение албанского духовенства объяснялось как слабостью идеологических позиций церкви среди местного населения, так и наличием в стране централизованной власти» [4, с.116].

В VI-VII вв. в период правления албанских великих князей Михранидов, экономические и политические позиции албанской церкви усилились, что наглядно видно при изучении канонов двух албанских соборов – 488 г. и 705 г. Если согласно канонам 488 года албанское духовенство только отстаивала свои права перед светской властью – азатами, пыталось с ней

уравняться в правах, то согласно канонам 705 года духовенство вступает в борьбу с азатами, ограничивает их произвол и категорически запрещает им вмешиваться в дела церкви.

«В VII веке инициатива созыва албанского собора принадлежала албанскому католикосу, который возглавлял церковь и стоял во главе законодательного собора» [5, с.195].

К концу IV века в Албании уже сложилась необходимая церковная иерархия с присущей ей субординацией. Таким образом к 340 году албанская церковь была автокефальной. По постановлению Никейского собора 325 года посвящение в епископы совершалось с согласия всех епископов данной епархии.

«Фактически положение албанской церкви было юридически узаконено после IV Вселенского собора, созванного в 451 году в Халкидоне. В Албании было семь церковных чинов. Патриархи албанского католикосата с 551 года носили титул «Католикос Албании, Лпинии и Чола». Центром албанской церкви в IV веке была столица Кабала, а с V века столица Партав (Барда)» [6, с.218].

В Албании территория епископства совпадала с территорией области. В 1836 году по указу царского правительства албанский католикосат был упразднен.

Вообще о древних корнях христианской религии в нашей республике, свидетельствует наглядно тот факт, что недалеко от символа всех времен – «Девичьей башни» находятся фрагменты часовни святого апостола Варфоломея.

В период «нефтяного бума» рубежа XIX-XX столетий в Баку было возведено немало православных храмов, в том числе величественная соборная церковь Александра Невского. Свой достойный вклад в строительство «Гызыл килься», как ее называли в народе, внес меценат и благотворитель, «отец нации» - Гаджи Зейналабдин Тагиев.

А в поселке Нидж Габалинского района до нашего времени сохранилась автокефальная церковь «Чотари», которая датируется XVIII веком. Необходимо непременно упомянуть об албанском храме, который расположился в селе Киш Шекинского района. Названная церковь является самой старинной на Кавказе. Ее образно называют «матерью церквей», датируемой ранним средневековьем. Многие албанские храмы на территории Азербайджана имеют своеобразный архитектурный стиль «базилики».

Все эти конкретные факты, очевидно свидетельствуют о том, что территория Азербайджана исстари была гостеприимным пространством мультикультуральных ценностей и толерантности, т.е. веротерпимости.

Таким образом, на примере Кавказской Албании на территории которой распространилось и утвердилась христианская религия, наглядно можно убедиться, что древняя земля Азербайджана на протяжении продолжительного исторического периода являлась пространством, где благодаря выгодному географическому местоположению, гармонично, в мире и согласии проживали и в настоящее время проживают представители различных этнических групп и религий.

Культовые сооружения различных религий на современном этапе охраняются и в случае необходимости реконструируются, со стороны государства. В нашей республике систематически на самом высоком уровне проходят гуманитарные и межрелигиозные мероприятия.

Мультикультуральные ценности и толерантность, то есть веротерпимость всегда были свойственные нашему гостеприимному народу. Мультикультурализм в Азербайджанской Республике является, не только государственной политикой, но и повседневным образом жизни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qos. Alban salnaməsi. Bakı: 2006.
2. Mübariz C. Xəlilov. Albaniyanın tarixi, etno-mədəni hüdudları: Qərb istiqaməti. Bakı: 2017.
3. Tofiq Məmmədov. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı: 2006.
4. Кемал Алиев. Античная Кавказская Албания. Баку: 2015.
5. Фазиль Османов. История и культура Кавказской Албании. Баку: 2006.
6. Фарида Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку: 1986.

Tofiq İmanov

QAFQAZ ALBANİYASINDA XRİSTİANLIĞIN YAYILMASI

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın ən inkişaf etmiş qədim dövlətlərindən biri olan Qafqaz Albaniyasında Xristianlığın yayılması təhlil edilir. Göstərilir ki, burada Xristianlığın yayılması və formalaşması bir neçə ardıcıl inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Qafqaz Albaniyasının timsalında əlverişli coğrafi mövqeyinə görə qədim Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış müxtəlif xalqların və inancların nümayəndələrinin sülh və harmoniya içərisində ahəngdar bir şəkildə yaşadıqları aydın olur.

Bu gün də multikulturalizm və onun əxlaqi-etik və mənəvi dəyərləri Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Müasir dövrdə multikulturalizm nəinki dövlət siyasəti, həmçinin həyat tərzi sayılır.

Tofig Imanov

THE SPREAD OF CHRISTIANITY IN CAUCASIAN ALBANIA

SUMMARY

The article analyzes the spread of Christianity in Caucasian Albania, one of the most developed ancient states of Azerbaijan. It is shown here that the spread and formation of Christianity has gone through several successive stages of development. In the example of Caucasian Albania, it becomes clear that due to its favourable geographical position, representatives of different peoples and faiths settled in the territory of ancient Azerbaijan live in peace and harmony.

Today, multiculturalism and its ethical and moral values are one of the priorities of the state policy of the Republic of Azerbaijan. In modern times, multiculturalism is considered not only a state policy, but also a way of life.